

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳукуқи дастнавис

НУРОВ СУҲРОБ РУСТАМОВИЧ

**ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА
ИБТИДОИ АСРИ XX-И ҲУДУДҲОИ ТОҶИКИСТОН ДАР
ОСОРИ ПРОФЕССОР О.Б. БОҚИЕВ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз
рӯйи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои
таҳқиқоти таърихӣ**

**Роҳбари илмӣ: д.и.т.,
дотсент Ғуломов Т.М.**

Душанбе – 2025

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3-28
БОБИ I. ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ СИЁСӢ ВА СОҲТОРИ МАЪМУРИИ МИНТАҚАҲОИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ОҶОЗИ АСРИ XX ДАР ТАҲҚИҚОТИ О.Б. БОҚИЕВ	
1.1. Профессор О.Б. Боқиев – муҳаққиқ ва таърихнигори варзида.....	29-51
1.2. Вазъи сиёсӣ ва соҳтори ҳудудию маъмурии манотиқи муосири Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар осори профессор О.Б. Боқиев.....	52-91
1.3. Бозтоби масъалаи забти ҳудудҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев.....	92-123
БОБИ II. ТАҲҚИҚИ МАСОИЛИ МУБРАМИ ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ- ИҚТИСОДИИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX-И ҲУДУДҲОИ ТОҶИКИСТОН ДАР ОСОРИ О.Б. БОҚИЕВ	
2.1. Инъикоси вазъи хоҷагии деҳоти ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар осори О.Б. Боқиев.....	124-156
2.2. Омӯзиши вазъи саноат, ҳунармандӣ ва муносибатҳои тиҷоратии манотиқи Тоҷикистон.....	157-171
ХУЛОСА.....	172-177
РӢҲАТИ САРЧАШМА ВА АДАБИЁТ.....	178-193
РӢҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	194-195

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Яке аз дастовардҳои муҳимми давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври бегобаи рӯ овардани кишрои гуногуни ҷомеа ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик, инкишофи босуръати таърихнигории миллий ва рушди тафаккури таърихӣ миллати тоҷик махсуб мегардад. Зеро шароити соҳибистиклолии кишвар, бунёди давлати миллий ва ниёзҳои ҷомеаи муосири маданӣ омӯзиши гузаштаи пурифтихори таърихро тақозо менамоянд. Аҳамияти омӯзиши таърихро ба назари эътибор гирифта, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин зикр намудаанд: «Таҳқиқи таърихи тамаддуни ҳар халқу миллат ҳеҷ гоҳ барои эҳсоси ғурур ва ифтихори ноҷо аз гузаштаи худ набуда, он бояд барои нишон додани роҳи тӯлонӣ ва пурпечутоби тайкардаи ниёгони худ, шинохти заминаҳои аслию унсурҳои асосӣ ва муайян намудани хусусияту тамоюлҳои тамаддуни аҳди қадим равона гардад ва тақони таъсирбахше барои рушду инкишофи тамаддуни муосираш бошад» [98, с.5].

Ҳамчунин зарурати таҳқиқ ва омӯзиши ин масъала дар шароити таъғирёбандаи ҷаҳони мосир ва бунёди давлати миллий аҳамияти боз ҳам муҳимтарро касб кардааст. Дар воқеъ андешаҳои созанда ва корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, ки Пешвои миллат солҳои тӯлонӣ ба роҳ мондааст ва онҳоро дар таҷрибаи амалӣ исбот менамояд, аз нигоҳи мантиқи илмӣ, ҳақиқатнигорӣ ва воқеъбинӣ мукамалтарин ва пешқадамтарин ғояи маънавӣ дар масири таърихӣ рушд, пойдоии миллати тоҷик ва давлатдоии он мебошанд [151].

Дар чунин шароит андӯштани донишҳои илмӣ таърихӣ, маърифати илмӣ замони гузашта, ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ таърихӣ ва ниҳоятан, истифодаи таҷриба ва сабақи таърихӣ аҳамияти хос пайдо мекунад. Дар ин радиф омӯзиши ҳаёт ва ғайрияти илмӣ-пажӯҳиши муаррихону муҳаққиқон, муайян кардани ҷойгоҳ ва сатҳи онҳо дар таҳқиқи масоили мубрами гузаштаи таърихӣ низ аз вазифаҳои муҳимми илми таърих ба шумор меравад.

Бинобар ин, омӯзиши зиндагинома ва фаъолияти илмию педагогии муҳаққиқон ва муаррихоне, ки дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни гузаштаи таърихӣ халқи тоҷик саҳми босазо гузоштаанд, аҳамияти ҳаётиро касб намуда, хушбахтона дар солҳои охир ба яке аз самтҳои муҳим ва назарраси таҳқиқоти таърихӣ ватанӣ табдил ёфтааст. Омӯзиши фаъолият ва саҳми муҳаққиқону муаррихон дар омӯзиши таърихӣ халқи тоҷик, инъикоси масъалаҳои мубрами таърихӣ ватанӣ дар таҳқиқоти онҳо, наشري осори беэволи илмӣ онҳо ба ташаккули шуури таърихӣ ҷомеа, хусусан насли наврас ва ҷавони кишвар, тарбияи насли наврасу ҷавон дар руҳияи ватандӯстӣ ва созандагӣ таъсири назаррас дорад. Ҳамчунин, омӯзиши зиндагинома ва фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ, педагогиву ҷамъиятӣ ва сиёсӣ созандагии онҳо метавонад ҳамчун роҳнамо дар ҷодаи пажӯҳишҳои илмӣ ва хидмати арзанда ба халқу меҳан хизмат намояд.

Дар робита бо ин, зиндагиномаи пуршараф, ҳаёт ва фаъолияти илмию педагогӣ ва ҷамъиятии яке аз муаррихони варзидаи кишвар, профессор Олуболу Боқиев (1934-1999) шоёни диққат буда, мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст.

Фаъолияти илмӣ профессор О.Б. Боқиев асосан масъалаҳои таърихшиносӣ ва сарчашмашиносии таърихӣ Осӣи Миёна ва Тоҷикистонро фаро гирифтааст. Зиёда аз 200 асари илмӣ, мақолаҳо, барнома ва дастурҳои таълимии ӯ дар ин самт дар Тоҷикистон ва берун аз он, аз ҷумла, дар шаҳрҳои Москва, Ленинград, Алмато ва ғайра ба нашр расидааст.

Таҳқиқот ва фаъолияти илмӣ профессор О.Б. Боқиев асосан ба омӯзиши яке аз сафҳаҳои муҳими таърихӣ ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои қарни XX ва инъикоси он дар таърихшиносии тоинқилобии рус бахшида шудааст, ки давраи гардиши кулӣ дар таърихӣ Осӣи Миёна, аз ҷумла, сарнавишти таърихӣ мардуми бумии он – халқи тоҷик ба шумор меравад. Истилои Русияи подшоҳӣ дар ҳаёти тоҷикони Осӣи Миёна ва ҳамчунин, ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дигаргуниҳои куллиро ба амал овард.

Дар миёни зиёиёни тоҷик ҷойгоҳ ва мероси илмӣ профессор Олуболу Боқиев, ки ба омӯзиши масъалаҳои таърихи геостратегию геополитикии Русия ва Англия дар асри XIX дар Осиёи Марказӣ ва қабл аз ҳама марзҳои имрӯзаи Тоҷикистон бахшида шудаанд, хеле бузург мебошад. Зеро вай яке аз аввалин муҳаққиқони тоҷик аст, ки ба омӯзиши ин масъалаҳои ҳоси илмӣ ва идеологӣ даст задааст. Инҳо масъалаҳои ҳастанд, ки мубрамияти худро дар рӯзгори мо, яъне дар доираи тақсмоти нави ҷаҳон низ аз даст надоданд ва болотар аз ин дар меҳвари онҳо қарор доранд.

Чуноне ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, муборишаҳои байни Русия ва Англия дар масъалаҳои тақсмоти минтақаи Осиёи Марказӣ дар таърихи забткориҳои колониалии ин ду кишвар нақши бузург дошт. Мавқеи ҷуғрофӣ ва манфиатноки стратегии Осиёи Марказӣ, ки дар меҳвари ин муборишаҳои колониалӣ ва геостратегиҳои онҳо қарор дошта буд, то имрӯз низ ин манотиқ дар меҳвари бозиҳои геополитикӣ, геостратегӣ ва геоиктисодии абарқудратҳо қарор дорад. Ин ҳамон тарзи муносибатҳои абарқудартон мебошанд, ки устод О.Б. Боқиев дар мисоли Англия ва Русия ба муаррихони баъдӣ, ҳанӯз 50 сол пеш гушрас намуда буд.

Олуболу Боқиев дар радифи паёмадҳои манфӣ, аз ҷумла, забт ва ҷорӣ гардидани тартибот ва истисмори мустамликавӣ, гусаста шудани робитаҳои таърихӣ ва маънавию фарҳангии байни тоҷикони минтақа, истилои Русияи подшоҳӣ баъзе ҷанбаҳои мусбати масъаларо низ тақиқ намуда, хулосаҳои илмӣ хешро пешниҳод намудааст. Чунончи, омӯзиш ва таҳқиқи илмӣ Осиёи Миёна, аз ҷумла таъриху фарҳанги халқи тоҷик ба нимаи дуюми асри XIX ва оғоз асри XX рост меояд, ки маҳз муҳаққиқон, шарқшиносон, муаррихон, мардумшиносон ва табиатшиносони рус бо осори гаронмояи худ дар сарғаҳи он қарор дошта, дар пажӯҳиши илмӣ ва муаррифии он дар шарқшиносии ҷаҳонӣ саҳми бузург ва мондагор гузоштаанд. Илова бар ин, ёддоштҳо, очеркҳо, мақолаҳо, кайдҳо, мукотибот ва гузоришҳои сафирону сайёҳон, ҷосусон, маъмурони ҳарбию сиёсӣ оид ба паҳлуҳои гуногуни ҳудудҳои Тоҷикистон дар нимаи асри XIX ва ибтидои

асри XX мавод ва маълумоти гаронарзиши таърихи дар бар мегиранд, ки барои инъикоси давраи мазкур дорои аҳаммият мебошанд. Ҳамчунин, маводди матбуоти даврии рус ва хориҷӣ низ баъзе ҷанбаҳо ва масъалаҳои ин марҳилаи таърихи тоҷиконро инъикос намудаанд.

Профессор О.Б. Боқиев вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ, сохтори сиёсӣ ва идориву маъмурии ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои XX маҳз дар асоси омӯзиш, таҳқиқ, муқоиса ва таҳлили амиқи ҷунин манобеи зиёду арзишманди таърихшиносӣ инъикос кардааст. Боиси зикр аст, ки мақолаҳои сершумор, рисолаҳои номзадӣ докторӣ, таҳқиқоти монографӣ, баромадҳо ва гузоришҳои профессор О.Б. Боқиев дар гули тамоми фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва педагогӣ ғолибан ҳамин мавзӯро фаро гирифтааст ва ӯ яке аз мутахассисони варзида, инъикосгари таърихи халқи тоҷик, махсусан, ҳудудҳои Тоҷикистон дар таърихшиносии тоинқилобии рус ба ҳисоб меравад.

Бешак, маҳсули эҷоди илмӣ О.Б. Боқиев дар аксари маврид таҳқиқоти бунёдии илмӣ дар самт ва мавзӯи зикршуда ба шумор рафта, бозтоб ва пажӯҳишу таҳлили илмӣ он аҳаммияти хос дорад. Омӯзиши мавзӯи интиҳобгардида на танҳо саҳми ӯро дар омӯзиши таърихи ҳудудҳои Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихшиносии рус муайян мекунад, ҳамзамон, барои шинохти масъалаҳои муҳими ин давраи таърихи халқи тоҷик ва нишон додани ҷойгоҳи таърихшиносӣ ва шарқшиносии тоинқилобии рус дар пажӯҳиши илмӣ он мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, мо ба ин боварем, ки қарор додани фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва саҳми профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик ба сифати таҳқиқи диссертатсионӣ барои абадӣ гардондани номи нақӯ ва фаъолияти босамари илмӣ ӯ, ҳамзамон барои эҳё ва тақвияти фарҳанги кадршиносӣ арҷгузори дар доираҳои илми таърихи кишвар мусоидат хоҳад намуд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Бояд зикр намуд, ки то ҳанӯз ҳаёт ва фаъолияти илмиву педагогӣ ва осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев мавриди таҳқиқи

муфассал ва алоҳида қарор нагирифтааст. Танҳо баъзе мақолаҳо ва ёддоштҳоро зикр кардан мумкин аст, ки хусусияти публисистӣ ва оммавино доро буда, баъзе ҷанбаҳои фаъолияти босамари илмӣ-паҷӯҳишӣ, илмӣ-педагогӣ, ҷамъиятӣ ва лаҳзаҳои ҳаёти ӯро инъикос менамоянд. То ҳол таҳқиқи фарогире дар бораи ҳаёт ва фаъолият, мазмуну муҳтаво, аҳаммият ва арзиши илмӣ осори профессор О.Б. Боқиев ва ҷойгоҳи ӯ дар илми таърихнигорӣ ватанӣ анҷом дода нашудааст. Бархе аз ҳамкорон, ҳамкасбон ва шогирдонӣ ӯ низ пайраҳаи зиндагӣ, фаъолияти илмиву педагогӣ, саҳми ӯ дар таҳқиқ ва инъикоси масъалаҳои муҳими таърихи минтақаҳои Тоҷикистони муосир дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихнигорӣ русро ҷузъан тасвир намудаанд.

Бояд зикр намуд, ки маҳз ҳамин таълифот дар шакли мақолаҳо ва ёддоштҳои ҳамкорон, ҳамкасбон ва шогирдонӣ ӯ барои омӯзиши фарогир перомунӣ ҳаёт ва фаъолияти профессор О.Б. Боқиев замина гузошта, паҳлуҳои гуногуни рӯзгор, марҳилаҳои фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ, педагогӣ ва ҷамъиятӣ, мавзӯҳои меҳварӣ ва арзиши илмӣ осор, сифатҳои писандидаи касбӣ, шахсӣ ва инсонӣ ӯро ошкор кардаанд. Маҳз онҳо ҳамчун маводди асосӣ муайян кардани марҳилаҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолият, ташаккули касбӣ ва шахсии профессор О.Б. Боқиев ҳангоми навиштани рисола хизмат намуданд. Шоёни диққат ва боиси зикри хос аст, ки ҳамаи онҳо зарурати омӯзиш ва арзиши баланди илмӣ таҳқиқоти бунёдии ӯ ва умуман, ҷойгоҳи сазовори ӯро дар инкишоф ва ташаккули таърихнигорӣ ватанӣ бо сароҳат зикр кардаанд.

Баъзе лаҳзаҳои ҳаёт ва фаъолияти профессор О.Б. Боқиев, марҳилаҳои гуногуни фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ, илмӣ-педагогӣ ва ҷамъиятӣ, арзиши илмӣ асарҳои таълифшуда ва сифатҳои барҷастаи касбиятӣ шахсии ӯ дар мақолаҳои М. Бобохонов [127; 128], Ю. Бозоров [127], Н. Акрамов [125; 126], Н. Мирзоев [128], Ю. Шодипур [88; 128], Ҷ. Пулодов [126], М. Иброҳимов [126], М. Шерғозиев [150], Н. Офаридоев [150], Н. Шакармамадов [150], Қ. Расулиён [136], Ҳ. Пирумшоев [88], М. Саидалиев [88], А. Ёрмаҳмадов [88], З. Баҳромов [88], А.

Шамолов [88], С. Раҷабов [88] ва дигарон [62; 137] инъикос ёфтаанд. Муаллифони мазкур дар омӯзиши ҳаёту фаъолият ва кушодани симои профессор О.Б. Боқиев ҳамчун олим ва таърихнигори тавоно, офарандаи осори арзишманди илмӣ-таҳқиқотӣ, омӯзгор ва мураббии бомаҳорат, иштирокдори фаъоли ҳаёти илмӣ ва ҷамъиятӣ, тарбиятгари олимону муҳаққиқони ҷавон ва ниҳоят муаррифии сифатҳои писандидаи касбӣ ва шахсии ӯ ҳамчун муҳаққиқи асил ва сарсупурдаи илм хидмати шоёни таҳсин кардаанд.

Ҳаёт, фаъолиятӣ илмӣ-таҳқиқотӣ, илмӣ-педагогӣ, ҷамъиятӣ ва осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев аз охири солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри гузашта, ки ба замони авҷи камолоти ӯ ҳамчун олим ва таърихнигори варзида рост меояд, мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст. Мақолаҳо, ёддоштҳо, тақризҳо ва арзёбиҳо дар бораи осори илмӣ ӯ дар ин давра ва дигар марҳилаҳои фаъолияти гуногунпахлуи ӯ шаҳодати гуфтаҳои боло мебошанд.

Мақолаи таърихнигор М. Бобохонов бо ҳаммуаллифии Ю. Бозоров нахустин кӯшиш дар омӯзиши ҳаёту фаъолияти профессор О.Б. Боқиев ва арзёбии илмӣ осори ӯ ба шумор меравад. Онҳо ба таҳқиқоти илмӣ О.Б. Боқиев баҳои баланд дода, номи ӯро дар қатори намояндагони шинохтаи илми таърихнигории кишварҳои Осиёи Миёна қарор додаанд [127]. Дар ин мақола муаллифон, ҳамчунин осори илмӣ-таҳқиқотӣ, илмӣ методӣ ва таълимии О.Б. Боқиевро баррасӣ карда, назари худ ва дигар муҳаққиқони ватанӣ ва беруниро дар бораи моҳият ва арзиши илмӣ онҳо ироа кардаанд.

Дар мақолаи дигар муаррихони кишвар Н. Акрамов ва М. Бобохонов [125] низ паҳлуҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолияти О.Б. Боқиев нисбатан муфассал инъикос гардидааст. Муаллифон лаҳзаҳои асосии таҳсили О.Б. Боқиевро дар Дорулмуаллимини шаҳри Самарқанд, фаъолиятҳои ба ҳайси омӯзгор дар мактаби ба номи Ф. Энгелси шаҳраки Ғарм (ҳоло Рашт), донишҷӯӣ, таҳсил дар шуъбаи аспирантураи Донишгоҳи давлатии Ленинград (ҳоло Санкт-петербург)-и ба номи А. Жданов ва идомаи фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва педагогӣ дар Донишгоҳи

давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло ДМТ) инъикос намудаанд. Дар мақола қобилияту истеъдод, сифатҳои касбӣ ва ҳаҷду талоши ӯро дар ҳар яке аз ин зинаҳои камолоташ инъикос намудаанд. Ҳамзамон, онҳо ба осори илмӣ то он замон таълифшудаи О.Б. Боқиев баҳо дода, ӯро ҳамчун олимӣ, пухтакор, дақиқназар ва пурқору серталаб тавсиф намудаанд. Илова бар инҳо, саҳми О.Б. Боқиев дар масоили муҳраи таърихнигорӣ ватанӣ, омода кардани кадрҳои ҷавони маҳаллӣ, таҳияи дастуру васоити илмӣ-методӣ ва таълимӣ, иштироки фаъолонаи ӯ дар ҳаёти илмӣ ва ҷамъиятии факултаи таърих ва донишгоҳ инъикос гардидааст.

Дар мақолае, ки М. Бобохонов, Н. Мирзоев, Ю. Шодипур бахшида ба ҷашнвораи 60-солагии профессор О.Б. Боқиев дар ҳаммуаллифӣ нашр кардаанд, симои О.Б. Боқиев ҳамчун олим ва таърихнигори варзида намудор мегардад. Муаллифон оид ба марҳилаҳои асосии ташаккули касбӣ ва ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти профессор О.Б. Боқиев маълумоти арзишмандеро пешниҳод намудаанд. Бо зикри паҳлуҳои гуногуни фаъолият ва дастовардҳои бузурги илмӣ, ӯро дар қатори саромадони илми таърихнигорӣ тоҷик қарор додаанд ва маҳсули офаридаҳои илмӣ ӯро таҳқиқоти арзишманд ва бунёди дар инкишоф ва ташаккули таърихнигорӣ ватанӣ ба қалам додаанд [128].

Дар мақолае бахшида ба 70-солагии ва гиромидошти хотираи неки профессор О.Б. Боқиев муаррихон М. Шерғозиев, Н. Офаридаев, Н. Шакармамадов доир ба ҳаёти фаъолияти ӯ сухан ронда, ӯро дар радифи намоёндагони дурахшони насли дуҷуми зиёиёни Бадахшон ҷой додаанд, ки дар ҳаёти илмӣ ва ҷамъиятии ҷумҳурии саҳми арзанда гузоштаанд. Як ҷиҳати мутамолизи мақолаи мазкур дар он аст, ки дар фарқ аз дигар мақолаҳо, муаллифон баъзе лаҳзаҳои овони наврасӣ ва таҳсили О. Боқиевро дар яке аз нахустин ва кӯхнатарин макотиби Бадахшон – мактаби миёнаи ба номи Кирови шаҳри Хоруғ инъикос кардаанд. Аз ҷумла, муаллифон

зикр намудаанд, ки нахустин намунаҳои қобилият ва истеъдодҳои ӯ ханӯз хангоми таҳсил дар ин мактаб ошкор гардидаанд [150].

Мақолаи энциклопедӣ (донишномавӣ)-и профессор Қ. Расулиён мухтасаран дар бораи марҳилаҳои асосии ҳаёт, фаъолият ва осори илмии ӯ маълумот медиҳад [136, с.42].

Дар мақолаи муҳаққиқ ва таърихнигори шинохта профессор Ҳ. Пирумшоев низ саҳми О.Б. Боқиев дар рушду инкишофи таърихнигории ватанӣ зикр карда шудааст [88]. Профессор Ҳ. Пирумшоев ба осори арзишманди илмии профессор О.Б. Боқиев баҳои баланд дода, омӯзиш ва баррасии онро муҳим донистааст. Мавсуф саҳми профессор О.Б. Боқиевро дар омӯзиши масоили гуногуни таърихи ҳудудҳои Тоҷикистони муосир ва инъикоси он дар таърихнигории тоинқилобии рус шоиства арзёбӣ кардааст. Аз ҷумла, таъкид намудааст, ки маҳсули илмии профессор О.Б. Боқиев доир ба омӯзиши робитаҳои мардумони Осиёи Миёна бо халқи рус аз замонҳои қадим то асри XIX ва пажӯҳиши илмии таъриху фарҳанги халқи тоҷик дар Русия таҳқиқоти асил ва бунёдӣ ба шумор рафта, арзиш ва аҳаммияти бузурги илмиро доро мебошанд.

Профессор М. Сайдалиев дар мақолаи хеш саҳми профессор О. Боқиевро дар таҳқиқи робитаҳои гуногунҷанбаи мардумони Осиёи Миёна бо Русия омӯхта зикр намудааст, ки осори ӯ доир ба ин мавзӯ аҳаммияти беандозаи илмиро доро мебошанд [88].

А. Ёрмаҳмадов ба инъикоси масъалаи омӯзиши илмии таърих ва фарҳанги Осиёи Миёна аз ҷониби муҳаққиқони тоинқилобии рус, аз ҷумла саҳми шарқшиноси шинохта Н. Хаников дар осори профессор О.Б. Боқиев таваҷҷуҳ кардааст [88].

Масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодии Осиёи Миёна, бахусус робитаҳои тичоратии дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва инъикоси онҳо дар таърихнигории рус низ дар таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев мавқеи муайян доранд. Таърихшинос Ю. Шодипур масъалаи зикршуда ва омӯзиши онро дар осори профессор О.Б.

Боқиев баррасӣ намудааст [88]. Муаллиф зикр мекунад, ин масъалаҳо дар осори профессор О.Б. Боқиев дар асоси маводди сершумори таърихнигории тоинқилобии рус ва маводди бойгонӣ омӯхта шуда, дар асоси манбаҳои бозътимод ва далелҳои қавии таърихӣ чамъбааст ва натиҷагирӣ карда шудаанд.

Мақолаи З. Баҳромов ба инъикоси масъалаи ҳамроҳ кардани Помир ба Русия дар осори профессор О.Б. Боқиев бахшида шудааст [88]. Муаллиф зикр мекунад, ки бо вучуди баъзе таҳқиқоти мавҷуда доир ба ин мавзӯ, профессор О.Б. Боқиев нахустин шуда ин масъаларо дар асоси маводди гуногунмазмунӣ таърихнигорӣ тоинқилобии рус инъикос ва перомунӣ ҷанбаҳои гуногунӣ он ҳулосаҳои дақиқи илмиро пешниҳод кардааст.

Абдулвоҳид Шамолов дар ёддоштҳои хеш зикр кардааст, ки профессор О.Б. Боқиев дар саффи муҳаққиқон ва таърихнигорони тавоноӣ тоҷик қарор дошта, осори илмӣ ӯ аҳаммияти бузург ва арзиши баланди илмиро доро мебошанд. Хидматҳои арзанда ва ҷойгоҳи шоистаи профессор О.Б. Боқиев дар рушду инкишофи илми таърихнигорӣ ватанӣ ва тарбияи кадрҳои баландихтисоси муаррихони маҳаллӣ, ҳамчунин, дар мақолаи С. Раҷабов низ инъикос шудааст [88]. Илова бар ин, соли 2014 ба муносибати 80-солагии ӯ гиromидошти хотираи нақуи профессор О.Б. Боқиев маҷмуи библиографии бо фарогирии санаҳои муҳимми ҳаёт ва рӯйхати осори ӯ низ ба нашр расидааст [62; 137].

Ҳамчунин, дар маводди конференсияи илмӣ-назариявӣ бо унвони «Инъикоси таърихи тоинқилобии халқи тоҷик дар осори профессор О.Б. Боқиев», ки бахшида ба 90-солагии профессор О.Б. Боқиев баргузор гардид, аз ҷониби муаррихон мақолаҳои зиёди илмӣ ба нашр расиданд. Дар маводди мазкур муаррихони зиёде доир ба ҷойгоҳи осори профессор О.Б. Боқиев дар шинохти таърихи халқи тоҷик андешаҳои хешро ибраз намудаанд [74].

Дар конференси мазкур аз муассисаҳои илмӣ таълимии кишвар Ҳ.Пирумшоев [74, с.4-15], А.Шамолов [74, с.16-25], Н.Мирзоев [74, с.34-43],

А.Ёрмаҳмадов [74, с.56-66], Д.Алимов [74, с.66-72], Т.М.Ғуломов [74, с.72-81], Қ.Д.Собирова [74, с.81-92], Н.Ҳакимов [74, с.94-98], Э.Ҳ.Ҳочибеков [74, с.98-105], Ҷ.А.Абдукаримов [74, с.105-111], Ю.Шодипур [74, с.111-121], С.У.Асоев [74, с.121-130], А.Ё.Комилбек [74, с.130-144], М.Қ.Иззатова [74, с.144-153], Ҷ.Шарипов [74, с.153-159], С.Сайнаков [74, с.159-163], С.Ғуломшоев [74, с.163-171], С.С.Шарофуддинов [74, с.171-177], Ҳ.Д.Наврузбекова [74, с.177-182], М.М.Ҳалимова [74, с.182-190], Х.Б.Сангалиев [74, с.190-193] ва дигарон ширкат ва суханронӣ намуданд, ки матолиби онҳо дар рисола мавриди истифода қарор дода шуд.

Пойгоҳи сарчашмашиносии таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқ дорои пойгоҳи васеъ ва ғании сарчашмавӣ мебошад, ки осори илмӣ-таҳқиқотии О. Боқиев, хуччатҳои коргузорӣ, ёддоштҳо ва қайдҳои шахсӣ, маводди бойгонӣ ва ғайраро дар бар мегирад ва онҳоро метавон шартан ба чор гурӯҳ тақсим кард:

– **ба гурӯҳи яқум** осори илмии О.Б. Боқиев – рисолаҳои номзадию докторӣ, монографияҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, мақолаҳои илмӣ, илмӣ-оммавӣ, китобҳои илмӣ-оммавӣ, брошюраҳо, дастурҳои таълимиву методӣ, гузоришҳои илмӣ ва матни лексияву баромадҳо дохил мешаванд [1-49; 56; 63-65; 70; 102; 130-135; 154-157]. Омӯзиш ва таҳлили осори арзишманди илмии профессор О.Б. Боқиев нишон дод, ки асосан масъалаҳои мубрами таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар пажӯҳиш ва ҷустуҷӯи илмии ӯ ҷойгоҳи хос доранд. Инъикоси омӯзиши таърих ва фарҳанги халқи тоҷик, дар умум, ва сарзамини Тоҷикистони муосир дар таърихнигории тоинқилобии рус дар алоҳидагӣ аз мавзӯҳои асосии таҳқиқоти илмии О.Б. Боқиев ба шумор меравад. Инъикоси вазъи сиёсӣ, сохтори маъмуриву идорӣ, сабабу рафт ва натиҷаву паёмадҳои истило шудани манотиқи Тоҷикистони муосир аз ҷониби Русия, рақобати русу англис дар Осиёи Миёна, аҳволи иқтисодиву иҷтимоии мулкҳои кӯҳистони тоҷик дар асоси сарчашмаҳо ва маводди таърихнигории тоинқилобии рус дар тули ҳаёт ва фаъолияти илмии О.Б. Боқиев ҷойгоҳи асосиро дар пажӯҳишҳои илмии ӯ

ишғол кардаанд. О.Б. Боқиев нахустин шуда доир ба таҳқиқоти мавзуъ ва масъалаҳои ёддоваргардида дар таърихнигории ватанӣ таҳқиқоти бунёди ро ба анҷом расондааст, ки аз аҳаммияти бузург илмӣ бархӯрдор мебошад. Профессор О.Б. Боқиев дар натиҷаи таҳлилҳои илмӣ ва интиқодӣ ба хулосае омадааст, ки Русия ва Англия бо мақсади пешгирии муҳолифатҳо ва ҷанги байни ҳамдигар барои бастанӣ қарордодӣ дучониба розӣ шуданд [74, с.19].

Нишон додани саҳм ва ҷойгоҳ, муайян кардани самтҳо ва марҳилаҳои асосии фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ, концепсияи илмӣ ва мавқеи назариявӣ методологии ӯ танҳо дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи сохтор, мазмуну муҳтавои осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев имконпазир аст;

– **гурӯҳи дуюмро** маводди бойгонӣ ташкил медиҳанд, ки дар ҳазинаҳои бойгонии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ба номи А. Донишнигоҳдорӣ мешаванд. Аз ҷумла, гузоришҳои солона ва стенограмма (пайнавишт)-ҳои ҷаласаҳои Шурои олимони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон оид ба муҳокимаи рисолаҳои номзадӣ докторӣ ва монографияҳои илмӣ дар миёни маводди бойгонӣ аҳаммияти бузург доранд. Маводди мазкур, бо вучуди номуназамӣ барои ошкор кардани мавқеъ ва дидгоҳи назариявӣ методологии О.Б. Боқиев ва муайян кардани марҳилаҳои ҳаёт ва фаъолияти илмӣ ва дастовардҳои илмӣ ӯ, аҳаммияти калон доранд;

– **ба гурӯҳи сеюм** маводди бойгонии шахсии профессор О.Б. Боқиев дохил мешаванд. Бояд зикр кард, ки инчониб ҳангоми навиштани рисола бо сабаби дар ҳолати номурааттаб ва номуназам қарор доштани маводди бойгонии шахсии ӯ ба мушкилоти муайян рӯ ба рӯ гардидем. Вале бо вучуди ин, бойгонии шахсии ӯ маводди лозимӣ ва арзишмандро барои навиштани рисола фаро мегирад, ки аз қайдҳо доир ба масъалаҳои таърихнигории халқи тоҷик, тақризҳо, матнӣ лексияҳо, анкетаҳо, парвандаи шахсӣ, тавсифномаҳо, мактубҳо, ёддоштҳо,

хуччатҳои шахсӣ ва ғайра иборатанд. Маводди нашрнашудаи бойгонии шахсӣ дар равшан ва ошкор намудани баъзе чанбаҳои масъалаҳои омӯхташаванда мавриди қарор дода шуда, барои нахустин бор ба гардиши илмӣ ворид карда шуданд;

– **гурӯҳи чорумро** маҷмуи хуччатҳо, маводди ҷаласаҳои ҳизбӣ, конференсияҳо, суратмаҷлисиҳои Иттифоқи касабаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва дигар хуччатҳои расмӣ ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳи сарчашмаҳо асосан дар бораи иштироки фаёлонаи профессор О.Б. Боқиев дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва ошкор кардани сифатҳои хосси шахсии ӯ ҳамчун маводди зарурӣ хизмат намуданд;

– **гурӯҳи панҷум** матни суҳбатҳо бо ҳамкорон, ҳамкасбон ва пайвандони профессор О.Б. Боқиевро фаро мегирад. Суҳбатҳо бо онҳо доир ба баъзе паҳлуҳои норавшан ва лаҳзаҳои гуногуни ҳаёт, сифатҳои шахсӣ ва касбӣ ва хусусиятҳои хоси инсонӣ ва ахлоқӣ, ки дар муносибат бо ҳамкорон, наздикону пайвандон ва умуман атрофиён зоҳир мегардидаанд, маълумоти лозимӣ медиҳанд.

– **гурӯҳи шашумро** маводди ду конфронсиҳои ҷумҳуриявӣ, ки ба 80 солагии ва 90 солагии бунёдгузори кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултет бахшида шуда, дар онҳо зиёда аз 50 матолиби муаррихону донишмандон ва наздикону пайвандони профессор О.Б.Боқиев ба ҷоп расидаанд, дохил мешаванд [74; 88].

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои қорҳои илмӣ таҳқиқоти кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шудааст. Яке аз бандҳои дурнамои қорҳои илмӣ таҳқиқоти кафедраи мазкур ба мавзӯи «Инъикоси таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистон дар осори профессор О.Б. Боқиев» бахшида шудааст ва он фарогири мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ:

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии рисола омӯзиш ва инъикоси масъалаҳои мубрами таърихи минтақаҳои Тоҷикистони муосир дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар асоси осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев ба шумор меравад. Барои ноил гардидан ба ин мақсад, вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– муайян кардани марҳилаҳои ҳаёт ва фаъолияти илмӣ, ташаккули шахсият ва касбияти профессор О.Б. Боқиев ва таҳлили дидгоҳи назариявӣ методологии ӯ доир ба омӯзиши таърихи ҳудудҳои Тоҷикистон (нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX) ва инъикоси он дар таърихшиносии тоинқилобии рус;

– нишон додани вазъи сиёсӣ ва сохтори идориву маъмурии манотиқи Тоҷикистони муосир дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX дар асоси осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев;

– инъикоси раванди истило гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз тарафи Русияи подшоҳӣ ва сабабу паёмадҳои он дар таҳқиқоти илмӣ профессор О. Б.Боқиев;

– инъикоси саҳми О.Б. Боқиев дар омӯзиши масоили вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX;

– омӯзиш ва таҳқиқи масоили мубрами таърихи халқи тоҷик дар таърихшиносии тоинқилобии рус дар асоси осори О.Б. Боқиев.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки он нахустин таҳқиқоти диссертатсионӣ оид ба саҳми О.Б. Боқиев дар омӯзиши таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистони муосир мебошад. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистонро дар асоси осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев ва муқоисаи он ба осори муҳаққиқони дигар мавриди таҳлилу омӯзиш қарор диҳад. Бинобар ин, навгониҳои илмӣ рисола бо нуктаҳои зерин муайян карда мешаванд:

– ҳаёт ва фаъолияти босамари илмӣ-таҳқиқотии профессор омӯхта шуда, омилҳо ва шароитҳои ташаккули шахсият, дидгоҳ, мавқеи илмӣ ва мавзуҳои асосии осори профессор О.Б. Боқиев муайян карда шуданд;

– на танҳо осори илмӣ нашршудаи профессор О.Б. Боқиев, ҳамчунин мақолаҳо, ёддоштҳо ва маводди зиёди бойгонӣ ҷамъоварӣ ва нахустин маротиба ба гардиши илмӣ ворид карда шуд, ки дар асоси онҳо мавзӯ ва масъалаҳои асосии таҳқиқоти илмӣ ва дидгоҳҳои назариявӣ-методологӣ профессор О.Б. Боқиев мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтанд. Ҳамзамон, симо, сифатҳои шахсият касбӣ ва арзёбии ҳамкорону ҳамзамонон нисбати таълифоти илмӣ ӯ ошкор карда шудаанд;

– ҷойгоҳи профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиши масъалаҳои мубрами таърихи ҳудудҳои Тоҷикистон (охирӣ асри XIX – оғози асри XX) ва инъикоси онҳо дар таърихшиносии тоинқилобии рус арзёбӣ гардида, самтҳои асосии таҳқиқоти таърихиву таърихшиносии ва арзиши осори илмӣ ӯ оид ба давраи мазкур муайян карда шудааст;

– нақши профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиш ва таҳқиқи вазъияти сиёсӣ, сохтори маъмурӣ ва идорӣ ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX нишон дода шудааст;

– сабабҳо, ангеҷаҳо, рафт ва хусусиятҳои истилои ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз тарафи Русияи подшоҳӣ, ҳамчунин, натиҷаҳо ва паёмадҳои мусбат ва манфии он дар осори профессор О.Б. Боқиев таҳқиқ ва пайгирӣ гардиданд;

– саҳми профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиши масоили мубрами иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX муайян карда шудааст;

– инъикоси масоили таърихи халқи тоҷик дар таърихшиносии тоинқилобии рус дар асоси осори О.Б. Боқиев.

Асосҳои назариявӣ ва методологӣ таҳқиқро усулҳои умумиилмӣ таърихӣ ва объективияти илмӣ ташкил медиҳанд. Чунончӣ дар рафти таҳқиқ

равишҳои махсуси илмӣ-таърихӣ-биографӣ, проблемавӣ-хронологӣ, муқоисавию таърихӣ, таърихӣ-типологӣ, ретроспективӣ, тавсифӣ, таҳлили таърихнигорӣ мавриди қарор дода шуданд.

Усули биографӣ барои пайгирӣ ва таҳлили дидгоҳ, мавқеъ, муайян намудани шароит ва омилҳои асосии ташаккули шахсият, ҷаҳонбинии илмӣ ва рушди касбии профессор О.Б. Боқиев мусоидат намуд. Ҳангоми омӯзиш ва қиёси қонуниятҳои зухури падидаҳои таърихӣ аз усули муқоисавӣ-таърихӣ истифода шуда, қарор ва баёни муназзамии маълумот оид ба масъалаҳо, падидаҳо ва равандҳои таърихӣ дар натиҷаи қарори усули таърихӣ-типологӣ имконпазир гардид. Усули ретроспективӣ ҳангоми омӯзиши равиши таҳқиқи таърихнигории профессор О.Б. Боқиев истифода қарор шуд. Муаллиф, ҳамчунин, дар рафти омода намудани диссертатсия аз равишҳои дигари таҳқиқоти таърихӣ ба монанди: таҳлиلى-муқоисавӣ, таҳлили нисбияти таърихӣ, омӯзиши далелу санадҳо, азнавсозии таърихӣ-мантиқӣ, муқоиса ва хулосабарорӣ истифода намудааст.

Аҳамияти назариявӣ ва илмӣ амалии таҳқиқ аз он иборат аст, ки натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионии мазкурро метавон дар омӯзишу таҳлили марҳилаҳои мубрами таърихи халқи тоҷик махсусан, вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳудудҳои Тоҷикистон дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX истифода намуд.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои онро метавон ҳангоми таҳияи маводди гуногуни илмӣ, таълимию методӣ ва хондани курсҳои махсус барои ихтисосҳои таърихи донишқадаву донишгоҳҳои олии кишвар мавриди истифода қарор дод. Маводди диссертатро, ҳамчунин барои омӯзиш ва равшану возеҳ гардонидани масъалаҳои мубрами таърихнигорӣ ва сарчашмашиносии таърихи халқи тоҷик дар охири асри XIX ва оғози асри XX мусоидат менамояд.

Объекти таҳқиқ осори илмӣ профессор О.Б. Боқиев, ки ба пажӯҳиши масоили мубрами таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и халқи тоҷик, махсусан, манотиқи Тоҷикистони муосир ва инъикоси он дар таърихнигорӣ тоинқилобии рус бахшида шудаанд.

Предмети таҳқиқро нишон додани саҳми профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиши вазъи сиёсӣ, сохтори маъмуриву идорӣ, инъикоси вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ минтақаҳои Тоҷикистони муосир дар таърихнигорӣ тоинқилобии рус ва ҳамзамон, баррасии концепсияи таърихнигорӣ ӯ ташкил медиҳад.

Мавзуи таҳқиқ аз омӯзиши осори профессор О.Б. Боқиев дар хусуси таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистон иборат аст.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии диссертант бо сатҳи нафғонии илмӣ диссертатсионӣ, нуқтаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ, ҳамчунин, тарзи баён, масъалагузорӣ ва равиши таълифи диссертатсия зоҳир мегардад. Ҳамаи марҳалаҳои таҳқиқот – интихоби мавзӯ, асосноккунӣ, аҳаммияти он, муайян намудани ҳадафи асосии таҳқиқ ва иҷрои вазифаҳои гузошташуда бо иштироки муаллифи рисола анҷом дода шудаанд.

Мубоқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқот бо шиносномаи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мувофиқат менамояд.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда: Дар асоси таҳлилу омӯзиши осори профессор О.Б. Боқиев оид ба таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистони муосир матлабҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Корманди шоистаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор О.Б. Боқиев дар рушду инкишоф ва ташаккули илми таърихнигорӣ тоҷик саҳми арзишманд дорад. Ӯ дар радифи дигар муҳаққиқони

варзидаи Тоҷикистон дар сарғаҳи ташаккули илми таърихнигории ватанӣ қарор дошта, доир ба умдататарин масоили он, бахусус, инъикоси таъриху фарҳанги Осиёи Миёна, аз ҷумла, ҳудудҳои Тоҷикистони кунунӣ дар таърихнигории тоинқилобии рус асарҳои гаронарзиши илмӣ таълиф намудааст. Осори таълифкардаи профессор О.Б. Боқиев, ки ба инъикоси таърихи Тоҷикистон дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус бахшида шудаанд, таҳқиқоти бунёдӣ доир ба ин мавзӯ ба шумор мераванд. Ин осор дар асоси маводди гуногун ва арзишманди таърихнигории тоинқилобии рус ва муқоисаи он бо дигар сарчашмаҳо офарида шудаанд. Арзиши баланди илмӣ осори профессор О.Б. Боқиев дар он ифода меёбад, ки тамоми масъалаҳои муҳимми таърихи ҳудуди Тоҷикистони нимаи дуюми асри XIX дар асоси маводди таърихнигории тоинқилобии рус мавриди омӯзиш ва таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Таърихнигории тоинқилобии рус доир ба таърихи ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX ҷойгоҳи хос ва аввалиндараҷаро доро мебошад. Илова бар ин, муҳаққиқони тоинқилобии рус нахустин шуда барои омӯзиш ва таҳқиқи муназзами илмӣ таърихи халқи тоҷик асос гузоштанд. Бо дарназардошти ин, таҳқиқ, таҳлил ва бозбинии осори илмӣ-таҳқиқотии профессор О.Б. Боқиев доир ба таърихи ҳудудҳои муосири Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва оғози асри XX аҳаммияти бузурги илмӣ дорад.

2. Омӯзиш ва пажӯҳиши илмӣ қисмати асосии фаъолияти профессор О.Б. Боқиевро ташкил медиҳанд. Бахши бузурги ҳаёти худро ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи масоили гуногуни таърихи халқи тоҷик дар таърихнигории тоинқилобии рус бахшидааст. Ӯ аз зумраи муҳаққиқоне ба шумор меравад, ки фаъолияти пурбори илмӣ-таҳқиқотиаш бо фаъолияти педагогӣ ва омода кардани кадрҳо ва мутахассисони ҷавони самти таъриху таърихнигории ватанӣ бо ҳам пайванди қавӣ доранд. Аз рӯзҳои аввали фаъолияти илмӣ-педагогии хеш О.Б. Боқиев ба омода кардани кадрҳои ихтисосманди илмӣ-педагогӣ, таҳияи маводду дастурҳои

илмиву-методӣ ва таълимӣ диққати хос меод. Ў дар алоҳидагӣ ва ҳамчунин, бо ҳаммуаллифӣ дигар мутахассисон фаълоне дар навиштани дастуру васоит, китобҳо ва барномаҳои таълимӣ иштирок кардааст. Профессор О.Б. Боқиев дар омода кардани кадрҳои баландхаттисоси таърихшиносии ватанӣ саҳми қобили мулоҳиза дорад. Қобилияти маҳорат ва сифатҳои барҷастаи шахсии касбии ӯ дар ин самти фаъолият ба таври равшан ошкор гардида, ҳаёти ҳамкорону шогирдонаш ӯро ҳамчун омӯзгор ва мураббии асил пазируфта буданд.

3. Профессор О.Б. Боқиев дар радиҳои фаъолияти пурсамари илмӣ-таҳқиқотӣ ва педагогӣ, ҳамзамон, дар ҳаёти ҷамъиятии кишвар низ фаълоне иштирок кардааст. Ў аз солҳои донишҷӯӣ вазифаҳо ва уҳдадорӣҳои гуногуни ҷамъиятиро ба зимма дошта, онҳоро бо ҳисси баланди масъулият ва сарсупурдагӣ иҷро мекардааст. Сифатҳои барҷастаи касбии шахсӣ, маҳорату малака ва истеъдоди ӯ дар ин бахши фаъолият низ ба таври назаррас ошкор гардидаанд. Бо дарназардошти қобилият ва сифатҳои барҷаста, ӯ ҳамеша аз тарафи маъмурияти донишгоҳӣ ва роҳбарияти зинаҳои гуногуни ҳизбӣ ба вазифаҳои масъулиятноки ҷамъиятӣ пешбарӣ карда мешуд. Хидматҳои содиқона ва софдилонаи профессор О.Б. Боқиев дар ин самт низ ба таври шоиста қадрдонӣ карда шудаанд.

4. Инъикоси таърихи Осӣи Миёна, бахусус, ҳудудҳои муосири Тоҷикистон дар таърихшиносии тоинқилобии рус дар пажӯҳиши илмӣ-таҳқиқотии профессор О.Б. Боқиев ҷойгоҳи асосӣ дорад. Осори таълифнамудаи ӯ доир ба инъикоси масоили гуногуни таърихи ҳудудҳои муосири Тоҷикистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихшиносии тоинқилобии рус таҳқиқоти бунёдӣ ба шумор рафта, арзиши баланди илмиро доро мебошанд. Осори профессор О.Б. Боқиев дар асоси омӯзишу таҳлили сарчашмаҳои гуногуни таърихшиносии тоинқилобии рус ва муқоисаи онҳо бо маълумоти маводди бойгонӣ офарида шудаанд, бинобар ин, доир ба масъалаҳои мубрами таърихи ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар охири асри XIX ва оғози асри XX арзиш ва аҳаммияти беандозаи илмӣ доранд.

5. Вазъи сиёсӣ ва сохтори ҳудудиву маъмурии ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар охири асри XIX ва инъикоси он дар таърихнигорӣ то инқилобии рус яке аз мавзӯҳои меҳварии таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев ба шумор меравад. Ӯ хусусиятҳои сохтори ҳудудиву маъмурии ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро дар давраи мазкур дар асоси маълумоти асарҳо, очеркҳо ва мақолаҳои муаллифони то инқилобии рус, ки асосан баъди тавсеаи забткориҳои Русия дар Осиёи Миёна ба нашр расидаанд, инъикос кардааст. Аз осори профессор О.Б. Боқиев бармеояд, ки ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар арафаи забткориҳои Русия дар Осиёи Миёна воҳидҳои гуногуни маъмурию сиёсии мустақил ва ё ниммустақил дохил мегардид, ки пайваста бо ҳам дар ҳолати ҷангу низоъ қарор доштанд. Ин яке аз омилҳои асосие буд, ки барои ташаккул наёфтани маркази ягонаи муттаҳидкунандаи сиёсию маъмурӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ дар ҳудудҳои Тоҷикистони муосир боис гардида буд. Бо вучуди хусусиятҳои умумӣ, сохтори маъмурии минтақаҳои Тоҷикистон аз ҳам фарқиятҳои ҷузъӣ низ доштанд. Пас аз забт гардидани як қисми ҳудудҳои Осиёи Миёна аз тарафи Русия дар сохтори ҳудудию маъмурии Тоҷикистони муосир дигаргуниҳои куллӣ ба амал омад. Ҳудудҳои имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳайати Генерал-губернатории Туркистон дохил гардида, дар он сохтори идорӣ ва маъмурии русӣ ҷорӣ карда шуд. Танҳо дар зинаи охири идоракунӣ баъзе хусусиятҳои маҳаллӣ нигоҳ дошта шуданд. Муҳаққиқ муайян кардааст, ки манотиқи марказӣ, ҷанубу Ғарбӣ ва шарқии Тоҷикистон то замони ишғоли аморати Бухоро истиқлол ва хусусиятҳои маҳаллии идориву маъмурии хешро ҳифз карда, баъдан охири асри XIX дар ҳудудҳои онҳо тартиботи маъмурии амирӣ ҷорӣ карда мешавад.

6. Масъалаи забт ва ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои муосири Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир аз тарафи Русияи подшоҳӣ низ аз мавзӯҳои мебошад, ки дар меҳвари пажӯҳиш ва таҳқиқоти илмӣ профессор О.Б. Боқиев қарор дошта, доир ба онҳо осори арзишманди илмиро таълиф намудааст. Ӯ аз миёни муҳаққиқони ватанӣ нахустин шуда мавзӯи мазкурро дар асоси омӯзиши васеъ ва таҳлили

амики маводди гуногунмазмуни таърихнигории тоинкилобии рус инъикос намудааст. Сабабҳо, раванд, хусусиятҳо, моҳият, мақсад, дигаргуниҳо, натиҷаҳо ва паёмадҳои мусбат ва манфии забт ва ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар осори илмии профессор О.Б. Боқиев аз дидгоҳи танқидии илмӣ тасвир карда шудаанд. Ӯ ҳар як ҳодиса ва далелҳои марбут ба ин мавзӯро ҳолисона ва дақиқназарона омӯхта, арзёбӣ кардааст. Профессор О.Б. Боқиев дар асоси омӯзиши маводди таърихнигории тоинкилобии рус муайян кардааст, ки манотиқи имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ, ба истиснои шаҳраки Нов ва баъзе деҳкадаҳои болооби Зарафшон, бо роҳи фишорҳои ҳарбӣ аз тарафи қушунҳои Русияи подшоҳӣ забт карда шудаанд. Дар робита бо забти минтақаи Помир, зикр намудааст, ки забти ин ҳудуд бо ду роҳ сурат гирифтааст. Қисмати Помири Шарқӣ ду маротиба, дар соли 1876 ва солҳои 1891-1894 бо роҳи амалиёти низомӣ, ҳудудҳои Помири Ғарбӣ бошад, соли 1895 дар асоси мурочиат ва талаби боисрори сокинони он бо роҳи осоишта ва ихтиёрон ба Русия ҳамроҳ карда шудаанд. Омӯзиши осори профессор О.Б. Боқиев доир ба ин мавзӯ нишон медиҳад, ки ӯ забт гардидани Осиёи Миёна, аз ҷумла, ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро як воқеаи ногузир ва объективии таърихӣ ба қалам додааст, ки дар ҳаёти мардумони он дигаргуниҳои куллиро ба вучуд овард. Дар баробари натиҷаҳо ва оқибатҳои мусбати аз тарафи Русия забт гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони муосир, ӯ ҳамзамон, паёмадҳои манфии онро низ дар асоси санаду далелҳои боэътимод инъикос кардааст.

7. Дар осори О.Б. Боқиев дар таърих ба маълумоти муҳаққиқони тоинкилобӣ вазъи хоҷагии деҳоти ҳудуди Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX инъикос гардидааст. Муаррих таъсири сиёсати мустамликавии ҳукумати Русияи подшоҳиро ба ҳаёти хоҷагии деҳоти Тоҷикистон, ки аксаран ба заминдорӣ шугъл доштанд, бо далелҳои амиқу дақиқ нишон додааст. Махсусан, тағйирот дар низоми заминдорӣ ва андозу хироч, ки бештар ба қисми шимолии Тоҷикистон рост меомад, диққати муаррихро ҷалб намудааст. Дар осори ӯ вазъи

хоҷагии деҳоти ҳудудҳои мухталифи Тоҷикистон муқоиса шуда, дар маҷмӯъ, ин тағйиротро ба манфиати халқ арзёбӣ накардааст. Ҳамчунин, дар робита ба вазъи иҷтимоӣ профессор О.Б. Боқиев аввалин муаррихе мебошад, ки вазъи мардикориро аз ҳисоби мардуми Тоҷикистон мавриди инъикосу омӯзиш қарор додааст.

8. Дар осори муаррих вазъи саноат, ҳунармандӣ ва муносибатҳои тиҷоратӣ дар ҳудудҳои Тоҷикистони муосир инъикос гардидааст, ки дар диссертатсия бо дарназардошти муқоисаи он ба маълумоти муаррихони дигар, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар робита ба ин, ӯ яке аз паёмдаҳои мусбати ҳамроҳ кардани қисми шимолии Тоҷикистонро ба воҳидҳои маъмурии ҳукумати Русияи подшоҳӣ дар бунёди корхонаҳои саноатӣ, ташаккули синфи корғари маҳаллӣ ва рушди муносибатҳои тиҷоратӣ, ҳамчунин, таъсири он ба дигар минтақаҳои тоҷикнишин мебинад. Ташкили корхонаҳои саноатӣ, бонкҳо ва сохтмони роҳи оҳан то андозае ба вазъи иқтисодии минтақа ва афкори ҷомеа таъсири мусбат расонид. Ҳарчанд то соли 1920 ин омилҳо дар ҳудудҳои марказӣ ва ҷанубӣ то Помир мушоҳида намешуд, вале таъсири худро ба афкори ҷомеа дар натиҷаи ба ҳайси мардикор муҳочир гардидани мардум ба қисми шимол расонид.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқ дар дақиқ будани маълумотҳо, истифодаи сарчашмаҳои расмӣ, кофӣ будани ҳаҷми маводди таҳқиқӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузарондани таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ ифода меёбад. Хулосаҳо ва пешниҳодҳои мушаххас дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назарӣ ироа карда шудаанд.

Марҳилаҳои таҳқиқ. Давраи иҷроиши таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогири нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX мебошад.

Чаҳорҷӯбаи замонии таҳқиқот солҳои ҳаёт ва фаъолияти илмиву педагогии профессор О.Б. Боқиев (1934–1999), рафти ташаккули шахсият,

сифатҳои шахсӣ касбӣ, дидгоҳ ва мавқеи илмӣ ва марҳилаҳои асосии фаъолияти илмӣ пажӯҳиширо фаро мегирад.

Ҷаҳорҷӯбаи ҷуғрофиёии таҳқиқ ҳудудҳои муносири Тоҷикистонро дар асоси таҳлили осори профессор О.Б. Боқиев дар бар мегирад.

Таърих ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар кафедраи таърихшиносӣ ва архившиносии факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шуда, ду маротиба дар ҷаласаҳои кафедраи номбурда мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Масъалаҳои марказии таҳқиқот дар конференсияҳои илмӣ дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия муаллиф 6 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ва Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ду мақола дар конференсияҳои илмӣ-ҷумҳуриявӣ ба таърифи расонидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 4 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, панҷ зербоб, хулоса, рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат мебошад.

БОБИ I. ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ СИЁСӢ ВА СОҲТОРИ МАЪМУРИИ МИНТАҚАҲОИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ОҶОЗИ АСРИ XX ДАР ТАҲҚИҚОТИ О.Б. БОҚИЕВ

1.1. Профессор О.Б. Боқиев – муҳаққиқ ва таърихнигори варзида

Илми таърихнигории халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик нисбатан ҷавон буда, муҳаққиқон ва мунаққидони ин соҳа хеле ангуштшуморанд. Дар ин ҷодаи ғурӯаҳои ҷаҳонӣ ва мураккаби илм олимони барҷаста ва муҳаққиқони варзида, аз қабили Б.А. Литвинский, Б.В. Лунин, Н.М. Акрамов, Р.М. Масов, Ҳ. Пирумшоев, К. Абдуллоев ва дигарон таҳқиқоти боарзиши илмӣ анҷом додаанд. Вале бисёр ҷанбаҳои таърихнигории таърихи халқи тоҷик, аз ҷумла, инъикоси таърихи манотиқи муосири Тоҷикистон дар охири асри XX дар таърихнигории тоинқилобии рус мавриди пажӯҳиши ҷиддии илмӣ қарор нагирифтааст.

Дар ин самт хидмат, саҳм ва пажӯҳишҳои илмӣ-таҳқиқотии доктори илмҳои таърих, профессор Олуболу Боқиев дар рушди инкишофи илми таърихнигорӣ ва ба омӯзиши ин соҳа ҷалб гардидани ҷавонони соҳибистеъдод ҷойгоҳи хос ва арзанда дорад. Олуболу Боқиев яке аз нахустин мунаққидони илми таърихнигории тоҷик ҳисоб рафта, чун таърихнигори соҳибтаҷриба осори илмӣ боарзишро ба мерос гузоштааст. Бояд ёдовар гардид, ки саҳми ин муҳаққиқи «пуркор ва пажӯҳишгари боғайрат дар пешрафти илми таърихнигории тоинқилобии халқҳои Осиёи Миёна, махсусан халқи тоҷик бениҳоят бузург аст» [128].

Профессор О.Б. Боқиев дар раванди фаъолияти худ дар рушди илми таърихнигорӣ ва омода намудани кадрҳои илмӣ ҷавони Тоҷикистон саҳми бузургро гузоштааст. Далели хидматҳои шоёни ин муаррихи барҷаста дар рушди илми тоҷик, пеш аз ҳама, кадрдонҳои ҳукумати вақт нисбати ӯ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, аз ҷониби Вазорати маорифи Тоҷикистон ва Иттифоқи

чавонони Тоҷикистон О.Б. Боқиев ба нишони «Аълочии маорифи Тоҷикистон», «Аълочии макотиби олии ИҶШС», «Собиқадори меҳнат», «Корманди шоистаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайра қадрдонӣ шудааст [125]. Ҳамчунин, О.Б. Боқиев андин сол узви Шурои диссертатсионии Ҷимояи рисолаи докторӣ аз рӯйи ихтисоси таърих дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Тоҷикистон буд. Зери роҳбарии ӯ зиёда аз даҳ нафар рисолаи номзадӣ ва як нафар рисолаи докторӣ Ҷимоя намудааст. Ҳангоме ки ба фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии профессор О.Б. Боқиев назар меафканем, маълум мегардад, ки диққати асосиро ӯ бештар ба таҳқиқи таърихнигории таърихи Осиёи Марказӣ ва Тоҷикистон ва инъикоси он дар таърихнигории тоинқилобии рус равона намудааст. Зиёда аз 200 асари илмӣ, мақола, барномаҳои таълимӣ ва ёрирасон доир ба мавзӯи зикршуда аз ҷониби ӯ дар Тоҷикистон ва Русияву Қазоқистон ба нашр расидааст [62].

Доктори илмҳои таърих, профессор Боқиев Олуболу Боқиевич 25-уми майи соли 1934 дар ноҳияи Рӯшони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон таваллуд шуда, 19-уми феввали соли 1999 дар шаҳри Душанбе вафот кардааст. Айёми кӯдакию наврасии ӯ дар яке аз деҳаҳои водии Ҳуфи ноҳияи мазкур сипарӣ гардидааст. Ҳангоми таҳсил дар мактаб ӯ бештар аз ҳама ба фанҳои риёзиву физика рағбати хос дошт [150]. «Вале, – мегӯяд ӯ, – тарзи баёну ширингуфторӣҳои омӯзгори фанни таърихи мо Баҳром Ниёзов дар синфҳои болоӣ роҳи минбаъдаи ҳаёт ва интиҳоби касбамро аниқ муайян карданд. Ин омӯзгор таърихи рангини гузаштаи дуродури Ватан, қорнамоиҳои Шераку Муқаннаъ, Темурмалику Пугачёв, Александр Невскийю дигаргунсозиҳои Пётри I, муборизаи декабристону халқчиёни солҳои 70-уми асри XIX, фаъолияти инқилобчиёни русро тарзе ҳикоят менамуд, ки мо мактаббачаҳо ҳастии худро он соатҳо қариб фаромӯш мекардем. Дар қунҷи дилам орзуе мебарваридам, ки бояд ҳатман давомдиҳандаи қори ӯ бошам» [128].

Аз ин порчаи фавқ бармеояд, ки О.Б. Боқиев аз ибтидо саргузашт ва рӯзгори ниёгонро бениҳоят дӯст медошт ва нисбат ба омӯзиши он завқу шавқи зиёд зоҳир мекард. Ҳамин ишқу муҳаббати бепоён ба ӯ даст додааст, ки паҳлуҳои норӯшани таърихии ғании халқҳои Осиёи Миёна, махсусан, тоҷиконро мавриди омӯзиш ва таҳлилу таҳқиқ қарор диҳад. Ӯ ба омӯзиши ҳар масъалаи таърихӣ, чун вазъи кишвар, хоҷагии халқ, саноату тичорат, аҳволи мардуми меҳнаткаш, андозу уҳдадорҳои феодалӣ, саргузашти талхи заҳматкашон, муборизаҳои халқӣ дар аҳди мустамликадорӣ, нооромию носозиҳои замони тираву тор, зулму ситами ашрофон, қурбонию ҷонбозиҳои озодандешон, комёбиву дастовардҳо ва дигар паҳлуҳои он ҷиддӣ ва мӯшикофона муносибат кардааст. Зимнан, бояд ёдовар шуд, ки дар ин кори бағоят пурмасъулияту мураккаб на ҳар касе ба ҳадафи ниҳой ва асли даст меёбад. Аммо дониши касбӣ, диди фарох ва назари васеи муҳаққиқӣ ба профессор О.Б. Боқиев имкон додааст, ки ҳар масоили таърихию аз нигоҳи адлу инсоф ва қарзи вичдон баррасӣ ва ҳаллу фасл намояд.

О.Б. Боқиев соли 1953 пас аз хатми мактаби миёнаи ба номи С.М. Кирови шаҳри Хоруғ донишҷӯи Дорулмуаллимини шаҳри Самарқанд мегардад. Таҳсил дар факултети таърихи Дорулмуаллимин нахустин зинаи камолоти ӯ ба шумор меравад. Дар андак муҳлат ӯ ҳамчун донишҷӯи фаъол ва ташаббускор ба гирифтани стипендияи ба номи Т.Г. Шевченко ноил мешавад. Бо шарофати фаъолияти босамар, омӯзгорони ин даргоҳи илм, сайёу талош ва кӯшишҳои пайваста ӯ аз гузаштаю имрӯзи таърихи халқи тоҷик ва ҳаёти дигар мардумони ҷаҳон ба таври муфассал огоҳ мегардад. Соли 1955 ӯ шуъбаи таърихи факултети таърих ва филологияи Донишқадаи давлатии омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Самарқандро бо баҳои аъло хатм менамояд. Пас аз таҳсил, ӯ бо роҳхати Вазорати маорифи ҷумҳурӣ ҳамчун омӯзгори фанҳои ҷамъиятшиносӣ ба мактаби ҳафтсолаи ба номи Ф. Энгелси ноҳияи Ғарм (ҳоло ш. Рашт) фиристода мешавад. Ӯ дар мактаби номбурда ба хонандагон аз фанҳои таърих ва ҷуғрофиё дарс

меғӯяд. Вале кору фаёолияти ӯ ба ҳайси омӯзгор дар ин мактаб ҳамагӣ як сол (1955–1956) давом мекунад [127].

Офаридаҳои илвиму таҳқиқоти ин муҳаққиқи пухтакор, ҳам аз ҷиҳати сифат ва ҳам миқдор, шоистаи ибрат аст. Ба қалами ӯ беш аз 200 асару мақолаи илмиву таҳқиқотӣ, оммавӣ ва дастурҳои ёрирасони илмӣ-методӣ мутааллиқ аст. Мавзуи асосии таҳқиқоти ӯро масоили заминдорӣ дар Осиёи Миёна, шаклҳои андозу уҳдадорихи феодалӣ, мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинқилобӣ, рақобати Англия ва Русия доир ба масъалаи ба Русия пайвастании ҳудуди Тоҷикистон, аз ҷумла, забт ва ҳамроҳшавии Помир, натиҷаҳои мусбати он, инъикоси равобити тичоратӣ ва умуман авзои иқтисодиву иҷтимоии ҳудуди Тоҷикистони кунунӣ аз назари ховаршиносони рус ва ғайра ташкил медиҳанд [126]. Зимнан, бояд эътироф намуд, ки аксари ин масъалаҳо дар асару мақолаҳои О.Б. Боқиев возеҳу саҳеҳ дарҷ ёфтаанд.

Профессор О.Б. Боқиев ҳангоми суҳбат бо наздикону пайвандон ва ҳамкорунаш ҳамеша як нуктаи ҷолиберо зикр кардааст, ки майл ва завқу шавқи омӯзиши амиқи саргузашт ва таърихи ниёгон ӯро ҳеҷ гоҳ ором намегузошт. Аз ин рӯ, ӯ ҳамеша барои расидан ба ин мақсад талош мекард.

Бо ин ҳадаф О.Б. Боқиев соли 1956 пас аз бомувафакқият супурдани имтиҳоноти дохилшавӣ донишҷӯи шуъбаи таърихи факултети таъриху филологияи Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) мегардад. Аз рӯзҳои нахустини донишҷӯӣ истеъдод ва маҳорати ӯ дар рафти таҳсил ва ҳаёти факултаи таъриху филология ошкор гардид. Омӯзиши пайраҳаи ҳаёт ва фаёолияти босамари илмӣ-педагогии ӯ нишон медиҳад, ки қобилияти баланди ташаббускорӣ, иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва рағбати бепоёни ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи масоили таърихӣ маҳз дар ҳамин марҳилаи такомули касбӣ ва шахсии ӯ бараъло зоҳир гардидаст.

Пас аз муддати андаки таҳсил, ӯ ба ҳайси раиси Шурои хобгоҳҳои донишҷӯёни Университети давлатии Тоҷикистон бо номи В.И. Ленин таъйин

карда мешавад. Аз рӯйи ўҳдадориаш ў мебоист дар баробари дар сатҳи зарурӣ аз худ намудани дониш ва боло бурдани савияи касбӣ, ҳамзамон, тартибу низоми будубош ва шароити маишӣ ва дарстайёркунии донишҷӯёро назорату таъмин мекард. Ҳангоми фаъолият дар ин баҳши ҳаёти ҷамъиятӣ низ О.Б. Боқиев ҷаҳду талош, иродаи қавӣ, азхудгузаштагӣ ва матонат нишон меод. Дар баробари иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ, бо талош ва ташаббусҳои шахсии ў дар хобгоҳҳои донишгоҳ зуд-зуд воҳӯрии донишҷӯён бо олимону адибони маъруфи кишвар баргузор мегардиданд. Ҳамчунин, семинарҳои илмӣ ташкил карда мешуданд, ки дар он устодони донишгоҳ ва донишҷӯён бо гузориш ба баромадҳо фаъолона иштирок мекарданд. О.Б. Боқиев вазифаи сардори маҳфили илмии «Таърихи КПСС»-ро низ бар уҳда дошт [125].

Бояд гуфт, ки О.Б. Боқиев чун донишҷӯи фаъол ва масъулиятписанд аз уҳдаи ҳамаи вазифаҳои зикршуда бо сарбаландӣ ва шоистагӣ мебаромад. Дар ин маҳфил бо сайъ ва ташаббуси О.Б. Боқиев мавзӯҳои муҳталифи таърихӣ мавриди баҳси доманадори донишҷӯён қарор мегирифтанд.

Донишу малака, сифатҳои касбӣ ва шахсии О.Б. Боқиев ҳангоми роҳбарии маҳфили зикршуда беш аз пеш намудор мегардид. Чунончи, яке аз роҳбарони умумии маҳфили «Таърихи КПСС», дотсент А. Аҳадов – он рӯзҳоро ба хотир оварда чунин навиштааст: «Маҳфил он солҳо руҳияи хоссаи худро дошт. Дар радиҳои таърихшиносон, математику физикҳо, геологу биологҳои оянда низ аъзои фаъоли он буданд. Доир ба ҷузъитарин масоили таърих баҳсу талоши донишҷӯён ба вуқӯ мепаиваст. Сардори маҳфил Олуболу Боқиев ҳамеша ҳаками баҳсу мунозира буд. Ў ҳар як баҳси ба амал омадаро бурдборона, саҳеҳу возеҳ ва оромона бартараф месохт, ақидаи ҳешро баён менамуд ва дар охир аз номи аъзои маҳфил аз ман хоҳиш мекард, ки ёрии худро дарёғ надорам...» [126]. Ҳамин тавр, Олуболу Боқиев Соли 1961 факултети таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленинро бо дипломи «аъло» ба поён расонда, ба «Сектори ҷамъияти советӣ»-и Институти таърих ба номи Аҳмади Дониши Академияи

илмҳои Тоҷикистон роҳхат мегирад. Ў дар ин ҷо аз моҳи августи соли 1961 то моҳи ноябри соли 1963 ба ҳайси лаборанти калон кор мекунад [125]. Ҳангоми фаъолият ва ҳамкорӣ бо олимони варзида дар ин муассисаи илмӣ-таҳқиқотӣ ӯ нозукиҳои зиёди тадқиқ ва пажӯҳиши таърихиву ва таърихнигориро аз худ намуд. Бояд ёддовар шуд, ки нахустин қадамҳои ӯ ба шоҳроҳи илми таърихнигорӣ ба ҳамин давра мутааллиқанд. Аввалин мақолаҳои илмӣ ӯ доир ба масоили дахлдори таърихнигории халқи тоҷик низ ҳангоми фаъолият дар ин даргоҳи илм ба нашр мерасанд.

Фаъолияти босамар, сифатҳои касбӣ ва шахсии ӯро ба назар гирифта, моҳи ноябри соли 1963 ба ҳайси муаллими калони кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (1963–1965) ба кор даъват карда мешавад [125].

Кору фаъолияти омӯзгорӣ ва илмиву таҳқиқотӣ дар факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин зинаи дигари боаҳаммияти пайроҳаи касбии профессор О.Б. Боқиев ба шумор меравад. Дар ин вазифа низ ӯ ҳамеша барои такмили малака ва сифатҳои касбиву шахсии худ талош карда, ба зудӣ дар миёни ҳаёти ҳамкасбон ва донишҷӯёни факултаи таърих соҳиби обрӯву эътибори зиёд гардид ва ҷанбаҳои гуногуни шахсияти ӯ дар рафти таълим ва ҳаёти ҷамъиятӣ бармало зоҳир гардиданд. О.Б. Боқиев дар муддати се сол ба таълими донишҷӯён машғул гардида, ҳамзамон, аз дониш ва таҷрибаи ғании устодони собиқадор баҳравар мегардид. Ёддоштҳои ҳамкорони ӯ дар факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи Ленин шаҳодат медиҳад, ки ӯ ҳамвора аз дарсҳои устодони ботаҷриба ва дорои унвони илмӣ суд ҷуста, пайгирона вижагиҳо ва нозукиҳои таълиму тадрис ва пешаи омӯзгориро аз худ мекард [128].

Фаъолият дар миёни олимон ва муҳаққиқони шинохтаи илми таърих боиси он гардид, ки О.Б. Боқиев ҷиддан ба таҳқиқ ва пажӯҳиши илмӣ рӯ оварад. Ҳамзамон, ҳангоми кор дар факултаи таърих ин хоҳиш ва завқи дериha ҳамеша

ӯро ҳамроҳӣ мекард. Дар давоми се соли фаъолият дар факултаи таърих ӯ алақай дониш, таҷриба ва малакаҳои зарурии пардохтан ба фаъолияти тахассусии илмиро аз худ намуда, бо азму иродаи қавӣ барои таҳсил дар зинаи аспирантура ва ғимояи рисолаи номзадӣ ба таври ҷиддӣ омода гардид.

Нимаи дуёми солҳои 50-ум ва оғози солҳои 60-уми асри XX давраи рушду нумуви соҳаҳои илм, аз ҷумла, илми таърих дар Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар ин давра дар кишвар алақай заминаҳои лозимии инкишоф ва ривочу равнақи илми таърих ба вуҷуд омада, дурнамои ташаккули минбаъдаи соҳаҳои он низ муайян гардида буд. Вале бояд ёдовар гардид, ки норасоӣ ва омода кардани кадрҳои баландихтисоси маҳаллӣ яке аз мушкилоти асосӣ ба шумор мерафт. Ин масъалаи мубрам ҳамеша дар мадди назари роҳбарияти ҷумҳурий қарор дошта, барои бартараф кардани он чораҳои зарурӣ андешида шуданд. Ҷунончи, марказҳои пешқадами илмӣ-таҳқиқотии гуногуни Иттиҳоди Шуравӣ ва олимону муҳаққиқони шуравӣ дар омода кардани кадрҳои илмӣ маҳаллӣ аз ҳисоби ҷавонони болаёқат нақши бузургро иҷро карданд. Кадрҳои маҳаллӣ пас аз хатми ин марказҳои бонуфуз ва пешбари илмӣ ба Тоҷикистон баргашта, дар рушду инкишоф ва ташаккули шоҳаҳои гуногуни маъориф ва илми ватанӣ саҳми арзанда ва намоён гузоштанд.

Дар робита бо нуктаи мазкур, О.Б. Боқиевро пас аз се соли фаъолият дар факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин зинаи навбатии такомули касбӣ ва шахсӣ дар шоҳроҳи бузург, пуршараф ва беканори илм интизор буд. Дониш, лаёқат ва малакаҳои касбии ӯ дар ин муддат аз назари роҳбарият ва ҳайати олимону муҳаққиқони ботаҷрибаи муассиса пинҳон намонд, бинобар ин, ӯро барои таҳсил ва ғимояи рисолаи илмӣ дар хориҷ аз кишвар тавсия доданд. Соли 1965 О.Б. Боқиев тариқи қарордод барои таҳсил дар зинаи аспирантура ба Донишгоҳи давлатии Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) ба номи А.А. Жданов роҳхат гирифт [137]. Ҳамин тавр, О.Б. Боқиев аспиранти кафедраи таърихи СССР-и донишгоҳи мазкур гардид.

Тавре, ки зикр гардид, аз рӯзҳои нахусти фаъолият дар Институти таърихи ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Тоҷикистон О.Б. Боқиев дар баробари дигар масъалаҳои мубрами таърих, ба таърихнигории халқи тоҷик мароқи хосса зоҳир карда буд. Пеш аз ҳама, диққати ӯ ба инъикоси таърихи халқи тоҷик, хусусан, ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар таърихнигории тоинқилобии рус нигаронида шуда буд, ки дар он давра яке аз масоили боаҳаммият ва ҳамзамон, дастнахӯрдаи самти таърихи ватанӣ ба шумор мерафт. Бо вучуди набудани таҳқиқоти фарогир ва бунёдӣ, пароканда будани маводди зарурӣ дар бойгонҳои шаҳрҳои гуногуни Иттиҳоди Шуравӣ ва дигар мушкилиҳои дахлдор, О.Б. Боқиев масъалаи инъикоси таърихи Тоҷикистони муосирро дар таърихнигории тоинқилобии рус (нимаи охири асри XIX – аввали асри XX) ба дар маркази пажӯҳиши илмӣ худ қарор дод.

Бо ин мақсад, мавзуи таҳқиқоти илмӣ ӯ бо номи «Инъикоси соҳти иҷтимоию иқтисодии Тоҷикистони муосир дар нимаи дуюми асри XIX дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус» тасдиқ гардид, ки ба хоҳиш ва хостаҳои ӯ ба масъалаи мазкур пайванди ногусастанӣ дошт. Роҳбари илмӣ ӯ яке аз дастпарварони Донишгоҳи давлатии Ленинград ба номи А.А. Жданов, олими шинохта, мутахассиси варзидаи соҳаи таърихнигорӣ, доктори илмҳои таърих, профессор С.М. Окун таъйин карда мешавад [145]. Аз рӯзҳои нахустини таҳсил дар зинаи аспирантура О.Б. Боқиев бо роҳнамоии профессор С.М. Окун ба омӯзиши маводди бойгонӣ ва адабиёти зарурӣ пардохта, фишурдаи маълумоти онҳо, қайдҳо ва хулосаҳои шахсии худро дар бобати онҳо ёддошт ва ҷамъоварӣ мекард. Ӯ ҳамзамон, аз дигар олимони шинохтаи Донишгоҳи давлатии Ленинград ба номи А.А. Жданов, аз ҷумла, профессорон – Н.Г. Сладкевич. Л.С. Семёнов, Е.Я. Люстерник, И.В. Погорелский ва Б.А. Ромодин нозукиҳои равиши таҳқиқро аз худ кард. Қобили зикр аст, ки роҳбари илмӣ ӯ ва дигар олимони факултаи таърих ва умуман, муҳити илмӣ Донишгоҳи давлатии Ленинград дар

ташаққули шахсияти ӯ ҳамчун муҳаққиқ ва таърихнигори касбӣ нақши назаррас гузоштанд.

О.Б. Боқиев ҳангоми таҳсил дар зинаи аспирантура дар натиҷаи омӯзишу таҳлили маводди сершумори бойгонӣ ва адабиёту сарчашаҳои лозимӣ бо паҳлуҳои мухталифи мавзуи таҳқиқшаванда шинос гардида, оид ба он маълумоти фаровон, дониши амиқ ва диди хоссу фарох ҳосил намуд. Азми қавӣ, мақсади муайян ва хоссатан ҷаҳду талоши пайвастаи ӯ дар роҳи илму таҳқиқ дар ин давра боз ҳам барҷастатар ба назар мерасад. Аз ёддоштҳои шахсии ӯ бармеояд, ки қисми зиёди вақти ӯ рӯзона дар бойгонихо ва китобхонаҳои марказӣ барои омӯзиши маводу санадҳо ва шабона ба таҳлилу натиҷагирии маълумот ва мазмуну муҳтавои онҳо сипарӣ гардидааст [129].

Ниҳоятан, дастгирӣ ва роҳнамоиҳои роҳбари илмӣ ва кӯшишу талошҳои пайгиروнаи О.Б. Боқиев дар шоҳроҳи илм самараи худро ба бор овард ва баъди анҷоми таҳсил дар зинаи аспирантура 3-юми март соли 1969 ҳимояи рисолаи номзадии ӯ таҳти унвони «Соҳти иқтисодиву иҷтимоии Тоҷикистони нимаи дуюми асри XIX дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус» дар Шурои илмӣ назди Донишгоҳи давлатии Ленинград ба номи А.А. Жданов бо муваффақият дифоъ гардид. [155]. Ҳамин тавр, пас аз анҷоми бомуваффақияти рисолаи номзадӣ ӯ аз нав ба факултети таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло ДМТ) бармегардад. Ӯ сараввал муаллими калон, сониян иҷрокунандаи вазифаи дотсент ва аз моҳи март соли 1972 ба ҳайси дотсенти кафедраи таърихи ИҶШС дар факултаи таърихи донишгоҳ фаъолияти худро давом медиҳад.

Бо дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих О.Б. Боқиев то охири умри хеш дар факултети таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) ба фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва омӯзгорӣ машғул гардид. Бештари дастовардҳои илмию педагогии Олуболу Боқиев маҳз самараи ин давраи фаъолияти ӯ мебошанд. Масалан, ӯ пас аз такмил,

коркард ва тағйиру иловаҳои зиёде мавзуи рисолаи номзadiaшро ба сифати монографияи илмӣ зери унвони «Вазъи иқтисодиву иҷтимоии Тоҷикистон дар таърихнигории тоинқилобии рус» (нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1976) ба таъб расид [65].

Қобили зикр аст, ки дар ин асари арзишманд заҳмати беш аз 10-солаи профессор О.Б. Боқиев ҷамъбааст ва натиҷагирӣ карда шудааст. Дар он масоили умдаи таъриху таърихнигории ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон дар арафа ва пас аз ҷониби Русия ғасб гардидани Осиёи Миёна дар таърихнигории тоинқилобии рус мавриди таҳқиқи доманадори муқоисавӣ қарор дода шудааст. Яке аз вижагиҳои асосии монографияи профессор О.Б. Боқиев дар он аст, ки осори муҳаққиқони тоинқилобии русро бо дигар санаду маводди бойгонӣ қиёс карда, мазмуну муҳтавои онҳоро ба таври ҷиддӣ арзёбӣ ва баррасӣ кардааст. Бо маврид аст, ки баҳои яке аз муаррихони намоёни рус, дотсенти кафедраи таърихи давраи феодализми Донишгоҳи давлатии Маскав ба номи М.В. Ломоносов Д.Ю. Араповро дар бораи монографияи О.Б. Боқиев зикр намоем: «Дар монографияи О.Б. Боқиев асарҳои муҳаққиқони руси нимаи дуюми асри XIX – ибтидои асри XX дар бораи аморати Бухоро мавриди таҳқиқ қарор ёфтааст. Ин асар дар таҳқиқи таърихнигории рус, аз ҷумла, доир ба умдатарин масоили он, чун масъалаи кишоварзӣ, муносибатҳои заминдорӣ, вазъи хоҷагии қишлоқ, ҳунармандиву саноат, тичорат ва амсоли ин принсипи муносибати проблемавӣ куллан риоя мегардад. Умуман монографияи О.Б. Боқиев дар омӯзиши инъикоси таърихи Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон дар таърихнигории тоинқилобии рус ҷойгоҳи хос дорад...» [128].

Бояд гуфт, ки эътирофи арзиши баланди асари ин муҳаққиқи тоҷик аз ҷониби олими сатҳи баланди умумииттифоқӣ дастоварди шоистаи илми таърихнигории ватанӣ ба шумор меравад.

Рӯи ҷоп дидани мақолоту таълифоти нисбатан қавии ӯ аз қабili «Инъикоси таърихи Тоҷикистон дар таҳқиқоти шарқшиносони рус» [4], «Масоили

заминдорӣ дар таҳлили шарқшиносони тоинкилобии рус» [138], «Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон дар таърихнигории тоинкилобии рус» [65] ва ғайра [102; 139; 143] нишондиҳандаи фаъолияти муттасил ва часорати илмӣ ӯ дар таърихнигории милли ҳисоб меёбад [74, с.5-6].

О.Б. Боқиев аз соли 1972 то соли 1992 фаъолияти илмӣ-омӯзгорияшро ҳамчун дотсенти кафедраи таърихи ИҶШС идома медиҳад. Дар ин радиф, ӯ ба вазифаҳои маъмурӣ ва ҷамъиятӣ низ ҷалб гардид, ки онҳоро бо масъулият ва ҷиддияти хос иҷро намудааст. Масалан, ӯ солҳои 1980-1982 муовин ва солҳои 1982-1983 иҷрокунандаи вазифаи декани факултети таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи И.В. Ленин таъйин гардид [136, с.42].

Аз ёддоштҳо ва мақолаҳои ҳамкорони профессор О.Б. Боқиев бармеояд, ки ҳангоми иҷрои ин вазифаҳои пурмаъсулият маҳорати баланди кордониву ташаббускорӣ ӯ зоҳир гардидааст. Онҳо зикр кардаанд, ки ҳангоми иҷрои ин вазифаҳо ӯ бори дигар худро чун фарди усулгаро, кордон, серталаб, меҳнатдӯст, ҷиддӣ, вале дар айни замон, мунису ғамхор нишон дод. Пайваста талош мекард, то омӯзгорон дар таълиму тарбияи шогирдон хешро масъул донанд ва донишҷӯён, дар навбати худ, вазифаҳои худро пурра иҷро намоянд [125; 126; 127; 128]. Ҳангоми фаъолият дар вазифаҳои мазкур, ҳамзамон, О.Б. Боқиев узви Шурои илмию техникии Вазорати маълумоти олии ва миёнаи махсуси ҶШС Тоҷикистон, роҳбарии бахши алоқамандии таълим ва истеҳсолоти донишгоҳро ба уҳда дошт [62].

Донишу малака, маҳорату кордонӣ, серталабию масъулиятписандӣ ва сифатҳои дигари касбию шахсии профессор О.Б. Боқиев ҳамчун шахси баркамол нисбат ба дигар марҳилаҳо дар ин давраи фаъолиятш беш аз пеш зоҳир гардидаанд. Омӯзиши мақолаҳо ва ёддовариҳои ҳамкасбон, хотироти шогирдон ва хатмкунандагони факултаи таърих далели равшани гуфтаҳои боло ба шумор мераванд.

Омӯзиши маводҳо оид ба фаъолияти илмӣ-омӯзгории О.Б. Боқиев нишон дод, ки дар муддати кӯтоҳ ӯ алақай дар миёни устодон ва донишҷӯёни факултаи таърих ва умуман, дар сатҳи донишгоҳ, ҳамчун омӯзгори кордону олимӣ нуктасанҷ ном бароварда буд. Ҳамкорони О.Б. Боқиев ӯро ҳамеша ғарқи кор дармеефтанд. Аммо боиси зикри хос аст, ки тадрис, иҷрои дигар уҳдадорихо ва машғулияти пайваста ба чустору пажӯҳишҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ҳеҷ гоҳ ӯро аз иштироки фаёлона дар ҳаёти ҷамъиятӣ дар канор нагузоштааст. Чи тавре ёддовар гардидем, О.Б. Боқиев аз замони таҳсил дар мактаби миёна, Дорулмуаллимини шаҳри Самарқанд ва факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин вазифаҳои ҷамъиятиро ба уҳда дошта, онҳоро ҳамеша бо эҳсоси баланди масъулиятшиносӣ, азхудгузаштагӣ ва пайгирона ба иҷро расондааст [127].

Аз омӯзиш ва шиносоии пурра бо фаъолияти гуногунпаҳлу ва босамари О.Б. Боқиев чунин бармеояд, ки иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ як ҷанбаи муҳимми фаъолияти ӯро ташкил медиҳад. Ҳангоми кору фаъолият дар факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, чун ҳамеша, О.Б. Боқиев вазифаҳо ва масъулиятҳои гуногуни ҷамъиятиро ба уҳда доштааст. Борҳо интиҳоб гардидани ӯ ҳамчун узви бюрои ташкилоти ҳизбӣ ва котиби ташкилоти ҳизбии факулта ва донишгоҳ намунаҳои боризи фаъолияти ҷамъиятии ӯ ба ҳисоб мераванд. Масалан, ӯ пас аз муддати кӯтоҳи фаъолият ба ҳайси муаллими калони кафедраи таърихи ҲКИШ ба вазифаи раиси Кумитаи иттифоқи касабаи донишгоҳ таъйин карда мешавад. Ӯ ин вазифаи бомасъулиятро аз соли 1971 то соли 1974 ба уҳда дошт. Гузоришҳои кумитаи номбурда дар давоми ин солҳо нишон медиҳанд, ки фаъолияти он дар замони роҳбарии О.Б. Боқиев дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шудааст [137]. Илова бар ин, ӯ дар баробари дигар вазифаҳои бауҳдадошта ҳамчун узви фаёли баҳши идеологии Кумитаи ҳизбии донишгоҳ, узви гурӯҳи назорати халқӣ, раиси баҳши пайванди таълиму истеҳсолот ва комиссияи методии донишгоҳӣ низ будааст. Инҳо номгӯи нопурраи вазифаҳо ва

масъулиятҳое мебошанд, ки дар солҳои гуногун иҷро кардааст. Аз фаъолияти гуногунҷабҳаи О. Боқиев, бахусус иштироки пайвастаи ӯ дар корҳои ҷамъиятӣ дар ин давра бо итминони комил гуфта метавонем, ки ин низ яке аз марҳилаҳои асосии фаъолияти ҷамъиятии ӯ мансуб мегардад.

Шиносоӣ бо фаъолияти шоистаи профессор О.Б. Боқиев яке аз вижагиҳои дигари роҳи тайкардаи ӯро нишон дод, ки он ба ҳам тавҷам будани фаъолияти босамари педагогӣ ва илмиву таҳқиқотӣ бо фаъолияти ҷамъиятӣ мебошад. Бояд қайд кард, ки ӯ вазифа ва масъулиятҳои базиммадоштаашро дар ин ду самти муҳимми ҳаёти илмӣ ва ҷамъиятии донишгоҳ собитқадмона ва софдилона иҷро кардааст. Чун ҳамеша беҳтарин ҳислатҳо ва сифатҳои касбӣ ва шахсии ӯ ҳангоми иҷрои ин масъулиятҳо ба таври барҷаста зоҳир гардидаанд.

Чуноне ки маълум гардид, бо дарназардошти донишу таҷриба, қобилияту малака ва сифатҳои барҷастаи касбӣ ва шахсӣ дар нимаи дуюми солҳои 70-ум ва оғози солҳои 80-уми асри XX О.Б. Боқиев ба иҷрои вазифаҳои пурмасъулияти идориву маъмурӣ ва ҷамъиятӣ ҷалб карда мешавад. Вале ӯ дар ин давра низ ҳамвора таҳқиқ ва пажӯҳиши масъалаҳои мавриди назарашро пайгирона идома медод. Омӯзишу таҳлили амиқи масъалаҳои мухталиф ва мубрами таърихи кишвар дар таърихнигории тоинқилобии рус чун ҳамеша дар маркази диққати ӯ қарор доштанд. Дар баробари фаъолияти бевоситаи омӯзгорӣ ва тарбияи кадрҳои баландхатисоси самти таърих дар давраи мазкур низ беш аз 80 асару мақолаҳои илмию оммавӣ ва методӣ самараи асосии фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва методии ӯро ташкил медиҳанд. Мавзуи асосии асару мақолаҳои илмии ӯро масъалаи заминдорӣ дар Осиёи Миёна аз назари шарқшиносони тоинқилобии рус, шаклҳои андозу уҳдадорӣҳои феодалӣ дар давраи феодализм, инъикоси рушду инкишофи равобити тижоратии Осиёи Миёна бо Русия, вазъияти иҷтимоию иқтисодии ҳудуди Тоҷикистони имрӯза дар қарни XIX ва инъикоси он дар асарҳои муҳаққиқони тоинқилобии рус ташкил медиҳанд. Масоили мазкур дар таҳқиқоти ӯ ба таври возеҳ, саҳеҳ ва дақиқназарона инъикос гардидаанд.

Нимаи дуҷуми солҳои 80-ум ва ибтидои 90-уми асри XX дар фаъолияти илмиву тадқиқотии О.Б. Боқиев марҳилаи нав ба вуқӯ пайваст. Дар ин давра ӯ дар ҳаёти ҷамъиятии факулта ва донишгоҳ нисбат ба марҳилаҳои пешин камтар иштирок карда, ҷиддан ба навиштани рисолаи доктории худ машғул мегардад. О.Б. Боқиев як қисмати тадқиқоташро ба сифати монографияи илмӣ бо номи «Инъикоси таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон дар осори муҳаққиқони тоинкилобии рус» (Душанбе, 1991) ба ҷоп расонд [16]. Ӯ дар ин асари арзишманд доираи пажӯҳиши хешро ҳамаҷониба васеъ мегардонад ва масоили сершумореро, ба монанди равобити халқи рус бо мардуми Осиёи Миёна аз замони қадим то ибтидои асри XIX, ҷамъовариҳои маводди таърихӣ доир ба халқҳои кишвари рус, инъикоси таърихи тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна то ҳамоҳангӣ ба Русия, омӯзиши таъриху забони мардуми ин минтақа дар марказҳои илмиву тадқиқотии Русия бори нахуст ба риштаи таҳқиқ қашидааст [74, с.98-105]. Ҷомеаи илмӣ кишвар, бахусус доираҳои илми таърих ва таърихнигории кишвар асари О. Б. Боқиевро хело хуб пазироӣ карданд ва аҳаммияту мазмун ва муҳтавои он дар дахҳо тақризҳои муаррихон дарҷ гардидааст. Аз ҷумла, узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон, д.и.т., профессор, Р. Масов, академики Академияи илмҳои Тоҷикистон, д.и.т., профессор, А. М. Мухторов, д.и.т., профессор, Н. М. Акрамов ва дигарон ин асари гаронмояи О. Боқиевро «яке аз дастовардҳои муҳими илми таърихнигории Осиёи Миёна» номидаанд [128].

Оғози солҳои 90-уми асри XX дар фаъолияти илмӣ-тадқиқотии О.Б. Боқиев марҳилаи пурсамар ва ниҳии камолоти касбию шахсии ӯ ба шумор меравад. То ин муддат ӯ тадқиқоти ҷиддӣ ва доманадори илмӣ худро дар шакли рисолаи докторӣ барои Ҷимоя омода кард. Бо вучуди мушкилиҳо ва дигаргуниҳо, соли 1991 барои О.Б. Боқиев соли неку ва босамар буд. Ӯ тадқиқоти хешро дар соҳаи таърихнигорӣ ҷамъбаст намуд ва охири ҳамоно сол рисолаи докториашро таҳти унвони «Тоҷикистон дар таърихнигории тоинкилобии рус» дар Шурои махсуси Ҷимояи рисолаҳои докторӣ дар назди Донишгоҳи давлатии Санкт-Петербург

бомувафақият дифоъ мекунад [156; 157]. Муҳаққиқ дар рисолаи доктории хеш фаъолияти илми ховаршиносии тоинқилобии русро аз миёнаи асри XVIII то ибтидои асри XX дар хусуси омӯзиши таъриху фарҳанги Осиёи Миёна, азҷумла таърихи халқи тоҷик мавриди баррасӣ қарор дода, чойгоҳ ва саҳми онҳоро дар омӯзиши таърихи тоҷикону Тоҷикистон то ва пас аз забт гардидани Осиёи Миёна аз ҷониби Русия инъикос кардааст.

Боиси зикр аст, ки рисолаи докторӣ ва монографияи О.Б. Боқиев ягона таҳқиқи бунёдии илмӣ доир ба инъикоси таърихи Тоҷикистон дар таърихнигории тоинқилобии рус мебошад [16; 157]. Китоби мазкур аз ҷониби ҷомеаи илмӣ он давра баҳои баланд ва муносиб гирифт. Олимон ва муҳаққиқони барҷаста, муқарризон ва ҳамкорон ба он баҳои мусбат дода, арзиш ва аҳаммияти баланди онро арзёбӣ кардаанд. Ҳамон тавре, ки дар яке аз мақолаҳо, ки ҳаёт ва фаъолияти О.Б. Боқиевро инъикос менамояд, зикр шудааст: «...рисолаи доктории О.Б. Боқиев ба ғайр аз рӯйхати сарчашма ва адабиёти истифодашуда, 414 саҳифаро фаро мегирад, ки дар ҳар як саҳифаи он нақши муаллиф ба таври хеле барҷаста ва эҷодкорона мебошад, ки на дар ҳама рисолаҳои илмӣ чунин ҷиҳат ба назар мерасад» [128].

Баъди ҷимояи рисолаи докторӣ, ки ба замони оғози ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон рост меомад, ӯ фаъолияти худро дар кафедраи таърихи ватании Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон идома медиҳад. Дар шароити душвори солҳои нахустини соҳибистиклолии кишвар низ ӯ пайваста ба омӯзиши паҳлуҳои гуногуни масъалаи инъикоси таърихи Тоҷикистон дар таърихнигории тоинқилобии рус машғул гардида, барои дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани таълиму тадрис, таҳияи дастурҳои таълимиву методӣ ва инкишофи илми таърихнигории ватанӣ талош мекард. Сайёу кӯшиши ӯ дар ин самт низ зоеъ нашуд.

Боиси зикр аст, ки соли 1993 бо ташаббуси бевоситаи ӯ кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии

Тоҷикистон (ҳоло ДМТ) таъсис ёфт. Ҳангоми фаъолият ба ҳайси мудирӣ кафедраи навтаъсис тамоми донишу малака ва таҷрибаи андӯхтаи илмӣ-омӯзгорӣ худро барои аз ҳисоби донишҷӯён омода ва тарбия кардани кадрҳои ҷавони самти таърихшиносии ватанӣ равона намудааст. Дар таъйиди ҳамин гуфтаҳо яке аз шогирдонӣ ӯ Маликабону Отахоновна чунин қайд кардааст: «Олуболу Боқиевич омӯзгори муваффақу беҳамто буд. Таҷрибаи нодири илмӣ ва омӯзгорӣ хешро баҳри рушди мо донишҷӯён сарфа намуда, ҳамеша дастгири мо буд, то ки хубу аъло хонем. Чунин омӯзорро донишҷӯ дӯст медорад. Вақте ки ӯ сардори гурӯҳи мо ҳангоми ба пахтазор рафтан таъйин гардид, мо ҳама хушнуд гардидему ин барои мо шогирдонаш ид буд. Ӯ саҳтгир ва серталаб, вале дар айни ҳол меҳрубон ва ғамхори шогирдон буд» [137].

Пас аз як соли фаъолияти босамар дар кафедраи навтаъсиси таърихшиносии факултаи таърих ӯ соли 1994 бо унвони профессори кафедраи номбурда мушарраф мегардад. Дар ҳамин сол ӯ асари дигари бунёдии хешро бо унвони «Забт ва ҳамроҳ гардидани Тоҷикистони шимолӣ, Қўҳистони Бадахшон ва Помир ба Русия» ба нашр расонид, ки асари бунёдии илмӣ ва дастоварди шоистаи илми таърихшиносии ватанӣ ба шумор меравад [63].

То замони ба нашр расидани асари мазкур масъалаи ба Русия пайвастанӣ Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир дар таърихшиносии ватанӣ пурра ҳал нагардида буд. Аз ин лиҳоз, О.Б. Боқиев моҳияти сиёсати мустамликахоҳонаи русу англисро дар давраи ба Русия пайвастанӣ ин ҳудудҳо маҳз аз диди нави илмӣ ва дархӯри талаботи замон баррасӣ намудааст. Ҷанбаҳои гуногуни масъалаҳои мубрами таърихи Осиёи Миёна дар замони забткориҳои Русияи подшоҳӣ ва натиҷаҳои паёмдҳҳои мусбату манфии сиёсати мустамликавии онро дар асоси мадраку далелҳои қавӣ ва раднопазири илмӣ мунсифона таҳқиқ намуда, доир ба он ҳулосаҳои асоснок ва раднопазир пешниҳод кардааст. Масалан, дар баробари дигар масоили мубрам паёмдҳҳои манфии сиёсати мустамликадорӣ Русияи подшоҳиро дар робита бо тақсим намудани ҳудудҳои таърихӣ тоҷикон аз диду

нигоҳи илмӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Умуман аз таҳлили ин асар бармеояд, ки бо вучуди баъзе ҷанбаҳои манфӣ, аз ҷониби Русия забот ва ҳамроҳ гаштани Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудуди Тоҷикистони кунунӣ падидаи объективӣ ва мусбати таърихӣ ба шумор меравад.

Шиносоӣ бо осори гаронбаҳои илмии О.Б. Боқиев нишон дод, ки ӯ ҳамеша дар тури фаъолиятш ба пешаи интиҳобкардааш бо ҷиддият ва масъулияти тамом муносибат кардааст. Ин хислати касбӣ, ки ҳамзамон бо сифатҳои шахсии ӯ пайванди қавӣ дошт, бештар дар таълифи осори илмӣ-таҳқиқотии ӯ ба ҷашм мерасад. О.Б. Боқиев ҳар як таҳқиқоти худро бо риояи равишҳои пазируфтаи илмӣ ва дарназардошти вичдони илмиву зеҳнӣ офаридааст. Таҳқиқот ва таҳлили таърихнигорӣ, пеш аз ҳама, чунин сифатҳо ва равишҳои касбиву ахлоқиро талаб менамояд, ки унсурҳои беқайду шартӣ пажӯҳиши илмӣ ба шумор мераванд. Маҳз нуктаи зикршуда арзиши баланди илмии осори таълифшудаи О. Боқиевро муайян ва боиси ҷойгоҳи хос пайдо намудани ӯ дар байни муҳаққиқони соҳаи таърихнигорӣ гардидааст. Тақризҳо ва баҳогузориҳои мутахассисони соҳа ва арзёбии ҳамкорону ҳампешагон низ ин вижагиҳои осори ӯро босароҳат нишон медиҳанд [88].

Ҳамон тавре ки аз осори таълифшуда, баромаду гузоришҳо, маводди илмӣ-методӣ, матни лексияҳо ва қайду ёддоштҳои шахсии ӯ маълум мегардад, О.Б.Боқиев ба илм бо ҷиддияти хос муносибат карда, риояи равишҳои илмиро шартӣ асосии пажӯҳиши аслии илмӣ медонист. Дар ин асос, ӯ ҳамеша риояи ин асло ба донишҷӯён, шогирдон ва муҳаққиқони ҷавон таъкиду талқин кардааст. Дар яке аз суҳбатҳо бо шогирдон профессор О.Б. Боқиев иброз доштааст, ки «соҳаи таърихнигории илми таърих нақди танқиди кунунии адабиётро мемонад. Ба асару мақолаҳои муҳаққиқон тавре бояд оқилона ва объективӣ баҳо дод ва он бояд бо воқеият ва ҳақиқати таърихӣ пурра мувофиқат намояд. Норасоӣ ва нуқсонҳои бозёфтаре танҳо тавассути санаду ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва муқоисаи

онҳо бо дигар маводди боварибахш собит кард, вагарна худ зери борони танкиду маломат хоҳӣ монд...» [128].

Аз иқтибоси мазкур, муносибати чиддӣ ва огоҳонаи профессор О. Боқиев ба илму таҳқиқ, ба хусус, сатҳи таърихнигории ӯ бараъло намудор мешавад. Зеро ҳамон вақт метавон ба дастрасии дигарон баҳои дуруст ва ҳаққонӣ дод, ки агар худ дар ин чода бештар заҳмат кашидаву бартар аз дигарон донишу малака ва таҷриба ҳосил карда бошӣ. Дастовардҳои илмӣ, сифатҳои касбӣ ва шахсӣ ва дар умум, пайраҳи тайкараи О.Б. Боқиев намунаи ибрати ҳамкорон ва шогирдон буд. Пас, метавон гуфт, ки комёбиҳо ва камолоти касбии ин донишманди асил, бешак, бо сифатҳои шахсии ӯ низ пайванди қавӣ дорад.

Омӯзиши маводди гуногунмазмун ва ёдоварии ҳамкорон, шогирдон, пайвандону наздикони О.Б. Боқиев доир ба ҳаёти ӯ барои равшантар кушодани ҷанбаҳои ахлоқии шахсияташ низ мусоидат намуданд. Пеш аз ҳама, симои ӯ ҳамчун шахси адолатхоҳ, чиддӣ, нисбати хеш ва атрофиёнаш серталаб ва дар айни замон самимӣ ва мушфиқу меҳрубон намоён мегардад. Ин ва дигар сифатҳои барҷастаи инсонӣ ва ахлоқии ӯ тақрибан дар аксари ёддоштҳои ҳамкорон ва онҳое, ки ёро аз наздик мешинохтанд, ба таври равшан инъикос гардидааст. Ҳамаи онҳо ёро бо хотираи наку ва таассуроти мусбат ёдоварӣ ва сифатҳои барҷастаи шахсӣ, инсонӣ ва касбияшро босароҳат қайд мекунанд.

Ҳамкорони О.Б. Боқиев дар факултаи таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон лаҳзаҳои гуногуни фаъолияти пурбори ёро ба ҳайси профессори кафедраи таърихи ИҶШС дар хотир доранд. Тамоми хатмкардагон ва омӯзгорони факултети таърих ёро чун омӯзгори асил ва мураббии мушфиқ меписандиданд. Ҷолиби диққат аст, ки дар баробари дониши мукамал, таҷрибаи ғанӣ ва маҳорату малакаи зарурии касбӣ, сифатҳои шахсӣ ва инсонии ӯ низ дар рафти машғулиятҳои дарсӣ, лаҳзаҳои муносибати кориву идорӣ ва берун аз он низ ба таври равшан намудор мегардид. Ҳамкорони ӯ дар мақолае ба муносибати солгарди зодрӯзаш чунин навиштаанд: «Хоксорию фӯрӯтан будан одатест, ки ба

шир ба ӯ омадааст ва ин аст, ки донишчӯён бе ибоя таҳаммул наздаш меоянд, маслиҳату машварат меҷӯянд. Дар дарсгӯи ӯ услуби хосаи хешро соҳиб аст. Хангоми дарс гуфтан тундрӯио ҷиддияти барзиёд ва бемавридро наменвисандад. Ҳазлу мутоибаи бамавриду рӯҳбахш дар рафти дарс ӯро ҳамқадам аст. Шояд ин аст, ки донишчӯён ҳамеша лексияи ӯро муштоқанд ва аз поён расидани соати дарс беҳабар мемонанд» [128]. Ин сифатҳои касбӣ ва шахсии ӯ хангоми роҳбарӣ ба рисолаҳои курсию дипломии донишчӯён ва рисолаҳои илмии аспирантон ва унвончӯён низ ба пуррагӣ зоҳир мегардид, ки дар ёддовариҳо ва қайдҳои шогирдонаш дарҷ гардидаанд [137].

О.Б. Боқиев дар муҳокима ва арзёбииҳои корҳои дипломӣ ва рисолаҳои номзадию докторӣ низ фаъолона ширкат меварзид ва шогирдон аз донишу таҷриба ва маслиҳату роҳнамоиҳои беғарази ӯ баҳравар мегардиданд. Чи тавре дар боло ёддовар гардидем, маҳз ин сифатҳо имкон доданд, ки ӯ дар миёни ҳамкорон ва донишчӯён соҳиби обрӯ ва эътибори зиёд гардид ва ҳама ӯро самимона ҳурмату эҳтиром мекарданд. Ҳамзамон, ин яке аз омилҳои асосии фаъолияти босамар ва бомувафақияти ҷамъиятии ӯ низ ба шумор меравад. Дар баробари он ки барои хидматҳои шоёни омӯзгорӣ ва илмиву таҳқиқотӣ профессор О.Б. Боқиев бо ифтихорномаҳои Вазорати маорифи халқи ҶШС Тоҷикистон, Вазорати маълумоти олий ва миёнаи махсуси ҶШС Тоҷикистон, нишонҳои сарисинагии «Аълочии маорифи халқи ҶШС Тоҷикистон» ва «Зарбдори меҳнати коммунистӣ» қадрдонӣ шудааст, ҳамчунин, фаъолияти ҳамаҷузаву софдилонаи ҷамъиятии ӯ низ аз назари маъмурияти донишгоҳ ва ҳизб дар канор намондааст. Профессор О.Б. Боқиев бо раҳматномаҳои донишгоҳ, кумитаи ҳизбии донишгоҳӣ, ноҳиявӣ, ҷумҳуриявӣ ва иттифокҳои касабаи донишгоҳ сарфароз гардонда шудааст [125].

Илова ба гуфтаҳои боло, қобили зикр аст, ки наздикону пайвандони О.Б. Боқиев низ сифатҳои неки инсонии ӯро таъкид мекунанд. Ҳамаи хислатҳои неки зикргардидаи профессор О.Б. Боқиев дар муносибат бо наздикону пайвандон ва

умуман, атрофиён низ ба пуррагӣ ошкор гардидааст. Пайвандону наздикон ва онҳое, ки профессор О. Боқиевро аз наздик мешинохтанд, ўро ҳамчун инсони саршор аз хислатҳои нек ва ҳамида ёддоварӣ мекунанд ва номи нақӯи ўро амиқан пос медоранд. Аз хотираҳои пайвандони О.Б. Боқиев бармеояд, ки тақрибан ҳамаи онҳо аз дастгирӣ, маслиҳат ва роҳнамоиҳои беғараз ва беминнати ў дар ҳар баҳши ҳаёт баҳраманд гардидаанд.

Ҳамин тавр, омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти шоистаи профессор О.Б. Боқиев нишон дод, ки ў дар роҳи илму таҳқиқ аз хеш осори гаронбаҳо ва дар зиндагӣ номи нақӯ ба мерос гузоштааст. Роҳи паймудаи ў дар арсаи омӯзиши таърихи гузашта, таҳияи осори илмӣ-таҳқиқотӣ, парвариши насли ҷавон, омода кардани кадрҳои илмӣ маҳаллӣ ва иштироки фаъол дар ҳаёти ҷамъиятӣ намунаи ибрат ва шоистаи пайравӣ мебошад. Насли ҷавон ва баҳусус, онҳое ки ба шоҳроҳи илму таҳқиқ гом мениҳанд, бояд аз кор ва рӯзгору пайкори чунин фарзандони шоистаи меҳан ва сарсупурдаи илм дарси ибрат ва андарзи зиндагии шоистаро аз худ намоянд.

**1.2. Вазъи сиёсӣ ва сохтори ҳудудию маъмурии манотиқи муосири
Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар осори
профессор О.Б. Боқиев**

Сарзамини Тоҷикистони муосир дар арафаи забткориҳои Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба ҳудудҳои гуногуни маъмурию сиёсӣ тақсим мешуд, ки шомили бекигарӣҳо ва мулкҳои сершумори мустақил ва ниммустақил буд ва он яке аз омилҳои асосии шакл нагирифтани маркази ягонаи сиёсӣ ва иқтисодӣ ба шумор мерафт. Як қисми ин бекигарӣҳо ва мулкҳои алоҳида ба ҳайати аморати Бухоро ва хонигарии Хўқанд дохил шуда, қисми дигар дар натиҷаи ҷангҳои ғоратгаронаи онҳо муваққатан дар тобеияти ин ё он тараф қарор мегирифтанд. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, ки баъзе мулкҳои кўҳистони тоҷик мустақилияти худро то ғайб гардидани сиёсати мустамликадорӣ Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нигоҳ медоштанд.

Асарҳо, очеркҳо ва мақолаҳо дар бораи сохтори сиёсӣ маъмурии ҳудудҳои муосири Тоҷикистон дар таърихнигорӣ тоинқилобии рус, асосан баъди тавсеаи забткориҳои Русия дар Осиёи Миёна, ба нашр расидаанд. Баъди забти баъзе ҳудудҳои аморати Бухоро аз тарафи русҳо ва алаҳусус, ба имзо расидани шартномаҳои байни Русияи подшоҳӣ ва аморат дар солҳои 1868 ва 1873 барои омӯзиши масъалаҳои мазкур шароити мусоид ва имкониятҳои васеъ фароҳам омаданд [21, с.198-200]. Пас аз имзои ин шартномаҳо аморати Бухоро амалан ба вассал ё дастнишондагии Русияи подшоҳӣ табдил ёфта, афсарон, ҷосусон, саёҳон ва муҳаққиқони рус дар ҳудуди он ҳуқуқи беамониат ғайбӣ карданро ба даст оварданд ва ҳамзамон, оид ба масъалаҳои мавриди назари мо мавод ва маълумоти дасти аввалро ғирдоварӣ намуданд.

Боиси ёддоварист, ки омӯзиши вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва сохтори маъмурию идорӣ манотиқи ҳозираи Тоҷикистон ва инъикоси он дар таърихнигорӣ тоинқилобии рус дар таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев ҷойгоҳи

хосро доро буда, ҳамчунин объекти асосии омӯзиш ва пажӯҳишҳои илмӣ ўро ташкил медиҳад [14; 16; 22; 65; 155; 156; 157]. Осори ӯ барои инъикос ва пажӯҳиши илмӣ масъалаҳои зикршуда, аҳамияти хос ва ғавқулодаи илмиро доро мебошанд, зеро дар асоси маълумоти дасти аввал ва арзишманди таърихнигорӣ тоинқилобии рус таълиф шудаанд. Дар навбати худ нахустин шуда муаллифони тоинқилобии рус, омӯзиши ҳамаҷониба ва илмӣ минтақаҳои Тоҷикистонро асос гузоштаанд. Аз ин рӯ, маълумот ва маводди ғирдоваришудаи онҳо, ки таълифоти профессор О.Б. Боқиев дар асоси он офарида шудааст, арзиши баланд ва аҳамияти бузургро доро мебошанд.

Ҳангоми омӯзиш ва тавсифи сохтори сиёсӣ маъмурии ҳудудҳои ҳозираи Тоҷикистон профессор О.Б. Боқиев маводди гуногунмазмунӣ таърихнигорӣ тоинқилобии русро оид ба масъалаи мазкур ба се ғурӯҳ тақсим намудааст: мавод оид ба вазъи сиёсӣ ва сохтори идориву маъмурӣ 1) аморати Бухоро; 2) хонигарӣ Хўқанд ва дигар мулкҳои мустақил ва ниммустақили ҳудудҳои ҳозираи Тоҷикистон. Илова бар ин, муҳаққиқони тоинқилобии рус оид ба тағйирот ва дигаргуниҳои идориву маъмурии ҳудудҳои, ки ба ҳаёти Русияи подшоҳӣ дохил карда шуданд, маълумоти бисёре ҷамъоварӣ кардаанд.

Тавре ки маълум аст, як қисми ҳудудҳои Тоҷикистони шимолӣ (Конибодом, Исфара, Ашт) то соли 1876 ба ҳаёти хонигарӣ Хўқанд дохил шуда, Хучанд, Уротеппа ва Нов бошанд, пайваста дар маркази зиддиятҳои хонҳои Хўқанд ва аморати Бухоро қарор доштанд. Профессор О.Боқиев дар осори хеш ҳангоми инъикос ва баррасии таърихи сиёсӣ ва сохтори маъмурии ин ҳудудҳо тазакур додааст, ки оид ба минтақаҳои мазкур ҳанӯз то оғози асри XIX баъзе маълумоти парокандаи гуногунмазмун дар таърихнигорӣ рус мавҷуд буданд, вале ҷамъоварии маводди арзишманди илмӣ дар бораи Осиёи Миёна, аз ҷумла мулкҳои Тоҷикистони шимолӣ ва дигар минтақаҳои он ба нимаи аввали асри XIX рост меояд. Дар ин давра, сайёҳон, муҳаққиқон, ҳарбиён, ҷосусон, сафирон ва дигар шахсони мансабдори рус ба Осиёи Миёна таширӣ оварда, маълумоти

беназири таърихӣ, таърихиву адабӣ ва маводди пурқимати бойгониву дипломатие ба мерос гузоштанд, ки дорои арзиши баланди илмию таърихӣ мебошанд [16, с.12].

Дар баробари ҷамъоварии маводди илмӣ нахустин осори илмӣ оид ба Осиёи Миёна, аз ҷумла таърих ва фарҳанги тоҷикон низ дар ҳамин давра ба нашр расидаанд. Ҳангоми баррасии вазъи сиёсии минтақаҳои Тоҷикистони шимолӣ дар ин давра профессор О.Б. Боқиев ба асари мустаҳриқи шинохтаи рус И.В. Хаников (1819-1878) «Тавсифи хонии Бухоро» ва дигар мақолаҳои муаллифони гуногун таъҷиб ҷароғад. Асари И. В. Хаников ҳаводиси сиёсии Осиёи Миёнаро аз соли 1802, – аз замони ба сари қудрат омадани амир Ҳайдар то соли 1842, яъне то забт шудани Ўротеппа, Нов, Хучанд ва Хӯқанд аз тарафи амир Насрулло дар бар мегирад. Ў қайд мекунад, ки ноҳияҳои номбурда дар нимаи аввали асри XIX ба майдони задухӯрдҳо ва лашкаркашиҳои байни Бухоро ва Хӯқанд табдил ёфта буданд. Илова бар асари И. В. Хаников, профессор О.Б. Боқиев вазъи сиёсии ноҳияҳои Ўротеппа, Нов, Конибодом ва Исфараро дар асоси маводди пароканда, очеркҳо, мақолаҳо ва гузоришҳое, ки дар ин давра ба нашр расидаанд, инъикос намудааст.

Чунончи, дар робита ба вазъи сиёсии хонигарии Хӯқанд ва аморати Бухоро чунин менависад: «Дар ҳамаи маводди мавҷуда вазъи ногувори сиёсӣ ва харобкории лашкари хонигарии Хӯқанд ва аморати Бухоро дар ноҳияҳои шимоли Тоҷикистони муосир бо сароҳат сабт гардидааст. Ноҳияҳои мазкур то замони барҳам додани хонигарии Хӯқанд ва ҳамроҳшавӣ ба Русия дар маркази муборизаҳои шадиди байни ду кишвари минтақа қарор доштанд, ки барои онҳо натиҷаҳои ҳалокатбори сиёсӣ ва иқтисодиро боқӣ гузоштааст» [155, с.14].

Истилои сарзаминҳои шимоли Тоҷикистон аз ҷониби Русия барои омӯзиши он имкониятҳои навро фароҳам оварда, ҳамзамон барои ҷамъоварӣ ва наشري маводди илмӣ замина гузошт. Масалан, дар осори О.Б. Боқиев аҳамияти хосси очерки таърихии «Среднеазиатские владения», асари В.П. Наливкин ва дигар

мақолаҳои арзишманд ба таври алоҳида қайд карда шудааст. Осори зикршуда дар баробари дигар масъалаҳо, асосан, дар бораи вазъи сиёсӣ ва иқтисодӣ, аҳволи иҷтимоӣ омма, сохтори маъмурӣ ва ҳудудии ноҳияҳои Ўротеппа, Нов, Хучанд, Конибодом ва Исфара маълумоти фаровонро фаро гирифтаанд.

Сохтори маъмурии мулкҳои Тоҷикистонро дар давраи омӯхташаванда таҳлил намуда, профессор О.Б. Боқиев таваҷҷуҳ додааст, ки масъалаи маъмур ба таври алоҳида дар таърихшиносии тоҷикистонӣ рус омӯхта нашудааст, вале онро дар асоси маълумот оид ба сохтори сиёсӣ ва идориву маъмурии хониғарии Хўқанд ва аморати Бухоро баррасӣ намудан мумкин аст. Ў ин масъаларо дар асарҳои В.В. Вельяминов-Зернов, А.Б. Вревский, Л.Ф. Костенко, М.А. Терентьев, А.Л. Кун, Ю.Д. Южаков, В.Г. Котелнов, ва Е.Л. Марков, ки мавод ва маълумоти пураиширо фаро гирифтаанд, баррасӣ намудааст [65, с.9].

Ҳудудҳои ҳозираи Исфара, Ашт ва Конибодом ба хониғарии Хўқанд дохил мешуданд, вале мулкҳои Хучанд ва Ўротеппа ҳамвора дар асри XIX дар маркази муборизаҳои хониғарии Хўқанд ва аморати Бухоро қарор доштанд. Ўротеппа ва Хучанд аз тарафи бек ва ё ҳокими аз тарафи аморати Бухоро ва ё хони Хўқанд таъйингардида идора карда мешуданд. Ҳукумати онҳо асосан меросӣ буд ва ин пайваста боиси ҷангҳои сулолаӣ ва бесуботии сиёсӣ мегардид. Масалан, дар солҳои 1850-1853 қисми зиёди мулкҳои Хучанду Ўротеппа дар натиҷаи ҷунун ҷангҳо зарари ҷашмраси иқтисодиву иҷтимоӣ дида, аксари деҳқадаҳо ба харобазор табдил ёфта буданд [22, с.156].

Сабабҳои асосии ҷангу муборизаҳои беамони сиёсӣ ҷоҳталабӣ ва манфиатҳои иқтисодӣ ба шумор мерафт. Илова бар ҷангҳои амири Бухоро ва хони Хўқанд барои назорати мулкҳои сарватманди Ўротеппа ва Хучанд, муборизаҳои байнихудии ин мулкҳо, ҳокимони онҳо дар баъзе маврид ҳатто бар зидди амир ва ё хон лашкар мекашиданд [109, с.56].

О.Б. Боқиев ақидаи аксари шарқшиносони тоҷикистонӣ рус, аз ҷумла Н.В. Хаников, Л.Ф. Костенко, И. Львов, А.Б. Вревский ва В.В. Бартоldrо оид ба

моҳияти ҳокимияти сиёсии хонигарии Хўқанд ва аморати Бухоро тарафдорӣ намудааст. Дар робита ба ин ӯ қайд мекунад, ки «ҳукуматҳои теократӣ (динӣ) дар хонигарии Осиёи Миёна ягон ҷанбаи ҳаёт ва ё талаботи воқеияти ин кишварҳоро ифода накарда, танҳо ҳамчун воситаи расидан ба мақсадҳои сиёсӣ хизмат менамуд» [65, с.46]. Аз ин бармеояд, ки ҳокимияти номаҳдуди сиёсӣ ва қудрати олий дар ихтиёри амир қарор дошта, ҳамзамон оммаи мардум дар беҳуқуқии комил ҳаёт ба сар мебуданд. Умуман, чунин ҳолат яке аз хусусиятҳои асосии ҳукумати амирӣ ва ё хонӣ ба шумор мерафт, ки ба таъсир ва паёмадҳои манфии он дар тамоми қаламрави онҳо эҳсос карда мешуд.

Профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки сохтори сиёсӣ маъмурии аморати Бухоро ва хонигарии Хўқанд бо вучуди фарқиятҳои ҷузъӣ дар умум ба ҳам шабоҳати наздик доштанд. Бинобар ин, сохтори маъмурии ин ҳудудҳо ба мулкҳои дигари тоҷикнишин аз ҷиҳати ташкилӣ ва таъйиноти мақсад монандии зиёд доштанд.

Пас аз барҳам додани хонигарии Хўқанд дар соли 1876 ва ҳамроҳ гардидани Ёротеппа, Хучанд, Исфара, Конибодом ва Ашт ба ҳайати Русия дар идораи сиёсӣ ва маъмурии онҳо дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Сохтори маъмурии мулкҳои қисмати шимоли Тоҷикистон пас аз ҳамроҳшавӣ дар мақолаҳо ва асарҳои профессор О.Б. Боқиев дар асоси мавод ва маълумоти фаровони таърихшиносии тоинқилобии рус инъикос ёфта, мақсаду ҳадаф, роҳу равиш, моҳият ва ҳамчунон паёмаду натиҷаҳои сиёсати мустанликадорӣ маъмурони Русияи подшоҳӣ дақиқназарона баён шудаанд. Ё мавод ва маълумоти мавҷударо ҷиддан таҳлил намуда, нуқтаи назари муаллифони тоинқилобии рус ва ҳамзамон маъмурони ҳарбию сиёсии ҳукумати подшоҳии русро дар бобати масъалаи мазкур муқоиса намуда, чунин менависад: «Пас аз забти Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудудҳои шимолии Тоҷикистони муосир, нигоҳдошт ва идораи заминҳои забтшуда дар мадди назари Русияи подшоҳӣ қарор дошт, зеро истисмори босамари он аз сатҳи ташкили бомувафакқонаи маъмурияти мустанликавӣ

вобаста буд. Аз ин рӯ, масъалаи ташкили сохтори маъмурию идории заминҳои забтшуда на танҳо дар маркази диққати доираҳои ҳукумронии подшоҳӣ қарор дошт, балки дар афкори омма ва матбуоти тоқиლობии рус низ ҷойгоҳи хос дошт» [155, с.111].

Дар солҳои 1865-1866 пас аз ишғоли Тошканд, Хучанд, Ўротеппа ва Қиззах бо сардорӣ вазири ҳарбии вилояти Туркистон барои ташкили сохтори маъмурию идории мулкҳои Русия дар Осиёи Миёна кумитаи махсус таъсис дода мешавад, ки дар натиҷа соли 1867 Генерал-губернатори Туркистон дар ҳайати вилоятҳои Ҳафтрӯд ва Сирдарё ташкил ёфт [111, с.29]. Идораи кишвари Туркистон аслан хусусияти ҳарбӣ дошта, маъмурони ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ дар идораи он мавқеи аввалиндараҷаро ишғол менамуданд, гарчанде ки ҳангоми ташкили идораи он баъзе вижагиҳои мардуми маҳаллӣ низ ба назар гирифта шуда буданд.

Дар робита ба масъалаи ташкили сохтори маъмурию идории Туркистон ва мақсаду ҳадафҳои асосии он профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки ҳукумати подшоҳӣ дар ин росто, қабл аз ҳама, манфиатҳои сиёсии мустамликадорӣ худро дар мадди аввал гузошта буд. Ҳукумати подшоҳӣ дар ҳудуди ишғолшуда бо мақсади истисмор маъмурияти ҳарбии мустамликавӣ ҷорӣ кард. Барои мардуми маҳаллӣ танҳо дар корхое, ки хусусияти сиёсӣ надошта, аслан ба урфу одат ва анъанаҳои онҳо рабт доштанд, ҳуқуқи интихоби намояндагон дода шуда буд. Чунончи, вазифаҳои қозӣ, оқсақол ва мироб нигоҳ дошта шуданд, вале мансаби қозикалон барҳам дода шуд [155, с.33]. Ин ҳолат андешаҳои О. Боқиевро дар бораи хусусияти мустамликавӣ ва истисморӣ доштани сиёсати маъмурияти кишвари Туркистон тасдиқ мекунад.

Пас аз таъсиси Генерал-губернатории Туркистон ноҳияҳои Хучанд ва Ўротеппа бо номи уезди Хучанд ба ҳайати вилояти Сирдарё дохил шуданд. Моҳи декабри соли 1867 дар асоси лоиҳаи низомномаи нави идораи Туркистон кумитаҳо оид ба ташкили сохтори маъмурӣ дар ин вилоятҳо таъсис ёфтанд. Дар

асоси маводи бойгонӣ ва осори мавҷуд профессор О.Б. Боқиев муайян намудааст, ки хангоми фаъолияти ин кумита уезди Хучанд дар ҳайати 25 волост ва 78 аул ё оқсақолӣ таъсис ёфтааст. Аҳолии маҳаллӣ танҳо мансабдори зинаи поёнӣ – волостнойро ҳуқуқи интиҳоб кардан доштанд. Бо мақсади босамар ситондани андоз ҳудуди кӯчманчиён ба аул ва сокинони таҳҷой ба маҳаллаҳо тақсим карда шуданд [4, с.138].

Минтақаи дигари шимолӣ Тоҷикистони болооби Зарафшон ба шумор меравад, ки дар ин давра, асосан, бо номи Кӯҳистон маълум буд. Ин минтақа дар шимол бо бекигарии Ўротеппа ва хонигарии Хӯқанд, дар ҷануб бо бекигарии Ҳисор ва дар шарқ ва ҷанубу шарқ бо бекигарии Қаротегин ва дар ғарб бо бекигарии Самарқанди аморати Бухоро ҳамсарҳад буд [163]. Профессор О.Б. Боқиев қайд мекунад, ки «дар бораи ин минтақа то замони ҳамроҳ гардидани он ба Русияи подшоҳӣ ягон маълумоте вучуд надорад. Танҳо дар асари «Тавсифи хонии Хӯқанд» гуфта шудааст, ки ҳокими Урметан дар итоати амир Насруллоҳ қарор доштааст. Пас аз ин бармеояд, ки минтақаи Кӯҳистон муддате, аз ҷумла, дар замони амир Насруллоҳ тобеи аморати Бухоро будааст» [155, с.18].

Ҷамъоварӣ ва нашри маводду маълумоти гуногун доир ба минтақаи болооби Зарафшон ба оғози солҳои 70-уми асри XIX рост меояд. Соли 1870 аз тарафи маъмурони ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон ба хотири омӯзиши илмии болооби рӯди Зарафшон эъзомияи ҳарбӣ-илмӣ Искандаркӯл ташкил карда мешавад, ки дар ҳайати он олимони шинохта – А.П. Федченко, О.П. Федченко, А.Л. Кун, А.Д. Гребенкин, П.А. Аминов дохил буданд ва маълумоти арзишманди илмиро оид ба минтақа гирдоварӣ намуданд.

О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки аъзои эъзомияи Искандаркӯл маълумоти пуарарзиши таърихиро оид ба минтақа ҷамъоварӣ намудаанд, ки бисёре аз натиҷаҳои он дар шакли мақолаҳо дар рӯзномаи «Туркестанские ведомости» ба нашр расидааст. Ў дар асоси омӯзиши маводди мазкур ошкор намудааст, ки болооби Зарафшон мулки мустақил буда, танҳо дар оғози асри XIX баъзе

бекигарихои он тобеи ҳокими мингтабори Ургут мегарданд. Бинобар маълумоти сокинони маҳаллӣ, амир Ҳайдар пас аз ду-се соли ба сари қудрат омадан Ургутро забт мекунад, ки дар натиҷа Моғиён, Киштут ва Урметан тобеи аморати Бухоро мешаванд. Пас гуфта метавон, ки болооби Зарафшон дар тули солҳои 1804-1805, дар замони амир Ҳайдар дар тобеияти Бухоро қарор гирифтааст [155, с.19].

Профессор О.Б. Боқиев дар асоси маълумоти мақолаҳои иштироккунандагони эъзомияи Искандарқӯл А.П. Федченко, А.Д. Гребенкин, П.А. Аминов ва дигарон муайян намудааст, ки мулкҳои болооби Зарафшон бо сабаби дур будан аз воҳаҳои киштбоби Осиёи Миёна ва бунбасти ҷуғрофӣ ба ном тобеи аморати Бухоро буда, амалан аз тарафи бекҳои маҳаллӣ идора мешуданд, ки дар идораи дохилӣ қомилан мустақил буданд. Зиддиятҳои дохилӣ ва ғорати мулкҳои ҳамдигар ба ҳодисаи маъмулии муносибатҳои онҳо таъдир ёфта буд. Дар натиҷаи ҷангҳои дохилии онҳо мулкҳои тобеъшуда муваққатан ҳокими пурзӯр ва ё ғолибро эътироф мекарданд.

Ҳангоми муайян намудани сохтори маъмуриву идории мулкҳои болооби Зарафшон профессор О.Б. Боқиев, асосан, ба мақолаҳои аъзои эъзомияи Искандарқӯл, А.Д. Гребенкин – («Краткие исторические заметки о происхождении бекств: Ургутского, Магианского, Фарабского и Киштутского и о их управлении до присоединения к русским владениям»), А.П. Федченко («Заметки о Кагистане», «Заметки о Магианском бекстве»), А. Аминова «Военно-топографический и очерк горной страны и верховьев р. Зарафшана») ва В.В. Радлова («Средняя Зеравшанская долина») таъян намудааст. Аҳамияти маълумоти маводди зикршуда дар он аст, ки муаллифони он бевосита шояди ҳолат ва воқеаҳои тасвиркардаи худ буда, ҳамчунин аксари маълумотро аз сокинони маҳаллӣ, аз ҷумла маъмурон ва мансабдорони сатҳи маҳаллӣ ба даст овардаанд.

Профессор О.Б. Боқиев аз таҳлили маводди мавҷуда муайян намудааст, ки дар болооби дарёи Зарафшон дар арафаи ҳамроҳшавӣ ба Русия бекигарии

Киштут, Моғиён, Фалғар, Фон, Фороб, Яғноб ва Масчоҳ мавҷуд будаанд. Бекигарихои мазкур ба қисмҳои маъмурии садаҳо ва деҳаҳо тақсим мешуданд. Дар миёни бекигарихои ин минтақа пайваста ҷангу муборизаҳо идома дошт. Ҳар як бекигарӣ барои пурзӯр намудани мавқеи худаш талош менамуд ва дар вазифаҳои амин, амлоқдор, оқсақол ва ҷамъоварандаи закот танҳо ҳешу табор ва наздикони бек таъйин карда мешуданд. Ҳамчуни, бекҳо дар дидбонгоҳҳо ва қалъаҳо низ асосан фарзандон ва ҳешу пайвандони худро таъйин намуда, ба онҳо унвонҳои бешумор медоданд. Саъю талош ва диққати асосии бек ва амалдорони онҳо ба ҷамъоварии закот, андоз ва бо ин роҳ пур кардани ҳазинаи ҳеш равона гардида буд. Ба таври истисно дар баъзе ҳолатҳои ҷудогона онҳо ба масъалаҳое, ки ба мардуми одӣ рабт дошт, даҳлат мекарданд [65, с.23].

Ҳ, ҳамчуни муайян намудааст, ки ҳар як сада ва деҳа дорои оқсақол буд, ки бузургтарин мансаб дар ин сатҳ ба шумор мерафт. Чунончи, тамоми ҷӯйборҳои деҳа дар ихтиёри оқсақол қарор дошт ва баҳсу ҷанҷолҳои байни деҳаҳову садаҳоро низ ӯ ҳал мекард. Илова бар ин, онҳо ҷамъоварии андоз ва супоридани он аз тарафи арбобро ба маъмури бек назорат мекарданд.

Бекҳо дар аморати Бухоро намоянда ва дастнишондаи амир ба ҳисоб рафта, дар ҳудуди бекигарӣ чун амирон ва хонҳо ҳуқуқ ва ҳокимияти номаҳдуд доштанд. Вазифаи муҳимми бек супоридани хирочи ҳарсола ба ҳазинаи амир маҳсуб гардида, ҳамзамон мебоист аз сар задани ҳар гуна исёну нофармонӣ ҷилавгирӣ намояд. Вале ҳолатҳое низ ҷой доштанд, ки бекҳо қомилан мустақилона рафтор намуда, бо бекигарихои ҳамсоя ворида ҷанг мешуданд ва баъзан бар зидди амир бармеҳостанд [55, с.24]. Аз ин сабаб амир ҳокимони бекигарихоро пайваста иваз ва баъзеи онҳоро назорати ҷиддӣ менамуд. Бекҳои водии Зарафшон, аз ҷумла беки Панҷакент ясавулҳо – ёварони иловагӣ дошт, ки шахсан аз тарафи худ ӯ интиҳоб карда мешуданд. Аксари бекигарихои болооби водии Зарафшон ба воҳиди маъмурии аминӣ тақсим мешуданд, ки аз тарафи аминҳо идора мешуданд [155, с.117].

Чунонки маълум аст, моҳҳои май ва июни соли 1868 қисмати шарқии аморати Бухоро – шаҳри Самарқанд ва навоҳии Ургут ва Каттакургон ва атрофи онҳо аз тарафи лашкари ҳукумати подшоҳӣ забт карда шуданд. Аз ҳисоби ин ҳудудҳо моҳи июни ҳамон сол округи Зарафшон ташкил гардида, охири сол ба он Панҷакент ва атрофи он ва солҳои 1870-1871 мулкҳои болооби Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд [112, с.156].

Дар робита бо ин, дар асоси гузориши генерал- губернатори Туркистон К.П. Кауфман профессор О.Б. Боқиев менависад, ки тули 4 сол пас аз ҳамроҳ гардидан ба Русия дар ин ҳудудҳо тартиботи пешини амирӣ нигоҳ дошта шуданд. Масалан, вазифаи амин ба маъмури волост баробар гардонда шуда, бо ҳамроҳии оқсақолон ба амлоқдор ва ё саркор итоат мекарданд. Ҳамчунин, вазифаи қозӣ низ нигоҳ дошта шуд, вале ўро на мардуми маҳаллӣ, балки сардори округ таъйин ва сабуқдӯш мекард. Маъмурияти хоҷагӣ ва боҷситонии андоз дар ихтиёри мансабдорони пешин – саркор дар туманҳо ва амлоқдор қарор дошт, вале онҳо дар зери назорати ҷиддии маъмурони ҳукумати подшоҳӣ қарор доштанд. Танҳо соли 1873 дар ҳудуди округи Зарафшон сохтори ягона ва умумии маъмуриву идории мустамликавӣ ҷорӣ карда мешавад [155, с.156].

Боиси зикр аст, ки дар натиҷаи фаъолият ва гузориши комиссияи ревизионӣ бо сардории Гирс, ки соли 1882 бо фармони ген.-губернатор Черняев ташкил карда шуд, соли 1886 Низомномаи нав оид ба идораи Туркистон таҳия гардид. Дар асоси ин Низомнома собиқ округи Зарафшон ба вилояти Самарқанд тобеъ шуд, ки соли 1887 уезди Хучанд ва ноҳияи Ўротеппа низ ба он ҳамроҳ карда шуданд [158, с.18]. Аз таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев бармеояд, ки минбаъд барои идораи мардуми маҳал вазифаи пристави минтақавӣ ва амлоқдориҳо ба волост табдил дода шуданд. Ҳамзамон, қайд мекунад, ки Низомномаи нав дар миёни доираҳои ҳукмрони маъмурияти мустамликавӣ дар Туркистон, ки тарафдори идораи мутамарказ ва таъйинотӣ буданд, норозигиро ба вучуд овард, зеро аз рӯйи он идораи сатҳи маҳаллӣ пурра дар асоси интиҳобот амалӣ шуда буд.

Вале баъзе мансабдорони сатҳи баланди ҳукумати подшоҳӣ дар кишвари Туркистон хостори барҳам додани усули интихобии идораи маҳаллӣ, худидоракунии шахрӣ ва ҳатто мустақилияти судҳо буданд [155, с.156]. Аз ин бармеояд, ки бо вучуди баъзе дигаргуниҳо дар сохтори идорӣ, мақсад ва моҳияти маъмурияти мустамликавии Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудудҳои шимолии Тоҷикистони муосир ҳамонро бетағйир боқӣ монда буданд.

Шарқшинос рус-Н.В. Хаников дар асари ҳеш «Тавсифи хонигарии Бухоро» нахустин маротиба оид ба сохтори сиёсӣ ва маъмурии аморати Бухоро, аз ҷумла баъзе мулкҳои Бухорои Шарқӣ, ки ҳудудҳои ҳозираи ҷанубу ғарбии Тоҷикистон низ ба он дохил мешуданд, маълумот додааст ва муҳаққиқони минбаъда асосан ба ӯ такя кардаанд» [113, с.179]. Ӯ дар боби алоҳида сохтори маъмурии аморат ва иерархияи мансабдорони дарбори амириро тавсиф намудааст, ки нахустин маълумот дар бораи ин масъала ба шумор меравад. Вале новобаста аз арзиш ва аҳаммияти маълумоти асари Н.В. Хаников, дар он бештар ба дастгоҳи марказии аморат ва ноҳияҳои атрофи он диққат дода шуда, хусусиятҳои сохтори маъмуриву идории минтақаҳои дурдаст, аз ҷумла ҳудудҳои Тоҷикистони имрӯза сарфи назар шудаанд.

Профессор О.Б. Боқиев ба маълумоти Н.В. Хаников такя намуда, зикр менамояд, ки дар тули солҳои 60–90-уми асри XIX ҳудуди аморати Бухоро аз 18 то 27 бекигарӣ тақсим мешуд, ки ҳокимони он – бекҳо аз тарафи амир таъйин ва озод мешуданд. Дар ҳудудҳои муосири Тоҷикистон 12 бекигарӣ – Панҷакент, Фалғар, Фороб, Фон, Киштут, Яғноб ва Масчоҳ то солҳои 1868–1870, бекигарии Ҳисор, Кубодиён, Қурғонтеппа, Кӯлоб, Балҷувон, Қаротегин ва Дарвоз аз солҳои 1868 то соли 1917, бекигарии Рӯшон, Шугнон ва Вахон аз соли 1895 то соли 1905 арзи ҳастӣ кардаанд [155, с.115]. Бекҳо низ дар навбати худ чун хонҳо ва амирон дорои иродаи мутлақ ва ҳуқуқҳои номаҳдуд буданд. Дастгоҳи идораи ҳар як бекигарӣ аз мансабдорони сершумор иборат буд, ки нигоҳдошти онҳо аз ҳисоби мардум карда мешуд. Ҳар як бекигарӣ аз воҳидҳои

маъмурии амлоқдорӣ иборат буданд, ки аз тарафи амлоқдор идора карда мешуданд. Ҳар як амлоқдорӣ дар навбати худ аз якчанд деҳа иборат буд. Дар деҳаҳои алоҳида мансабдори калон оқсақол – ҷамъоварандаи андоз ва закот ба шумор мерафт, ки аз тарафи мардум бо пешниҳоди амлоқдор таъйин мешуд [155, с.115].

Дар ҳудудҳои муосири Тоҷикистони ҷанубу Ғарбӣ дар арафаи забткориҳои Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна бекигарии Ҳисор, Қабодиён, Кӯлоб, Балҷувон, Қаротегин ва Дарвоз мавҷуд буд, ки дар тобеияти аморати Бухоро қарор доштанд. Боиси зикр аст, ки то замони афзоиши нуфузи Русияи подшоҳӣ дар Бухоро ва хусусан, дар нимаи аввали асри XIX қисмати шарқии аморат барои русҳо сарзамини кашфношуда ба шумор мерафт. Ҳамон тавреки зикр кардем, танҳо дар асари Н.В. Хаников баъзе ишораҳо оид ба муносибати нахустин амирони Бухоро ва мулкҳои дар қисмати шарқии он ҷойгирбударо вохӯрдан мумкин аст.

Аз маълумоти асари Н.В. Хаников бармеояд, ки баъди устувор гардидани ҳокимияти амир Ҳайдар (соли 1802) мулки Ҳисор низ ба хазинаи аморат хироч месупурд. Вале пас аз марги ӯ дар соли 1826 аморатро муддате нооромии дохилӣ фаро гирифта, мулкҳои Шаҳрисабз ва Ҳисор аз итоати Бухоро нофармонӣ мекунанд. Дар натиҷа, пас аз ба сари қудрат омадани амир Насруллоҳ бекигарии Ҳисор мустақилияти пурра ба даст овард [113, с.183].

Чи тавре ки зикр кардем муҳаққиқони рус алақай дар оғози солҳои 70-уми асри XIX оид ба Кӯҳистон – мулкҳои болооби водии Зарафшон тасаввурот ва маълумоти муайян доштанд, вале мулкҳои Тоҷикистони ҷанубу Ғарбӣ ва Қаротегину Бадахшон ҳамчунон минтақаи дастнорас ва кашфношуда боқӣ монда буданд. Аз ин рӯ, ин ҳудудҳо то миёнаи солҳои 70-ум мавриди омӯзиш ва таҳқиқи муҳаққиқони рус қарор нагирифта буданд.

Бо мақсади омӯзиши бевоситаи ҷуғрофияи водии Ҳисор моҳи апрели соли 1875 бо фармони генерал-губернатори Туркистон ва сарвари Н.А. Маев

эъзомияи Ҳисор ташкил карда мешавад. Ҳадафи асосии ташкили ин эъзомия омӯзиши ҳамаҷонибаи минтақа – аз доманаҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор то дарёи Ому ва Панҷ ба шумор мерафт. Ин нахустин кӯшиши омӯхтани ноҳияҳои марказӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон аз тарафи муҳаққиқони рус махсуб мешавад. Эъзомия оид ба тавсифи ҷуғрофӣ, ҷойгиршавӣ ва номи маҳаллаҳои аҳолинишин, роҳҳои иртиботӣ, ҳудуд, сарҳад ва сохтори маъмурии водии Ҳисор маълумоти бешумор ва арзишмандро ҷамъоварӣ намуд [14, с.6-7].

О.Б. Боқиев зикр менамояд, ки бо вучуди маълумоти сершумори оморию ҷуғрофӣ аъзои эъзомияи Ҳисор маводи арзишманди таърихиро дар бораи вазъи сиёсӣ ва сохтори маъмуриву идории водии Ҳисор ва мулкҳои ҳамсои он ба даст овардаанд.

Бухорои Шарқӣ дар он давра аз бекигарии Бойсун, Шеробод, Деҳнав, Юрчӣ, Ҳисор, Қурғонтеппа, Қубодиён, Кӯлоб ва Балҷувон иборат буд. Бинобар таҳлили маводди таърихӣ эъзомияи Ҳисор, профессор О.Б. Боқиев менависад, ки баъди забти ниҳии Ҳисор амири Бухоро ба беки Ҳисор нисбат ба дигар ҳокимони минтақаи Бухорои шарқӣ ҳуқуқ ва салоҳиятҳои бештар дода буд. Вале баъдтар дар натиҷаи шӯру исёнҳои мардумӣ ҳуқуқҳои он маҳдуд карда мешаванд. Чунончи, ҳангоми сафари эъзомияи Ҳисор ҳукумати беки Ҳисор Саид Абдулмуъминхон, писари амир Музаффархон танҳо дар Ҳисору Қаратоғ ва якҷанд деҳаҳои ҳамсои маҳдуд карда шуда буд. Сабаби асосии инро профессор О.Б. Боқиев исёни писари амир Абдулмаликхон дар соли 1868 ба қалам додааст. Беки Ҳисор Саид Абдулмуъминхон наметавонист бе иҷозати амир ҳатто аз Ҳисор ба Қаратоғ кӯчад [155, с.121].

Пас аз забти бекигарии Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвоз бо мақсади назорати қатъӣ ва идораи босамар бо фармони амир дар аморати Бухоро ду мансаби қушбегӣ таъсис дода мешавад. Академик А.А. Семёнов дар ёддоштҳои сафари худ қайд мекунад, ки қароргоҳи қушбегии дуюм дар Ҳисор ҷойгир гардидааст, то ин ки назорати ҳукумати марказии аморат дар мулкҳои Бухорои

Шарқӣ пурзӯр карда шавад [104, с.3]. Дар робита ба ин, профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки сабаби аслии таъйини вазифаи кушбегии дуюм дар Ҳисор дар сарчашмаҳои он давра зикр карда нашудааст, вале бо эҳтимоли қавӣ васеъ гардидани ҳуқуқҳои беки Ҳисор ба соли 1886, пас аз он ки амир Абдулаҳадхон амакаш Остонакулбекро бо унвони кушбегӣ ҳокими Ҳисор таъйин мекунад, рост меояд [155, с.122].

Эъзомияи ҳарбии капитан Путята пас аз бозгашт аз Помир тавассути ҳудуди Бухорои Шарқӣ ба Тошканд сафар намудаанд. Профессор О.Б. Боқиев аҳаммият ва арзиши баланди мақолаҳои яке аз аъзоёни он Н. А. Бендерскийро қайд намудааст, ки дар солҳои 1883 ва 1904 ба Ҳисор ташриф оварда, дар сафари охиринаш бо пурзӯртарин беки Ҳисор – Остонакул-кушбегӣ шахсан суҳбат намудааст. Аз рӯйи маълумоти Бендерский, Остонакул ҳокими мутлақи Ҳисор ба шумор рафта, унвони кушбегиро доро буд. Ӯ танҳо ба ҳазинаи Бухоро миқдори муайяни маблағ ва тухфаҳои гаронбаҳо мефиристод ва дар идораи умури дохилӣ комилан мустақил буд. Аз ҷумла, баъди амир танҳо ӯ ҳуқуқи татбиқи ҳукми қатлро дошт. Остонакул дорои шумораи зиёди мансабдорони маъмурӣ буд, ки муҳимтаринаш ясавулбошӣ ном дошт. Дар хизмати ӯ ҳафт нафар мирзо/котиб қарор доштанд, дар ҳоле ки дар дигар бекигарии Бухорои Шарқӣ танҳо як ё ду нафар мирзо фаъолият мекарданд. Мирзобошӣ котиби шахсии Остонакул буда, мукотиботи махфӣ ва сарвари котибони дигар дар ихтиёри ӯ қарор дошт. Мансабдорони сершумори бекигарӣ шахсан аз Остонакулбӣ маош мегирифтанд. Чунончи, мансабдори калон ясавулбошӣ ба миқдори 10 рублу 8 копейк маош мегирифтааст [155, с.122].

Профессор О.Б. Боқиев мӯйяан намудааст, ки бекигарии Ҳисор аз 23 амлокдорӣ иборат буда, аз ҷониби амлокдор идора мешуд, ки асосан ҳешу ақрабони бек буданд. Даромади асосии амлокдорон онҳо аз ҷамъоварии хирочи амлокдорӣ буд, вале ин корро ба мансабдорони сатҳи поёни – оқсақолҳо, воғузур карда буданд, ки дар Ҳисор арбоб меномиданд. Вазифаи асосии арбобҳо ҷамъоварии

андоз ва хироч буд. Тамоми дастгоҳи идорию маъмурии бекигарӣ аз ҳисоби маҳсули меҳнати мардум таъмин ва нигоҳдорӣ мешуд [65, с.47].

Зимни омӯзиши маълумоти маводди мавҷуда дар таърихнигории тоинкилобии рус профессор О.Б. Боқиев муайян намудааст, ки мулкҳои Қаротегин, Дарвоз, Кӯлоб ва Шуғнон соли 1830 аз тарафи хонигарии Хӯқанд забт гардида, барои муддате дар итоати он қарор доштанд. Вале соли 1840 бо сар задани вабо ва афзоиши норозогии мардуми Қаротегин ҳокими дастнишондаи Хӯқанд дар минтақа Муллошоҳӣ маҷбуран ба шаҳри Хӯқанд бармегардад. Соли 1841 хони Хӯқанд ҳокими нави Қаротегинро таъйин мекунад, ки ҳамзамон ҳокимони мулкҳои Кӯлоб, Дарвоз ва Шуғнон низ ба ӯ итоат мекарданд. О.Б. Боқиев дар робита ба ин чунин қайд мекунад: «Ин маълумотҳо шаҳодат медиҳанд, – мулкҳои Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз ва Шуғнон, ки то ин давра мустақилияти худро нигоҳ медоштанд, нахустин маротиба соли 1830 аз тарафи хони Хӯқанд Муҳаммадалихон забт гардида, то ибтидои солҳои 40-ум асри XIX дар тобеияти он қарор доштанд. Пас аз ин, мулкҳои мазкур то солҳои 70-уми асри XIX мустақилияти комили худро нигоҳ медоранд» [155, с.122].

Ташкили ёфтани эъзомияи ҳарбӣ-илмӣ Искандаркӯл дар соли 1870 ҳамчунин барои ҷамъоварии маводди таърихӣ дар бораи мулкҳои ҷанубу ғарб ва қисмати шарқии Тоҷикистон замина гузошт. Бо така ба маълумоти яке аз нахустин муҳаққиқони Осиёи Миёна – аъзои эъзомияи Искандаркӯл олими шинохтаи рус А.П. Федченко профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки мулкҳои Қаротегин ва Дарвоз, дар ҳақиқат, аз оғози солҳои 40-ум то миёнаи солҳои 70-уми асри XIX мустақилияти худро пурра нигоҳ доштаанд. Маълумоти ҳокими Қаротегин Музаффаршоҳ, ки бо А.П. Федченко дар Учкурғон суҳбат намудааст, далели бозътимоди гуфтаҳои боло ба шумор меравад.

Омӯзиши фарогири мулкҳои қисмати ҷанубу шарқи Тоҷикистони муосир пас аз забти ноҳияҳои шимоли он ва имзо гардидани шартномаҳои солҳои 1868-1873 байни аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ оғоз гардид. Чунончи, соли 1875

бо фармони генерал-губернатори Туркистон Кауфман бо сардории муҳаррири «Туркестанские ведомости» Н.А. Маев эъзомияи махсус барои муайян намудани ҷойгиршавии мавқеи мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб ташкил гардид. Аъзоёни ин эъзомия дар баробари маълумоти ҷуғрофӣ ва оморӣ маводди пураарзиши таърихию оид ба мулкҳои Ҳисор, Кӯлоб, Қубодиён ва Қурғонтеппа гирдоварӣ намудаанд [75, с.28].

Профессор О.Б. Боқиев аз омӯзиши ин маводҳо ба хулоса омадааст, ки қариб тамоми ҳудуди Бухорои Шарқиро дар нимаи дуюми солҳои 60-ум, бухусус, дар соли 1868 шӯришҳои бешумор бар зидди ҳукумати амирии Бухоро фаро гирифта буданд. Ў қайд мекунад, ки водии бой ва серҳосили Ҳисор пайваста диққати амирони Бухороро ҷалб мекард, вале ҳокимони саркаши он зуд-зуд аз итоати онҳо нофармоӣ менамуданд. Вале пас аз шикаст хӯрдан аз Русияи подшоҳӣ амирони Бухоро ҳамеша кӯшиш мекарданд, ки мулкҳои қисмати шарқии аморатро дар тобеияти бечунучарои худ нигоҳ доранд. Бо ин мақсад соли 1868 дар замони лашкаркашии аморати Бухоро ба мулкҳои Ҳисор ва Қубодиён нисбати аҳолии он зулму ситам ва бераҳмӣ тасаввурнопазирро раво дида, андозҳои миёншиканро ҷорӣ намуданд. Молу мулки аҳоли тороч гардида, қисмати зиёди онҳо ба мулкҳои ҳамсоя ва ё кӯҳҳо фирор намуданд. Бино бар маълумоти капитан Лилиенталл, аҳолии ин мулкҳо солҳои аввали ҳукмронии писари амир Музаффархон Тураҳонро бо даҳшати хос ёддоварӣ намудаанд [155, с.22].

Дар асоси мақолаи Г.А. Арандаренко «Қаротегин», ки соли 1878 нашр гардидааст, профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки соли 1868 дар байни беки Кӯлоб Сараҳон ва беки Қаротегин Музаффаршоҳ иттифоқи ҳарбӣ бар зидди аморати Бухоро баста мешавад. Вале Музаффаршоҳ бо сабаби набудани боварӣ ва эътимодномаи беки Кӯлобро ба амири Бухоро мефиристад. Дар навбати худ беки Кӯлоб Сараҳон аз ин амали Музаффаршоҳ ба шӯр омада, ба Қаротегин лашкар мекашад ва ўро асир мегирад. Вале баъди боҳабар шудан аз ҳучуми амири

Бухоро ба Ҳисор Сарабек Музаффаршоҳро озод намуда, ба Кӯлоб бармегардад [155, с.22].

Сохтори идориву маъмурии бекигарии Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвозро баррасӣ намуда, О.Б. Боқиев ёдовар мешавад, ки он бо баъзе хусусиятҳои худ аз дигар бекигарии аморати Бухоро фарқ мекарданд. Зеро ин ҳудудҳо то солҳои 70-уми асри XIX мулкҳои мустақил буда, сохтори ба худ хоси идориву маъмури доштанд. Гузашта аз ин, баъди ҳамроҳ шудани онҳо ба аморати Бухоро низ онҳо бештари вижагии сохтори сиёсии худро қомилан нигоҳ доштанд.

Бекигари Қаротегин то нимаи дууми асри XIX яке мулкҳои мустақили кӯҳистони тоҷикнишин буд, ки аз тарафи хонадони меросии шоҳҳои он идора карда мешуд. Даъвогарони ҳукумат аз ҳисоби хонадон ва ҳешовандони шоҳ бисёр буда, дар аксар маврид ба бесарусомонии дохилӣ дар ҳудуди он сабаб мешуд. Ин бекигарӣ дар миёни қаторкӯҳҳои Ҳисор ва Дарвоз қарор дошта, сарҳадҳои шарқии он то вилояти Фарғона ва мулкҳои Қашғар ва дар ғарб то бекигари Ҳисор ва болооби Зарафшон тул мекашид.

Профессор О.Б. Боқиев дар асоси нахустин маълумоти таърихшиносии тоҷикшиносии рус оид ба Қаротегин муайян мекунад, ки қаламрави он соли 1868 аз тарафи лашкари аморати Бухоро забт карда мешавад. Ҳокими он Муҳаммад Раҳим аз ҷониби амири Бухоро таъин гардид ва пас аз ин Қаротегин амалан дар иттиҳоди аморат қарор гирифт. Ҳокими он бо ҳукуқҳои маҳдуд чун пештара унвони шоҳро нигоҳ дошт. Ҳокими он мебоист аз ҳар амали хеш, аз ҷумла масъалаи ҷамъоварии хироч ба амир гузориши хаттӣ пешниҳод менамуд. Ҳаёти қароргоҳи пешини шоҳи Қаротегин аз шағаул-пешхидмат; маҳрамбодӣ – масъули қорҳои хоҷагӣ ва маишии шоҳ; мирохур – аспбон; баққолбодӣ – сарошпаз; як мирзободӣ – котиб ва ду мирзои хурд иборат буд [155, с.125].

Дар ҳудуди Қаротегин дар ин давра бекигарии Қалъаи Лаби об, Ҳоит, Фарм, Сарикӯл, Шилмак, Шинглич, Маҳзари Сир, Обигарм ва Мунҷихарф вучуд доштанд, ки дар навбати худ ба дахило тақсим шуда, аз ҷониби мирзахорӣ идора

мешуданд. Мирҳазорӣ дар як вақт вазифаи миршаб ва ҷамъоварандаи хирочро иҷро мекард, ки аз ҳисоби ҳешовандон ва ё наздикони шоҳ интиҳоб мегардид. Арбобони деҳаҳо аз тарафи аҳоли интиҳоб ва бо фармони махсуси шоҳ таъин карда мешуданд, ки вазифаи асосии онҳо ҷамъоварии андоз ба шумор мерафт. Ҳаҷми маош ва подоши хизмати ҳамаи маъмурон аз ҷониби шоҳ муайян карда мешуд, чунончи мирҳо хирочи 6-10 деҳа, мирҳазорҳо 2-3 деҳа ва ниҳоят арбобҳо сеяки ҳосили гандуми деҳаро соҳиб мешуданд. Инчунин онҳо ҳангоми ҷамъоварии андоз, иштирок дар корҳои ҷамъиятӣ, маросимҳои хурсандӣ ва марг аз баъзе имтиёзҳо бархӯрдор буданд [155, с.126].

Дар робита бо сарчашмаҳои нахустини ин давра дар бораи Қаротегин О.Б. Боқиев қайд менамояд, аксари онҳо то соли 1887 дар асоси пурсиши сокинони маҳаллӣ дар шаҳрҳои генерал-губернатории Туркистон ва маълумоти шифоҳӣ навишта шудаанд. Вале моҳи июли соли 1887 капитан Василев ба водии Қаротегин сафар карда, соли 1888 «Очерки омории Қаротегин»-ро ба нашр мерасонад. Асари мазкур дар бораи сохтори маъмурии Қаротегин баъди ҳамроҳ шудани он ба аморати Бухоро маълумоти пурқиматро фаро гирифтааст.

Дар асоси маълумоти сарчашмаи мазкур О.Б. Боқиев менависад, ки дар ин давра дар ҳудуди Қаротегин тартиботи маъмурии аморат пурра барқарор карда шуда, он алақай ба яке аз бекигарии аморати Бухоро табдил ёфта буд. Беки он аз тарафи амир таъин карда мешуд, вале дар умури дохилӣ то андозае мустақилияти худро нигоҳ медошт. Бо мақсади идораи дохилӣ ҳудуди Қаротегин ба ҳашт амлоқдорӣ – амлоқдории Қирғизон, Ҳоит, Қалаи Лаби об, Фарм, Камароб, Навдонак, Яхак ва Обигарм (ба ивази 8 бекигарӣ) тақсим гардид, ки онҳоро амлоқдор ба ҷойи мири пештара идора мекард. Ҳамин тариқ, аз омӯзиши осори профессор О.Б. Боқиев бармеояд, ки дар ин давра бо ҷорӣ кардани тартиботи амирӣ дар сохтори идориву маъмурии Қаротегин тағйироти ҷашмрас ба амал омадааст. Чунончи, бекигарии пештара барҳам дода шуда, ба ҷои он чун дигар

бекигарихои аморати Бухоро амлоқдорӣ ташкил карда мешавад. Ин воҳиди маъмуриро на ин ки мир, балки амлоқдор идора мекард [155, с.128].

Дар асоси мавод ва маълумоти таърихнигории тоинкилобии рус, дар бораи бекигарии Кӯлоб профессор О.Б. Боқиев зикр менамояд, ки он то замонӣ забт гардидан аз тарафи лашкари аморати Бухоро мулки мустақил буд, ки аз тарафи хонадони меросии шоҳҳои маҳаллӣ идора карда мешуд. Муборизаҳои дурудароз барои тахти меросии шоҳ яке аз ҳодисаҳои маъмулӣ ва муқаррарӣ ба шумор мерафт. Баъди Ҳамроҳ кардан ба аморати Бухоро беки Кӯлоб аз тарафи амир таъйин гардида, дар ҳудуди он ҳокими ягона ва мутлақ ба шумор мерафт. Вазифаи асосии он ҷамъоварии хироҷ ва ситонидани андоз ба хотири супурдани он ба ҳазинаи амир ба шумор мерафт. Ҳудудҳои он ба амлоқдориҳо тақсим гардида, вазифаи асосии амлоқдорҳо низ ҷамъоварии хироҷ буд. Танҳо баъзе минтақаҳои бекигарии Кӯлоб дар иҷораи сокинони кӯчидаи Дарвоз қарор дошт, ки аз баъзе имтиёзҳои иҷтимоӣ бархӯрдор буданд [65, с.39]. Ҳар як амалдор ва маъмури маҳаллӣ андози порчаҳо ва ё қитъаҳои муайяншудаи заминро ба ғолидаи худ меситониданд, ки он дар ҳудуди бекигарии Кӯлоб низ «танҳо» номида мешуд [23, с.251].

Ҳамин тариқ, шабоҳати сохти маъмуриву идории бекигарии Кӯлоб низ дар қаринаи сохтори маъмурии аморати Бухоро ва хусусиятҳои маҳаллӣ дар осори профессор О.Б. Боқиев нишон дода шудаанд. Сохтори маъмурии ин бекигарӣ низ ба дигар мулкҳои мустақили кӯҳистони тоҷик монандии зиёд дошт, аммо пас аз Ҳамроҳ шудан ба аморати Бухоро дар охири солҳои 60-уми асри XIX дар ҳудуди он низ пурра тартиботи амирӣ ҷорӣ карда мешавад. Бо вучуди ин, баъзе унсурҳо ва хусусиятҳои анъанавии идоракунии маҳаллӣ нигоҳ дошта шуданд.

Дарвоз яке аз мулкҳои дигари кӯҳистони Бухорои Шарқӣ ба шумор мерафт, ки то нимаи аввали солҳои 70-уми асри XIX мустақилияти худро нигоҳ доштааст. Дар бораи мулки Дарвоз нахустин маротиба соли 1883 очерки мардумшиносии Г.А. Арандаренко «Дарвоз ва Қаротегин» дар шаҳри Тошканд ба нашр мерасад.

Аз маълумоти ӯ бармеояд, ки дар асри XIX дар Дарвоз хонадони шоҳони маҳаллӣ, аз ҷумла Мизробшоҳ (1812), Шоҳ-Турк (1822-1830); Иброҳимшоҳ (1830-1837); Султоншоҳ (1837-1845); Исмоилшоҳ (1845-1863); Шоҳи Дарвоз (1863-1870) ва ниҳоят Сирочиддиншоҳ (1870-1876) ҳукумат мекарданд [155, с.25].

«Давраи ҳукмронии Исмоилшоҳ (1845–1863), – менависад О.Б. Боқиев, замони авҷ ва пурзӯр гардидани қудрати шоҳигарии Дарвоз ба шумор меравад, зеро дар ин давра Қаротегин ва Шуғнон тобеъ карда шуда, бекигарии Кӯлоб ва Ҳисор барои муддате ба хирочгузори он табдил ёфта буданд. Вале пас аз муддате Сирочиддиншоҳ аз тарафи беки Кӯлоб Сарахон асир гирифта мешавад, ки дар натиҷа на танҳо Қаротегин, балки амлоқдорҳои рӯдхонаи Хингоб (Ваҳиё, Хуллоз) низ аз итоати он берун гардиданд. Ҳамин тавр, мулкҳои Ҳисору Кӯлоб соли 1868, Қаротегин соли 1869 ва зимистони соли 1877 Дарвоз низ тобеи аморати Бухоро гардиданд» [155, с.25].

Моҳи апрели соли 1886 капитани ситоди генералии Туркистон Н.Н. Покотило бо мақсади ҷамъоварии маълумоти оморию ҷуғрофӣ ба манотиқи марказӣ ва шарқии аморати Бухоро сафар мекунад. Ҳамзамон, бо дар назардошти масъалаи доғи рӯз, – рақобати Англия ва Русия ҷиҳати муайян намудани хатти сарҳад ва нуфуз дар Осиёи Миёна дар назди ӯ вазифаи аниқ намудани сарҳадди мулкҳои Бухоро ва Афғонистон дар минтақаи болооби дарёи Панҷ меистод. Дар рафти ин саёҳат ӯ оид ба солҳои охири мавҷудияти бекигарии Дарвоз баъзе маълумоти нодири таърихӣ ва мардумшиносиро гирдоварӣ намудааст [96, с.126].

Профессор О.Б. Боқиев дар асоси маълумоти Н.Н. Покотило ва капитан Кузнетсов ба ҷунин ҳулоса меояд, ки мулкҳои соҳили чапи дарёи Панҷ ҳамеша дар итоати бекигарии Дарвоз қарор дошта, аз тарафи хешовандони шоҳи он идора карда мешуданд. Ӯ менависад, ки ин маълумот дар шароити ҳоси он давра дар қаринаи муносибатҳои Англия ва Русия аҳаммияти калон дошт, зеро амирони

Афғонистон бо таҳрики маъмурони англис ба амлокдориҳои соҳили чапи дарёи Панҷ, ки ба Дарвоз тааллуқ доштанд, пайваста даъво менамуданд [155, с.27].

Бинобар маълумоти Н.Н. Покотило, Сирочиддин-парвоначӣ охирин беки Дарвоз буда, соли 1874 ба ҳайси асир ба Бухоро бурда мешавад, вале пайвандони ӯ то соли 1886 се амлокдории бузурги соҳили чапи Панҷ – Хохон, Куф ва Шикайро идора мекарданд. Дар баробари ин, аҳаммияти маълумоти капитан Кузнетсов низ аз тарафи О.Б. Боқиев ба таври алоҳида қайд карда шудааст. Тибқи маълумоти он, дар замони ҳукмронии Сирочиддиншоҳ мубориза ва норозигиҳои дохилӣ дар бекигарию Дарвоз ба авҷи аъло мерасанд. Дар чунин шароит амири Бухоро Музаффархон соли 1874 лашкари худро бо сардории Худойназар-атолик тавассути ағбаи Полезаки Балҷувон барои забти Дарвоз мефиристад. Пас аз расидани лашкари Бухоро ба Қалъаи Хумб Сирочиддиншоҳ тавассути Ванҷ ба Хӯқанд фирор мекунад, вале аз тарафи хон ба маъмурони Бухоро супурда шуда, дар он ҷо ба зиндон партофта мешавад. Забт гардидани Дарвоз аз ҷониби лашкари аморати Бухоро норозигии мардуми онро ба вучуд овард, ки шӯриши амлокдории Моймай аз он шаҳодат медиҳад.

О.Б. Боқиев ба набудани ақидаи ягона оид ба замони забти Дарвоз аз ҷониби аморати Бухоро ишора намуда, менависад, ки бо сабаби мавқеяти ҷуғрофӣ, роҳҳо ва ағбаҳои душворгузар, инчунин, муборизаи озодихоҳонаи мардуми он Дарвоз на дар як сол, балки дар давоми солҳои 1874–1877 аз ҷониби лашкари аморат ишғол гардида, ҳамзамон, дар зери нуфузи Русияи подшоҳӣ қарор гирифт [65, с.64].

Солҳои 80-уми асри XIX марҳилаи муҳим ва пуршиддати рақобати геополитикӣ ва сиёсии мустамликадорони русу англис дар Осиёи Миёна ба шумор меравад. Дар охири солҳои 80-ум дар натиҷаи мубориза ва талошҳои ҳар ду ҷониб, сарҳадди нуфузи байни Англия ва Русияи подшоҳӣ дар поёноби дарёи Панҷ муайян карда шуда, дар оғози солҳои 90-уми асри XIX рақобати ду кишвари абарқудрат дар кӯҳистони Помир ва минтақаҳои наздики он авҷ мегирад. Вале

бояд зикр кард, ки ҳар ду тараф оид ба ин минтақаҳои дурдаст ва кашфношуда маълумоти ночизе дар ихтиёр доштанд. Аз рӯйи қарордодҳое, ки солҳои 80-ум дар байни мустамликадорони русу англис ба имзо расида буд, дарёҳои Панҷ ва Ому хатти тақсимкунандаи нуфузи онҳо ба шумор мерафт. Аммо баъзе амлоқдорҳои бекигари Дарвоз, ки алақай дар ин давра тобеи Бухоро гардида буд, дар соҳили чапи дарёи Панҷ қарор доштанд, яъне онҳо амалан дар тобеияти аморати Бухоро буданд.

Дар робита бо ин масъала профессор О.Б. Боқиев таъзакур додааст, ки бо назардошти ин ҳолат агенти сиёсии Русияи подшоҳӣ дар Бухоро камер-юнкер Н. Чариков дастур медиҳад, ки ҳолати мазкур омӯхта шавад ва оид ба он гузоришоти муфассал пешниҳод гардад. Бо ин мақсад, соли 1886 бо сарвари капитан Н. Н. Покотило барои муайян намудани сарҳадди дақиқ байни ҳудудҳои аморати Бухоро ва Афғонистон ба минтақаҳои болооби дарёи Панҷ фиристода мешавад. Пас аз сафари Бухорои Шарқӣ капитан Н.Н. Покотило ду асари арзишманд - «Путешествие в центральную и восточную Бухару в 1886.г» ва «Очерк Бухарских владений на левом берегу р. Пянджа»-ро чоп мекунад, ки дар бораи мулкҳои Бухорои Шарқӣ, аз ҷумла Дарвоз маълумоти пуарарзишро доро мебошад [155, с.128]. Ӯ нахустин сайёҳ ва муаллифи тоинқилобии рус ба шумор меравад, ки оид ба ин мулки кӯхистони тоҷик маълумоти пурра додааст.

Аз рӯйи тавсифи капитан Покотило, мулки Дарвоз дар ду соҳили рӯди Панҷ ҷойгир буда, масоҳати умумии он 175 км² ва аҳолии он 30 ҳазор нафарро ташкил медиҳад. Ҳангоми сафари ӯ (соли 1886) дар Дарвоз алақай тартиботи маъмурии аморати Бухоро ҷорӣ гардида буд. Ҳудудҳои соҳилҳои чапи Дарвоз баъди ворид гардидани тартиботи идориву маъмурии амирӣ ба панҷ амлоқдорӣ: Хохон, Куф, Шикай, Моймай ва Ҷумарҷ тақсим гардида буд. Онҳо тавассути амлоқдор идора карда мешуданд, ки аксаран аз узбекҳои аз тарафи бек интихобшуда иборат буданд. Дар навбати худ беки Дарвоз бевосита аз тарафи амир таъйин карда мешуд [155, с.128].

Ҳангоми инъикоси сохтори маъмурии бекигарии Дарвоз профессор О.Б. Боқиев аҳаммияти асари «Дарвоз»-и капитан Кузнетсовро алоҳида зикр намудааст. Ӯ навиштааст, ки боби алоҳидаи ин асар ба сохтори маъмурии бекигарии Дарвоз бахшида шудааст. Бинобар маълумоти асар Дарвоз дар ин давра аз 11 амлокдорӣ: Чил-Дара, Тавилдара, Сағирдашт, Қалаихумб, Шикай, Куф, Хохон, Моймай, Ҷумарч, Ванч, Вахиёи боло ва ду минтақаи алоҳидаи Язғулом ва Тангишева иборат буд.

Беки Дарвоз Назирбекбӣ уҳдадор буд, ки қисми зиёди хирочи ғундошташуда ва тухфаҳои гаронарзишро ба амир пешкаш кунад. Дар идораи умури дохилӣ ӯ комилан мустақил буд ва мансабдорони бешуморе дар хидматаш қарор доштанд. Онҳо қисми хирочи ҷамъоваришударо гирифта, илова бар он, соле як маротиба аз бек тухфаҳои гуногун низ дастрас мекарданд. Дар бобати таъминоти моддии дастгоҳи маъмурии бекигарии Дарвоз профессор О.Б. Боқиев менависад, ки чун дигар бекигарии аморати Бухоро нигоҳдошти он пурра аз хирочи ғунгардида, яъне пурра аз ҳисоби мардуми меҳнаткаш вобастагӣ дошт. Бо вучуди ин, дар бекигарии Дарвоз, Қаротегин ва баъзе мулкҳои дигари Бухорои Шарқӣ низоми «танҳо» мавҷуд буд [155, с.130].

Зимни шарҳи низоми «танҳо» профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки амалдорон ва маъмурони сатҳи маҳаллӣ дар мулкҳои Бухорои Шарқӣ ба сифати маош ва ё воситаи нигоҳдошти дастгоҳи идорӣ дар сатҳи маҳал андози қитъаҳои махсуси заминро, ки «танҳо» номида мешуданд, ба манфиати шахсии худ меситониданд. Масалан, нукар ва ё аскари қаторӣ метавонист 1 танҳо ва мирохӯр 13 танҳоро соҳиб шавад. Ҳамзамон, ӯ дар тақвияти андешаи Д.Н. Логофет менависад, ки дар Бухорои Шарқӣ ҳар амалдоре вобаста ба сатҳи мансабаш метавонист қитъаҳои махсуси замин ва хонаводаҳоро, бо мақсади ба ғолидаи шахсӣ ситонидани андоз, дар ихтиёр дошта бошад [23, с.251].

Кӯҳистони Помир минтақаи дигари қаламрави Тоҷикистон аст, ки таърихи он бо дигар мулкҳои кӯҳистони тоҷик пайванди ногусастани таърихӣ ва

фарҳангиву маънавӣ дорад. Таърихи ин минтақа, алаҳхусус, инъикоси он дар таърихнигории тоинқилобии рус яке аз масъалаҳои муҳим ва ҳамзамон, ҷолиби диққат ба шумор меравад. Зеро таърихи он дар нимаи дуҷуми асри XIX ба шарофати асарҳо, очеркҳо, кайдҳои сафар, ёддоштҳо, мақолаҳо ва гузоришҳои сайёҳон ва муҳаққиқони тоинқилобии рус нисбатан беҳтар омӯхта шудааст [162]. Лозим ба зикр аст, ки омӯзиши таърихи кӯҳистони Помир низ аз ҷониби олимон, муҳаққиқон ва ниҳоят, аскарони рус танҳо пас аз забти шудани Осиёи Миёна аз тарафи Русия – яъне, дар солҳои 70-80-уми асри XIX оғоз ёфт, ки ба пажӯҳиши муназзами илмӣ он асос гузошт.

Профессор О.Б. Боқиев таъкид намудааст, ки нахустин бор дар таърихнигории тоинқилобии рус номи мулкҳои кӯҳистони Помир дар асари «Тавсифи хонигарии Хӯқанд» зикр гардидаанд. Дар ин асар гуфта мешавад, ки солҳои 30-ҷуми асри XIX дар баробари Қаротегин, Кӯлоб ва Дарвоз бекигарии Шуғнон низ аз тарафи хони Хӯқанд Муҳаммадалихон тобеъ карда мешавад [155, с.121].

Дар робита бо ин, бояд ёддовар гардид, ки шиносоии наздик ва муфассали муҳаққиқони рус бо минтақаи кӯҳистони Помир дар нимаи дуҷуми асри XIX – замони ҳамроҳ намудани ҳудуди Помири Шарқӣ ба Русияи подшоҳӣ (соли 1876) ба амал омад. Пас аз ин муҳаққиқон ва саёҳони рус имконияти васеъ ва воқеиро барои омӯхтани ин сарзамини дар он давра кашфношуда ба даст оварданд. Дар баробари таҳқиқи мавқеияти ҷуғрофӣ, табиат ва сарватҳои табиӣ, нахустин муҳаққиқон ва саёҳони рус ҳамчунин оид ба таърихи он маводду маълумоти гаронарзишро ба мерос гузоштаанд.

Профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки олими шинохтаи рус А. П. Федченко нахустин касе буд, ки пас аз кашфи қаторкӯҳҳои Олой ва Паси Олой дар ҳудуди Помири Шарқӣ саёҳат намуда, оид ба он маълумоти ҷолибро пешниҳод намудааст. Ё менависад, ки аҳолии ин сарзамин – қарақирғизҳо дар тобеияти хони Хӯқанд қарор доранд. Соле як маротиба маъмури хонигарӣ аз шаҳри Ош барои ҷамъоварии закот ба ин ҷо таъриф меоварданд. Вале пас аз

афзудани нуфузи аморати Бухоро дар бекигарию Қаротегин, ки дар ҳамсоғии қирғизҳо қарор дошт, хони Хӯқанд барои пурзӯр намудани ҳокимияташ дар Олой қалъаи мустаҳкам бунёд намуда, Исмоил-тӯқсаборо сардори дастаи қигитҳои қирғизи Олой таъйин мекунад. Аз рӯйи маълумоти соқинони маҳаллӣ, ҳокимони Шугнон бо хонҳои Хӯқанд робитаҳои ҳешутаборӣ дошта, яке аз духтарони Юсуфалишоҳ дар никоҳи хони Хӯқанд-Худоёрхон қарор дошт.

Солҳои 70-80-уми асри XIX марҳилаи муҳим ва босамари омӯзиши илмӣ минтақа ба шумор мераванд, ки аз якҷанд омилҳои муҳим вобаста буд. Пас аз сафари А.П. Федченко пажӯҳиши илмӣ минтақаи кӯҳистони Помир ба марҳилаи сифатан нави ҳеш ворид гардид. Бинобар андешаи О.Б. Боқиев, дар баробари дигар омилҳо авҷ гирифтани рақобати Русияи подшоҳӣ ва Англия дар Осиёи Миёна, баҳусус минтақаи Помир низ ба ин раванд тақони ҷиддӣ бахшид. Ҳар ду тараф барои омӯзиши ҷуғрофӣ ва имкониятҳои логистикӣ он талош меварзиданд. Бо ин мақсад, соли 1876 эъзомияи ҳарбии генерал-майор Скобелев ташкил карда мешавад, ки то соли 1877 то минтақаи Рангкӯл сафар намуд. Яке аз ҳарбиёни дигари рус И.В. Мушкетов сарҳадҳои шимолии Помир – водии Олойро то ҳудудҳои Қаротегин мавриди омӯзиш қарор дод. Эъзомияи дигаре, ки бо сарварию Н.А. Севертсов ташкил гардида буд, дар омӯзиши минтақа саҳифаи нави боз намуд. Он дар масири ҳаракаташ то Яшилкӯл расида, ҳаритаи маҳалро тартиб ва инчунин нахустин маротиба оид ба ноҳияҳои Помири Ғарбӣ маълумот медиҳад. Худи ҳамон сол зоологи машҳури рус В.Ф. Ошанин болооби дарёи Муксури омӯхт [65, с.53].

Соли 1883 эъзомияи капитан Путята ба Помир ташкил гардид, ки дар ҳаёти он муҳандиси шароити кӯҳсор Д.Л. Иванов ва топограф Н. А. Бендерский дохил буданд. Онҳо тамоми минтақаи кӯҳсори Помиро омӯхта, мушоҳидаҳои муҳаққиқони рус ва таҳқиқоти англисҳоро оид ба сарҳадҳои ҷанубии Помир муқоиса намуданд. Солҳои 1884-1887 Г.Е. Грум-Гржимайло ва дар давоми солҳои 1889-1890 Б.Л. Громбачевский дар Помир саёҳат намуда, оид ба

кисматҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии он маълумоти ҷуғрофӣ ва таърихӣ ғирдоварӣ намуданд [53, с.26].

Дар давоми солҳои 1891-1894 баъзе ағбаҳои душворгузари Ҳиндукуш низ аз тарафи ҷосусон ва топографони ҳарбии рус мавриди омӯзиш қарор гирифт. Иштирокчиёни эъзомияҳои ҳарбӣ ва дигар муҳаққиқони рус маводди арзишманди ҷуғрофӣ, орографӣ, биологӣ, геологӣ ва маълумоти зиёдеро оид ба бекигарии қӯҳистони Помир ҷамъ оварданд, ки ба баъзе саҳифаҳои норӯшани таърихи он равшанӣ меандозанд.

Аз таҳлили осори О.Б. Боқиев бармеояд, ки ҳатто дар матбуоти солҳои 80-90-и Аврупо «Масъалаи Помир» ҷойгоҳи хосе касб карда, дар маркази диққати муҳаққиқон, сиёсатмадорон, дипломатҳо, ҳарбиён ва пеш аз ҳама, маъмурони Русияи подшоҳӣ ва Англия қарор дошт. Профессор О.Б. Боқиев ёддовар ғардидааст, ки англисҳо бо ҳар роҳ мекӯшиданд, то «хукуқи таърихӣ»-и Афғонистон ва Ҳитойро ба мулкҳои Помир исбот намоёнд, ки ба ҳеҷ ваҷҳ аз тарафи русҳо қобили қабул набуд. Русияи подшоҳӣ низ бо ҳар роҳ мекӯшид, ки пеши роҳи афзоиши таъсир ва нуфузи англисҳо дар минтақаҳои наздики Помир ва инчунин, мулкҳои дохилии он гирифта шавад. Онҳо низ кӯшишҳои худро дар самти омӯзиш, кушодани роҳҳо, ағбаҳо ва тартиб додани харитаҳо ва нашри адабиёти зарурӣ ба таври мақсаднок ва дар назардошти мулоҳизоти сиёсӣ ба роҳ монданд. Бо ин мақсад, ҳанӯз соли 1876 М.И. Венюков китоби сайёҳи машҳури англис Гордон «Саёҳати Помир»-ро бо илова намудани қайдҳо ва тавзеҳоти танқидӣ тарҷума менамояд [155, с.33].

Дар хусуси масъалаи зикршуда О.Б. Боқиев ба мақолаҳои М.И. Венюков ва маълумоти сайёҳ ва сафири англис Гордон таъя мекунад. Ё масъалаи тобеияти Вахонро ба Бадахшон баррасӣ намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки англисҳо бо ҳар воситае меҳостанд тобеияти мири Вахон – Фатҳалишоҳро ба ҳокими Бадахшон (Афғонистон) нишон диҳанд. Англисҳо бо ин роҳ манфиатҳои сиёсии худро пайғирӣ менамуданд ва ҳамзамон, ҳокимони Кошғар ва Бадахшонро ба ин

тахрик медоданд. Онҳо мекӯшиданд, ки Вахонро дар тобеияти Бадахшони Афғонистон қарор диҳанд ва ҳатто бо ин мақсад Биддолфро ба Бадахшон ва Вахон мефиристанд. Вале Биддолф ва ҳамсафони ӯ натавонистанд бо баъзе сабабҳои сиёсӣ ба ҳудуди Вахон ворид гарданд. Профессор О.Б. Боқиев бо назардошти ин далел менависад, ки Вахон дар ин давра пурра мустақилияти худро дар баробари Бадахшон, ки дар навбати худ ба Кобул итоат мекард, нигоҳ медошт. Мири Вахон барои ворид шудани Биддолф ба ҳудуди хеш монеъ гардид, ки аз мустақилияти он далолат мекунад.

Бояд ёддовар гардид, ки эъзомияи ҳарбӣ бо сардории капитан Путята дар соли 1883 маълумот ва маводди пуларзишро оид ба бекигарии кӯхистони Помир ҷамъоварӣ намуд. Сафари эъзомия ба замони забти мулкҳои соҳили чапи дарёи Панҷ – Рӯшон, Шуғнон ва Вахон аз тарафи лашкари амир Абдурахмонхон рост омадааст. Пас аз деҳаи Сардем лашкари афғонҳо ба ҳаракати минбаъдаи эъзомия ба дохили Помири Ғарбӣ монеъ гардиданд. Маълумоти онҳо асосан вазъи мавҷудаи сиёсии мулкҳои Помири Ғарбиро тасвир мекунанд. Арзиши маълумоти онҳо дар он ифода меёбад, ки аъзоёни эъзомия шоҳиди бевоситаи баъзе воқеаҳои сиёсии ин давра ба шумор мераванд [75, с.53]. Алалхусус, онҳо ғасби мулкҳои Помир аз ҷониби лашкари афғонҳо, вазъи даҳшатбори иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳоли ва муборизаи мардумони Помирро бар зидди истилогарони афғон инъикос намудаанд.

Дар асоси таҳлил ва баррасии маълумоти гузоришҳои эъзомияи мазкур, профессор О.Б. Боқиев хулоса намудааст, ки мардумони маҳаллӣ бо сабаби ваҳшонияти содиршуда аз рӯзҳои аввал нисбати афғонҳо нафрати беандоза зоҳир намуда, дастаи ҳарбии русро бо хурсандии беҳадду канор пазирай намуданд. Намояндагони маҳаллӣ ҳатто чанд бор ба назди сардори эъзомия капитан Путята омада, ҳамроҳ намудани ҳудудҳои худро ба ҳайати Русия талаб намуданд [63, с.205].

Баъзе лаҳзаҳои ҳаёти сиёсӣ, вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ ва вижагиҳои сохтори маъмурии мулкҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахон дар ин давра дар гузоришҳо ва мақолаҳои Б.Л. Громбачевский инъикос карда шудаанд, ки арзиши баланди илмӣ доранд [53, с.180]. О.Б. Боқиев аҳамияти маълумоти пурқиммати ўро ба таври алоҳида қайд намудааст. Б.Л. Громбачевский шоҳиди бевоситаи ҷабру ситами афғонҳо ва муборизаи озодихонаи мардумони Рӯшон, Шугнон ва Вахон бар зидди истилогарони афғон ба шумор рафта, бино бар таъкиди профессор О.Б. Боқиев, вазъи сиёсӣ ва иқтисодиву иҷтимоии мулкҳои мазкурро ба таври объективӣ тасвир мекунад [155, с.35].

Илова бар ин, маълумоти гузоришҳо, мақолаҳо, очеркҳо ва ёддоштҳои сайёҳон, ҳарбиён, муҳаққиқон ва дигар иштирокдорони эъзомияҳо бо сарвариин капитан Ванновский, А.Г. Серебренников, Б.А. Тачеев, капитан Зайченко, граф А.А. Бобринский ва дигарон оид ба мулкҳои Помир дорои арзиши баланди илмӣ мебошанд. Профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки бахусус мавод ва маълумоти А.Г. Серебренников оид ба воқеаҳои таърихӣ бекигарии Шугнон дар ин давра аҳамияти ғавқуллода доранд. Мардумшиноси шинохтаи рус граф А. Бобринский дар асари хеш, дар баробари маълумоти мардумшиносӣ ва иқтисодӣ, оид ба таърихи сиёсии бекигарии Вахон аз солҳои 30-юми асри XIX то замони ишғоли он аз ҷониби лашкари афғонҳо ва фирори охирин мири Вахон Алимардоншоҳ маълумоти ҷолиберо ироа намудааст [60, с.63-64].

Чи тавре ки пештар зикр гардид, нахустин маълумоти таърихигорӣ тоинқилобии рус дар бораи кӯҳистони Помир, аз ҷумла, сохтори маъмурии мулкҳои он низ дар осор ва мақолаҳои капитан Путят, Д.Л. Иванов, Н.А. Бендерский, капитан Ванновский, А.Г. Серебренников, Б.Л. Тагеев, капитан Зайченко, Ю.Д. Головина ва дигарон мавҷуданд. Зимни инъикоси масъалаи мазкур профессор О.Б. Боқиев тазаккур додааст, ки муаллифони тоинқилобии рус бевосита сохтори маъмуриву идории мулкҳои Помирро инъикос накарда, танҳо ҳангоми баррасии баъзе масъалаҳои сиёсӣ ба он ишора намудаанд [60, с.64].

Ба истиснои баъзе муҳаққиқони тоинкилобии рус, – менависад О.Б. Боқиев, – ҳамаи онҳо ҳудуди Помирро ба ду бахш – шарқӣ ва Ғарбӣ чудо намудаанд. Помири Шарқӣ ва сокинони он – қароқирғизҳо то соли 1876 дар итоати Хўқанд қарор дошта, дар ҳудуди он тартиботи маъмурии хонӣ қорӣ гардида буд. Помири Шарқӣ ба воҳидҳои маъмурии ҷудогона тақсим мешуд, ки беки он аз тарафи хони Хўқанд таъйин карда мешуд [155, с.134].

Ҳамчунин, зикр намудааст, ки оид ба сохтори маъмурии Помири Шарқӣ танҳо баъзе маълумоти арзишмандро дар мақолаҳои капитан Путята вохўрдан мумкин аст, вале сохти маъмурии онро дар асоси он пурра инъикос намудан номумкин аст. Инчунин сатҳи таъсир ва нуфузи хонигарии Хўқанд дар ҳудуди Помири Шарқӣ номуайян боқӣ мемонад, зеро дар ин бора маълумоти пароканда мавҷуд аст. Аммо аз баъзе ишораҳои муҳаққиқони рус бармеояд, ки таъсири ҳукумати хонии Хўқанд дар ин минтақа маҳдуд буда, амалан танҳо дар ҷамъоварии закот ба ғоидаи хазинаи хонигарӣ ифода меёфт. Барои ҷамъоварии хироҷ ё закот сола як маротиба маъмурони Хўқанд бо ярлиғи махсуси хон ба Помири шарқӣ меомаданд, аммо дар ҳолатҳои дигар мансабдорони маҳаллӣ аз мустақилияти васеъ бархўрдор буданд.

Бо маълумоти А.П. Федченко таъя намуда, профессор О.Б. Боқиев баъзе омилҳои пурзўр гардидани таъсири ҳокимияти хониро дар Помири шарқӣ баён намудааст. Бинобар маълумоти ӯ, то соли 1870 бо фармони хони Хўқанд масъулони ҷамъоварии закот аз Ўш сола як маротиба ба ин минтақа сафар мекарданд. Вале паз аз забти Қаротегин аз ҷониби аморати Бухоро хонигарии Хўқанд ҳокимияти худро дар ин ҷо тақвият мебахшад. Чунончи соли 1870 бо мақсади назорати қирғизҳои водии Олой аз тарафи Хўқанд намояндаи махсуси хонигарӣ таъйин карда мешавад [63, с.134].

Бояд ёддовар гардид, ки ҳукумати Хитой низ дар ин давра дар баъзе мавридҳо ба ҳудуди Помири шарқӣ лашкар кашида, аҳолии кўчии онро дар итоати хеш қарор медод. Масалан дар давоми солҳои 1876–1892 ҳукумати Син аз

таъсир ва нуфузи нисбӣ дар ин минтақа бархӯрдор буд, ки дар пайи барҳамхӯрии хонигарии Хӯқанд ба амал омада буд.

Дар замони афзоиши нуфузи хитойҳо бекҳои Помири шарқӣ вазифадор буданд, ки вобаста ба шумораи хаймаҳо барои хизмат ба ҳайси чигитҳо аҳолии маҳаллиро ба Кошғар сафарбар намоянд. Онҳо баъзан то 2-3 моҳ дар Кошғар меистоданд, аммо ҳокимони хитой танҳо барои ҳалли масъалаҳои пурихтилоф ба Сарикӯл ташриф меоварданд [155, с.136].

Ҳарчанд соли 1876 дар натиҷаи ғайолияти эъзомияи ҳарбии Олой бо роҳбарии генерал Скобелев водии Олой ва ҳудуди Помири Шарқӣ ба Русия ҳамроҳ карда шуданд, вале то соли 1893 ҳукумати подшоҳӣ дар ин минтақа таъсиру нуфузи муайяне надошт. Танҳо соли 1893, пас аз сафари эъзомияи полковник Ионов Русияи подшоҳӣ ҳузури худро дар ин ҷо мустаҳкам намуд, ки ҳамзамон ба коҳиши нуфузи ҳукумати Син ва афғонҳо мусоидат намуд [94]. Аммо, бояд қайд кард, ки таъсири бениҳоят заифи ҳукумати Син барои муддате барқарор мегардид, вале амалан онҳо дар ин минтақа ҳукумат надоштанд.

Пас аз таҳлили таърихнигории осори муҳаққиқони тоинқилобии рус оид ба барпо гардидани маъмурияти Русияи подшоҳӣ дар минтақаи Помири Шарқӣ профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки оид ба масъалаи мазкур «Гузориш оид ба ғайолияти отряди капитан Зайтсев дар Помир дар марҳилаи аз 26-уми апрели соли 1893 то 18 октябри соли 1894» маводди арзишманд ва мудаллабро фаро гирифтааст [130, с.3-29].

Дар робита ба ин, ва тақя ба гузоришоти капитан Зайтсев, ӯ чунин баён намудааст: «1-уми октябри соли 1893 бо фармони генерал-губернатори Туркистон отряди Помир бо сардории капитан Зайтсев бо мақади иваз намудани отряди Шочони капитан Кузнетсов ташкил карда мешавад. Аз 26-уми август капитан Кузнетсов идораи умури аҳолиро ба уҳда гирифта, сардори бевоситаи тамоми постгоҳҳои Помир гардид. Аз нигоҳи маъмурӣ ҳамаи аҳолии Помири шарқӣ, ки тобеи Русия буданд, ба ду волост: волости Помир, ки танҳо аз

карақирғизҳои кӯчӣ ва волости дуҷум аз ҳисоби қисмати шарқии Рӯшонӣ, ки аз ҷамоатҳои Орошор ва Сарез иборат буд, тақсим гардид [155, с.136].

Тавре ки зикр карда шуд, аз оғози солҳои 80-уми асри XIX гурӯҳи муҳаққиқони гуногунсоҳаи рус барои омӯзиши минтақаи дигар – Помири Ғарбӣ сафарбар карда шуданд, ки дар натиҷа маводди арзишманди таърихиро ҷамъоварӣ намуданд. Профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки нахустин мавод ва маълумот оид ба сохтори маъмуриву идории Помири Ғарбӣ дар натиҷаи сафари табиби рус А.Э. Регел дар солҳои 1882–1883 ба даст омадааст [155, с.138]. Баъдан дар рафти фаъолияти эъзомияи Помир бо сардории капитан Путята дар соли 1883, сафари Г.Л. Громбачевский дар солҳои 1889-1892 ва эъзомияҳои ҳарбии солҳои 1891-1894 маълумоти гуногун оид ба ин минтақа гирдоварӣ гардид. Илова бар ин, маълумоти зиёде оид ба сохтори маъмурии мулкҳои Помири Ғарбӣ дар асарҳо ва мақолаҳои Б.В. Станкевич, А.А. Бобринский, И. Слутский ва Муханов ва дигарон низ ҷой доранд [54, с.7].

Пас аз таҳлилҳои амиқ ва нақди маълумоти маводди ғавқуззикр профессор О.Б. Боқиев ба хулоса омадааст, ки то замони ишғоли Помири Ғарбӣ аз ҷониби афғонҳо дар ҳудуди он мулкҳои алоҳида ва мустақили Вахон, Ғорон, Шугнон, Шохдара ва Рӯшон мавҷуд буда, аз тарафи шохҳо ва ё мирҳои маҳаллӣ идора карда мешуданд. Аммо ҳангоми сафари капитан Путята танҳо Вахон ва Шугнон мустақилияти худро нигоҳ медоштанд.

Ҳудуди Вахон дар рӯдхонаи Вахондарё ва дарёи Помир ҷойгир буда, ба ду бахш – Сарҳад ва Панҷ тақсим мешуд. Дар назди ҳокими он қозӣ, девонбегӣ, ду оқсақоли калон ва 6 оқсақоли хурд қарор доштанд. Онҳо аз тарафи аҳоли интиҳоб ва аз ҷониби мир таъйин карда мешуданд, вале бар ивази хидмати хеш маош намегирифтанд [155, с.139].

Яке аз мардумшиносони машҳури рус граф А.А. Бобринский зикр мекунад, ки ҳангоми сафари ӯ дар Вахон (соли 1901) дар назди мири он қозӣ, котиб ва якчанд оқсақол қарор доштанд. Дар баъзе мавридҳои зарурӣ бо иштироки

оқсақол ва мӯйсафедони обрӯманд шурои назди мир (*маслиҳат*) даъват карда мешуд. Оқсақолон аз ҳисоби хешовандон ва наздикони мир дар деҳқадаҳои калон, аз ҷумла Хундут, Иштроғ, Сарҳад ва Шотравн иқомат мекарданд. Барои таъминоти моддии онҳо ду хонавода вазифадор карда мешуд [60, с.63-64].

Мулки Шуғнон дар қисмати ғарбии Помир – дар рӯдхонаи дарёи Панҷ ва шохобҳои он Шохдара, Ғунд ва Мурғоб ҷойгир буд. Деҳқадаи Хидҷз сарҳади он бо Дарвоз ба шумор рафта, дар шарқ ҳудудҳои он то Помири Шарқӣ тул мекашид. Профессор О.Б. Боқиев муайян намудааст, ки ҳудуди он аз нигоҳи маъмурӣ ба 7 оқсақолӣ тақсим гардида буд. Оқсақолҳо аз тарафи мардум интиҳоб мешуданд, вале фармони таъин шудани онҳоро мир ва ё шоҳи Шуғнон тасдиқ мекард. Тахти шоҳи Шуғнон меросӣ буд, вале муборизаҳо байни меросбарон ба як амри муқаррарӣ табдил ёфта буд. Зиддиятҳо, махсусан, дар замони охири шоҳи мустақили Шуғнон Юсуфалишоҳ авҷ мегирад [155, с.138].

Дар оғози солҳои 80-уми асри XIX дар таърихи мардумони Рӯшон, Шуғнон ва Вахон саҳифаи тираи ҳукмронии афғонҳо оғоз мегардад. Амир Абдурахмонхон бо таҳрик ва дастгирии англисҳо дар давоми солҳои 1883-1885 мулкҳои зикршудаи Помири Ғарбиро забт мекунад. Пас аз ишғоли ин мулкҳо аз тарафи лашкари амири Афғонистон – Гулзорхон, ки дар навбати худ ба ҳокими Файзободи музофоти Бадахшон итоат мекард, намояндаи афғонҳо таъин карда мешавад.

Гузоришҳои капитан Ванновский, ки ҳангоми сафараш ба Помир (1893) омода карда шудаанд, оид ба вазъи мавҷудаи мулкҳои Рӯшон, Шуғнон ва Вахон дар замони ишғоли афғонҳо сарчашмаи ягонаи таърихӣ ба шумор мераванд. Профессор О.Б. Боқиев дар асоси гузоришҳои капитан Ванновский муайян намудааст, ки пас аз забткориҳои афғонҳо дар ҳудуди Помири Ғарбӣ уезди Шуғнон дар ҳайати музофоти Бадахшони Афғонистон ташкил карда мешавад. Қароргоҳи ҳокими он Ибодуллохон дар маҳаллаи Қалъаи Барпанҷаи Шуғнон воқеъ буда, тамоми қушунҳои афғонӣ дар Рӯшону Шуғнон ба ӯ итоат мекарданд.

Ёрдамчии Ибодуллохон дар Рӯшон сокини маҳаллӣ Розик ном оқсақол таъйин карда мешавад. Дар идораи умури дохилӣ оқсақолҳо барои ду ё се деҳа аз ҷониби мардум интихоб карда мешуданд [155, с.139].

Маълумоти муҳаққиқон ва сайёҳони тоинқилобии русро таҳлил намуда, профессор О.Б. Боқиев таъкид мекунад, ки замони ишғоли афғонҳо марҳилаи мудҳиштарини таърихи мардумони Помири Ғарбӣ ба шумор меравад. Масалан, шумораи аҳоли дар Рӯшон ду баробар кам гардида, қисми сокинони Шуғнон ва Вахон низ аксаран деҳаҳои худро тарк карда буданд. Мардуми маҳаллӣ аз рӯзҳои нахустини омадани афғонҳо якҷанд маротиба ба сардорони отрядҳои русӣ дар хусуси ба Русия ҳамроҳ намудани сарзамини хеш муроҷиат намуданд. Вале амалан то соли 1894 Помири Ғарбӣ дар иттиҳоди афғонҳо қарор дошт ва танҳо пас аз эъзозии охирини полковник Ионов дар охири соли 1894 аскарони афғон маҷбуран соҳилҳои рости дарёи Панҷро тарк намуданд [8, с.23-29].

Мавриди зикр аст, ки пас аз сафари полковник Ионов ва имзои шартномаи байни Русия ва Англия дар соли 1895 оид ба «Масъалаи Помир» ҳудуди Помир ба Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ карда мешавад. Вале аз 26-уми июни соли 1896 ҳукумати подшоҳӣ ҳудудҳои Рӯшон, Шуғнон ва Вахонро дар ихтиёри аморати Бухоро гузошт, ки марҳилаи идора ва ҷорӣ гардидани тартиботи маъмурии аморати Бухоро дар мулкҳои мазкур солҳои 1896–1905-ро дар бар мегирад.

Профессор О.Б. Боқиев пас аз баррасии мазмун, маънавият ва аҳамияти мавод ва маълумоти мавҷуда дар хусуси ба ихтиёри маъмурони амирӣ вогузор намудани идораи мулкҳои Помири Ғарбӣ, сабабҳои асосии онро баён намудааст. Ба андешаи ӯ, Русияи подшоҳӣ ин ҳудудҳоро на барои ҷуброни ҳудудҳои аздастрафтаи аморат, балки ба хотири мулоҳизот ва манфиатҳои сиёсии худ ба маъмурони бухорӣ вогузор намуд. Якум, Русия барои пешгирии авҷи муҳолифат ва танишҳои сиёсӣ дипломатӣ бо Англия мулкҳои Помири Ғарбиро ба Бухоро ҳамроҳ намуд; дувум, аморати Бухоро давлати мустақил набуда, амалан дастнишондаи Русия буд. Аз ин бармеояд, ки беки мулкҳои Помири

Ғарбӣ, ки дар Вамари Рӯшон иқомат мекард, дар зери назорати сардори отряди Помир (Хоруғ) қарор дошт, ки ин мустақилияти ӯро дар амал маҳдуд мекард. На танҳо сардори отряд, балки ҳар афсари рус метавонист пеши роҳи амалҳои зиддиинсони ӯро гирад [6, с.14-23]. Бинобар ин, профессор О.Б. Боқиев таъкид менамояд, ки дар ҳудуди Помири Ғарбӣ амалан ҳукумат ва маъмурияти амирию русӣ чорӣ гардид, аммо таъсир ва нуфузи сардор ва афсарони отряди Помир бештар буд.

Беки мулкҳои Помири Ғарбӣ бо фармони амири Бухоро таъйин гардида, бо ҳамроҳии якчанд мансабдорони хурд дар қалъаи Вамари Рӯшон қарор гирифтанд. Ҳамзамон, зери назорат ва таъсири ҳалқунандаи сардор ва афсарони отряди Помир аз ҳисоби сокинони маҳаллӣ низ ба тариқи интиҳобот мансабдорони сатҳи поёӣ – оқсақолҳо, арбобҳо ва қозиҳо таъйин карда шуданд. Беки Бухоро дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ надошт, вале дар ҳолатҳои зарурӣ ба сардори отряди Помир муроҷиат мекард.

Аз омӯзиши осори О.Б. Боқиев бармеояд, ки сардори отряди Помир нисбат ба беки Бухоро салоҳиятҳои бештар дошт. Ӯ дар асоси «Дастури сардори отряди Помир», ки аз тарафи фармондеҳи Округи ҳарбии Туркистон тасдиқ гардида буд, фаъолият намуда, уҳдадор гардида буд, ки пеши роҳи қонуншиканӣ ва муносибати ноодилонаи маъмурони бухороиро нисбати мардуми маҳаллӣ гирад [155, с.138]. Вале бо вучуди назорати низомии рус, маъмурони Бухоро нисбати мардуми маҳаллӣ зулму ситами зиёде раво медиданд, ки боиси норозигӣ ва нафрати беандозаи онҳо мегардад. Аз ин рӯ, онҳо пайваста ба сардори отряди Помир дар хусуси аз идораи маъмурони манғитӣ озод намуданашон боисрор муроҷиат мекарданд.

Масъалаи ғавқуззикрро дар асоси маълумоти муаллифони тоинқилобии рус, маводди бойгонӣ ва баҳусус, номаҳои сокинони маҳаллӣ ба маъмурияти русӣ ва гузоришҳои сардори отряди Помир баррасӣ намуда, профессор О.Б. Боқиев қайд намудааст, ки носозгориҳо аз рӯзҳои нахустии маъмурияти амири дар мулкҳои

Помири Ғарбӣ ба вучуд омада буданд. Мурочиатҳои пайвастаи сокинони маҳаллӣ, баҳсҳои беҳири маъмурияти русӣ ва амирӣ дар масъалаҳои гуногуни идораи маҳаллӣ ҳатто сардорони отряди Помирро водор намуд, ки аз нав ҳамроҳ намудани Помири Ғарбиро ба ҳайати Русияи подшоҳӣ талаб намоянд. Масалан, яке аз сардорони отряди Помир капитан Э. Кивекас 6-уми январи соли 1899 бо чунин талаби қатъӣ ба фармондеҳи ҳарбии вилояти Фарғона мурочиат намудааст [7, с.5-7].

Бо вучуди талабу дархостҳои бешумори мардуми маҳаллӣ танҳо соли 1905 ҳудудҳои Помири Ғарбӣ аз нав ба ҳайати вилояти Фарғонаи Генерал-губернатории Туркистон дохил ва ҳокимияти маъмурӣ дар ихтиёри сардори отряди Помир дар Хоруғ гузошта шуд. Ҳамин тариқ, мулкҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахон то барҳам хурдани ҳукумати подшоҳии Русия, барқарор гардидани ҳокимияти шуравӣ ва тақсимои миллӣ-марзӣ дар ҳайати вилояти Фарғонаи Генерал-губернатории Туркистон қарор доштанд.

1.3. Бозтоби масъалаи забти ҳудудҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев

Дар радифи омӯзиши дигар ҷанбаҳои таърихи Осиёи Миёна, масъалаи забт ва ҳамроҳ гардидани он ба Русия дар адабиёти тоинқилобии рус ба таври васеъ инъикос ёфтааст. Масъалаи ҳаракати дастаҳои низомии рус ба Осиёи Миёна, фикру назарҳои гуногун оид ба сабабҳои асосии он, рақобати Англия ва Русия барои тақвияти нуфуз дар Осиёи Миёна, шаклгирии маъмурияти мустамликавӣ ва моҳияту мақсадҳои асосии он дар осори муҳаққиқон, сайёҳон, низомиён ва маъмурони мустамликавӣ ҷойгоҳи хос дорад.

Бояд зикр кард, ки масъалаи забт ва ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудудҳои муосири Тоҷикистон аз тарафи Русияи подшоҳӣ дорои пойгоҳи васеи сарчашмавӣ ва омӯзишӣ буда, дар таърихнигории тоинқилобии рус, таърихнигории шуравӣ ва пасошуравии кишварҳои Осиёи Миёна аз масоили мубрам ва ҳамзамон, пуриштилофи таърихи давраи нав ба шумор меравад. Муҳаққиқон ва муаррихон масъалаи мазкурро аз мавқеъ ва дидгоҳҳои гуногун мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода, доир ба он осори фаровоне таълиф намудаанд. Бахусус, масъалаи мазкур дар таърихнигории шуравӣ мавқеи хосро доро буда, муҳаққиқон ва муаррихони ватанӣ низ дар таҳқиқу омӯзиши он саҳми арзанда гузоштаанд.

Бинобар ин, осори таърихӣю таърихнигории профессор О. Боқиев, ки дар асоси манбаъ ва сарчашмаҳои дасти аввал ва мӯътамади таърихнигории тоинқилобии рус таълиф гардидааст, манзараи комилан нави ҳодисаҳо ва воқеаҳои таърихӣю ҳудудҳои муосири Тоҷикистонро дар робита бо забт гардидани он аз тарафи қўшунҳои Русияи подшоҳӣ дар пешорӯи мо қарор дода, ҳамзамон барои дарку маърифати илмӣю он мусоидат менамояд [74, с.73].

Ҳамзамон, бояд ёддовар гардид, ки дар бештари маврид ангеzaҳои ғоявӣ, мулоҳизоти сиёсӣ ва қолабҳои фикрии ҳукмрони илму сиёсат то солҳои 60-уми асри XX барои ба таври объективӣ ва беғараз нишон додани сабабҳои асосӣ,

мақсад, рафт ва натиҷаву паёмадҳои мусбат ва манфии забт шудани Осиёи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ монеаи ҷиддӣ ба шумор мерафтанд.

Профессор О.Б. Боқиев дар баробари дигар муаррихони варзидаи ватанӣ нахустин шуда ба омӯзиш ва инъикоси масъалаи мазкур дар адабиёти тоинқилобии рус пардохта, оид ба он осори гаронмояе ба мерос гузоштааст, ки аҳаммияти хоси илмӣ худро то ба имрӯз нигоҳ доштааст [6; 7; 12; 13; 18; 19; 20; 22; 31; 38; 43; 47; 63; 65; 130; 154; 155]. Ӯ маводди гуногунмазмунӣ таърихшиносии тоинқилобии рус – осори муаллифон, асарҳои муаррихон ва шарқшиносон, очерк, мақолаҳо ва ёддоштҳои муҳаққиқон, сайёҳон, ҳарбиён, ҷосусон, гузоришоти шахсони маъмуриву ҳарбӣ, нигоштаҳо ва қайдҳои иштирокчиёни ҳодисаву воқеаҳо, ҷангҳо, дастурҳои сиёсӣ идорӣ ҳукумати подшоҳӣ ва маъмурияти мустамликавӣ ва ниҳоят мактубу муроҷиатҳои сокинони маҳаллиро мавриди истифода қарор додааст. Маълумот ва маводди мавҷударо мӯшикофона таҳлил ва муқоиса намуда, дар асоси бархӯрди интиқодӣ оид ба масъалаҳои мавриди назараш хулосабарорӣ намудааст.

Масъалаи забт ва ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз тарафи қушунҳои Русияи подшоҳӣ дар таҳқиқоти профессор О.Б. Боқиев ҷойгоҳи хос дошта, аз нимаи дуюми солҳои 60-уми асри XX дар маркази диққати ӯ қарор дошт. Дар рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ, монографияҳои илмӣ, мақолаҳои сершумор, баромаду маъруза ва гузоришҳои илмӣ профессор О.Б. Боқиев низ масъалаи мазкур ҷойгоҳи асосиро ишғол мекунад. Боиси зикр аст, ки соли 1994 О.Б. Боқиев омӯзиш, таҳқиқи худро оид ба ин мавзӯ дар шакли монография ба нашр расонидааст, ки муҳиммтарин асари илмӣ доир ба мавзӯи мавриди таҳқиқ мебошад [63, с.272].

Бинобар ин, осори профессор О.Б. Боқиев, ки дар асоси манбаъ ва сарчашмаҳои дасти аввали таърихшиносии тоинқилобии рус таълиф гардидааст, тасвири комилан нави ҳодисаҳо ва воқеаҳои таърихӣ ҳудудҳои муосири Тоҷикистонро дар робита бо забт гардидани он аз тарафи қушунҳои Русияи

подшоҳӣ дар пешорӯи мо қарор дода, ҳамзамон, барои дарку маърифати илмӣ он мусоидат менамояд.

Дар робита бо ин, профессор О.Б. Боқиев қабл аз пардохтан ба омӯзиши масъалаи забт шудани Осиёи Миёна ва бахусус, ҳудудҳои муосири Тоҷикистони Шимолӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ, фикру андешаҳо ва ақидаҳои ҳукмрони доираҳои сиёсӣ ҳарбии русро оид ба масъалаи мазкур мавриди таҳлил ва баррасии ҳаматарафа қарор додааст. Инчунин, маълумот ва мазмун маводи бойгонӣ, гузоришҳои маъмурони масъули ҳарбию сиёсӣ, асарҳо, очеркҳо, мақолаҳо ва ёддоштҳои муаллифони маводди матбуоти даврии тоинқилобии русро дар бобати мақсадҳо ва ангезаҳои асосии сиёсӣ геополитикӣ ва иқтисодӣ ҳарбии забт гардидани сарзамини Осиёи Миёна дар умум ва ҳудудҳои Тоҷикистон дар алоҳидагӣ муфассал таҳлил ва муқоиса намудааст.

Аз таҳлил ва муқоисаи мавод ва маълумоти мавҷуда, ки ба масъалаи зикршуда марбутанд, О.Б. Боқиев ба хулосае омадааст, ки дар умум муаллифони тоинқилобии рус омилҳо ва сабабҳои чуғрофӣ, тамаддунӣ-фарҳангӣ, этнографӣ, сиёсӣ ва ҳарбию иқтисодӣ забт шудани Осиёи Миёнаро аз тарафи Русияи подшоҳӣ ёддовар шуда, ҳамзамон, тарафдорӣ ва тарғиб намудаанд [63, с.17].

Солҳои 70-80-уми асри XIX марҳилаи дигари авҷ гирифтани фаъолияти Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба шумор меравад. Ҳамзамон, амалиёти фаъолона ва гунонгунҷанбаи Русия дар заминҳои забтшуда ва минтақаҳои ҳамҷавор зарурати тавҷеҳ додани амалиёти ҳукумати подшоҳиро дар матбуоти дохилӣ ва инчунин ҷомеаи ҷаҳонӣ ба вучуд оварда буд. Шинасӣ бо осори профессор О.Б. Боқиев нишон медиҳад, ки дар баробари чехраҳои расмӣ ва доираҳои ҳукмрони Русияи подшоҳӣ, муаллифони таърихшиносии тоинқилобӣ, ҳамчунин матбуоти даврии расмӣ низ тавсеаи ҳарбию сиёсӣ Русияро ба Осиёи Миёна ҳамаҷониба ташвиқ ва ҷонибдорӣ мекарданд [13, с.7-14].

О.Б. Боқиев андешаҳои мавҷуди таърихнигории тоинкилобии русро мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, менависад, ки онҳоро метавон шартан ба ду гурӯҳ тақсим кард. Гурӯҳи аввал омилҳои беруниро ҳамчун сабаб ва ангезаи асосии ба Осиёи Миёна лашкар кашидани Русияи подшоҳӣ ба қалам додаанд. Мувофиқи андешаи онҳо, зарурати таъмини беҳатарии сарҳадҳои ҷанубии Русия аз ҳуҷумҳои пайвастаи хонигарии Хўқанд яке аз сабабҳои асосии ҳаракати лашкари ҳукумати подшоҳӣ ба сӯи Осиёи Миёна ба шумор меояд. Гурӯҳи дигар амалҳои Русияро дар Осиёи Миёна бо истифода аз мафҳуми дар он давра машҳури «хукуқи табиӣ» рӯпӯш мекарданд, ки мувофиқи он Русияи подшоҳӣ мебоист рисолати хосси маданияро нисбат ба мардумон ва кишварҳои Осиёи Миёна иҷро намояд [63, с.23]. Илова бар ин, қисми дигаре забт шудани ҳудуди Осиёи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳиро ҳамчун амри ноғузир ва ҳатмии таърихӣ мансуб донистаанд.

Профессор О.Б. Боқиев бо истифодаи методологияи илмӣ таҳқиқи таърихӣ, таҳлили таърихнигорӣ, равиши интиқодӣ, назарҳо ва андешаҳои мавҷударо нақд карда, мувофиқ набудани онҳоро ба воқеияти таърихӣ илман исбот намудааст. Бо истифодаи таҳлил, санҷишу муқоиса ва далелҳои қотей моҳияту мақсад, хусусият ва натиҷаву паёмадҳои асосии сиёсати забткоронаи Русияи подшоҳиро дар Осиёи Миёна нишон додааст. Бо дарназардошти вазъияти умумии сиёсӣ, замон ва шаклу усулҳои забт ва ҳамроҳ кардани ҳудудҳои муосири Тоҷикистон аз тарафи Русия профессор О.Б. Боқиев онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудааст: ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ (Хучанд, Нов, Уротеппа, Ғончӣ, Панҷакент ва болооби дарёи Зарафшон, Ашт, Исфара, Конибодом) ва кӯҳсори Помир [19, с.11-13].

Тавре маълум аст, 8-уми майи соли 1866 нахустин бархӯрди қушунҳои Русияи подшоҳӣ бо аморати Бухоро дар Ирҷор дар ҳудудҳои шимолии Тоҷикистони муосир ба амал омадааст, ки дар натиҷаи он, лашкари амирӣ шикаст меҳӯрад. Бояд зикр кард, ки муҳорибаи Ирҷор ба рафти баъдии забткорӣҳои

лашкари Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таъсири ҳалқунанда расонид. Пас аз он, генерал-майор Романовский чиддан ба забти шаҳрҳо ва мулкҳои дигари аморати Бухоро омода гардид [112, с.167].

Профессор О.Б. Боқиев дар асоси маълумоти мақолаи Н. С. Ликошин ва яке аз иштирокдорони муҳорибаи Ирҷор – Абдурахмон Ултабой, навкари беки Ўротеппа зикр менамояд, ки муҳолифати байни фармондеҳони лашкари амир ва норозигии навкарон аз сабабҳои асосии шикасти лашкари аморати Бухоро дар Ирҷор будаанд. Илова бар ин, набудани фармондеҳӣ ва нақшаи ягонаи ҷанг шикасти онҳоро ба як амри ногузир табдил дода буд [63, с.67].

Пас аз муҳорибаи Ирҷор шаҳри Хучанд яке аз нуқтаҳои муҳим дар масири ҳаракати дастаҳои ҳарбии рус буд, ки ишғоли он аҳаммияти ғавқулода дошт, зеро он аморати Бухоро ва хонигарии Хўқандро аз ҳам ҷудо намуда, ҳамзамон, барои ҳучум ба ҳар ду самт дар мавқеи мувофиқ қарор дошт. Сабабҳои забти Хучанд, мудофияи сокинон ва ишғоли шаҳри Хучанд дар мақолаҳои сершумори муаллифони тоинқилобии рус, ёддоштҳои иштирокдорон ва гузоришҳои фармондеҳони рус инъикос ёфтааст. Мавриди зикр аст, ки нисбат ба дигар шаҳрҳои аморати Бухоро ва, умуман Осиёи Миёна, шаҳри Хучанд дорои истехкоми муҳофизатии устувор будааст, ки дар осори муҳаққиқони дигар низ зикр шудааст [142, с.43].

Профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки бо вучуди муборизаи ҷонсупоронаи аҳолии Хучанд, пас аз чор рӯзи мудофия, ниҳоят шаҳр 24-уми майи соли 1866 аз ҷониби лашкари Русияи подшоҳӣ ишғол карда мешавад ва дар натиҷа, зиёда аз дуҷоним ҳазор нафар аз мардуми шаҳр талаф меёбанд. Ба маълумоти мақолаи «Взятие Ходжента» ва гузоришҳои генерал-майор Романовский така намуда, О.Б. Боқиев оид ба муборизаи қаҳрамононаи аҳолии шаҳри Хучанд менависад, ки дастаҳои ҳарбии рус дар кӯчаҳои шаҳр ба муқобилияти шаддиди сокинони он дучор омаданд, ки дар ягон муҳориба дучор нагардида буд. Генерал-майор Романовский дар гузориши худ навиштааст, ки

фирори сарбозони аморати Бухоро, набудани нақшаи ягонаи мудофия ва камбуди яроқи артиллерӣ забти шаҳри Хучандро осон кардааст [155, с.61]. Ў ҳамчунин, зикр намудааст, ки деворҳои мустаҳкам ва рӯҳияи шикастнопазири сокинони шаҳри Хучанд забти онро мушкул гардонида, барои муҳосираи он харочоти зиёдеро тақозо мекард.

Баъд аз забти Хучанд амири Бухоро маҷбур гардид, ки ба хоҳири имзои сулҳ ҳайати сафоратро бо тухфаҳои гаронбаҳо ба Тошканд равон кунад. Дар ин робита, О.Б. Боқиев қайд менамояд, ки пас аз пазируфтани сафорат аз тарафи генерал Романовский муносибати муътадили байни аморати Бухоро ва Русия то моҳи августи соли 1866 идома меёбад [63, с.78]. Вале ин муносибат дар натиҷаи ба Тошканд омадани генерал-губернатори Оренбург – генерал-адъютант Крижановский вайрон гардид, зеро таъсиси сохтори маъмурии мустамликавӣ ва таҳияи нақшаи ояндаи забти заминҳои Осиёи Миёна аз мақсадҳои асосии ӯ ба шумор мерафт.

Аз шаҳри Тошканд қушунҳои рус бо фармони генерал Крижановский ба хоҳири ишғоли Намангон ва Хўқанд ба тарафи Хучанд ҳаракат карданд. Баъди омадани ӯ ба Хучанд сафорати амири Бухоро пазируфта, шартҳо ва талаботи асосиро ба намояндагони амир пешниҳод намуд [28, с.12-13]. 13-уми сентябри соли 1866 ба сафири Бухоро хабар дод, ки дар сурати напардохтани товони ҷанг лашкари Русия ба тарафи сарҳадҳои Бухоро ҳаракат хоҳад кард. Дар ҳақиқат, 20-уми сентябр дастаи ҳарбиёни рус бо фармони генерал Романовский аз Хучанд баромада, 23-уми сентябр дар марзҳои Бухоро қарор гирифтанд [63, с.82].

Маълумоти мақолаҳои муаллифони тоинқилобӣ ва гузоришҳои ҳарбиёни русро таҳлил намуда, профессор О.Б. Боқиев қайд намудааст, ки 28-уми сентябр ишғоли маҳаллаҳои атрофи Ўротеппа ба анҷом расида, 2-юми октябр ҳуди шаҳр пас аз муҳосираи ҳаштрӯза забт карда мешавад. Муҳофизони шаҳр зиёда аз 2000 нафар ва лашкари русҳо 117 нафарро талаф доданд. Ў аз омӯзиш ва муқоисаи маводди марбут ба ин масъала ба хулосае омадааст, ки мақсади асосии ҳукумати

Русияи подшоҳӣ ва ҳарбиёни он забти заминҳои нав, васеъ кардани ҳудудҳои вилояти Туркистон ва заиф кардани мавқеи Бухоро ва Хӯқанд ба шумор мерафт. Аз минтақаҳои шимолӣ Тоҷикистон нахуст шаҳрҳои Хучанду Ёротеппа ва атрофи онҳо дар натиҷаи муборизаи ҷонсупоронаи сокинони он аз тарафи Русияи подшоҳӣ бо роҳи ҳарбӣ забт карда шуданд. Нохияи Нов ва атрофи он бошад пас аз фирори муҳофизони он бе ягон муқобилият аз тарафи дастаҳои ҳарбии рус ишғол гардиданд [155, с.65].

Пас аз забти минтақаҳои зикршуда амалиёти ҳарбӣ барои муддате дар байни аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ қатъ гардиданд. Моҳи майи соли 1867 амири Бухоро барои имзои сулҳ ва баргардондани Ёротеппа ва Қиззах сафорати худро ба Оренбург фиристод. Сафири Бухоро Мӯсобек аз генерал-губернатори вилояти Оренбург – генерал-адъютант Крижановский талаб кард, сарҳади байни ду давлат тавассути соҳили чапи дарёи Сир муқаррар шавад [55, с.83]. 14-уми сентябр лоиҳаи сулҳ бо тасдиқи ҳукумати подшоҳӣ ба сафорати амири Бухоро пешниҳод карда мешавад. Вале шартҳои созишномаи сулҳ муносибатҳои ду тарафро беҳтар накарда, балки онҳоро водор намуд барои амалиёти баъдии ҳарбӣ омода шаванд [63, с.96]. Зеро маъмурони бонуфузи амир шартҳои Русияи подшоҳиро дар хусуси пардохтани товони калон напазируфта, ҳамзамон, барои эълони ҷанг зидди лашкари рус ба амир фишор меоварданд.

Профессор О.Б. Боқиев дар асоси ёддоштҳои яке аз фармондеҳони лашкари Бухоро менависад, ки амир бо таъкид ва талаби боисрори ашхоси бонуфузи аморат маҷбуран ба ҷанги зидди лашкари Русияи подшоҳӣ омода гардид. Ё ҳатто талаби охирини маъмурони ҳукумати подшоҳӣ оид ба шартҳои ба имзо расидани сулҳро рад намуд. Дар чунин шароит генерал губернатори Туркистон Фон Кауфман нахустин амалиёти ҳарбиро бар зидди аморати Бухоро оғоз намуд, ки дар натиҷаи он шаҳрҳои Янгиқурғон, Самарқанд ва Каттақурғон аз тарафи лашкари русҳо ишғол ва забт шуданд.

Пас аз анҷоми ҷанги Русия ва аморати Бухоро моҳи майи соли 1868 дар байни онҳо шартномаи сулҳи Зирабулоқ ба имзо расид, ки мувофиқи он Бухоро дар ниҳоят ба вассали Русияи подшоҳӣ табдил ёфт. Аз рӯйи ин шартнома Русияи подшоҳӣ метавонист ба корҳои дохилӣ ва муносибатҳои хориҷии аморати Бухоро даҳлат карда, ҳамзамон, фаъолияти ҳукумати онро комилан дар зерин назорат гирад. Дар баробари дигар имтиёзҳо, аморати Бухоро маҷбур гардид, ки ба миқдори 5000000 рубл маблағи товони ҷангро пардохт намояд [63, с.97].

Дар натиҷаи забти шаҳри Самарқанд ва атрофи он аз тарафи лашкари Русияи подшоҳӣ, ноҳияи дигари Тоҷикистони имрӯза – Панҷакент ба ҳайати Русия ҳамроҳ шуд. Ин ноҳия ба ҳайати округи Зарафшони Генерал-губернатории Туркистон, ки соли 1863 таъсис ёфта буд, ҳамроҳ гардид [70]. Дар робита бо ин, О.Б. Боқиев менависад, ки пас аз ҳамроҳ кардани Панҷакент минтақаи болооби Зарафшон, ки бо номи Кӯҳистон маълум буд, ҳамеша дар маркази диққати мустамликадорони рус қарор дошт. Ин минтақа дар миёни округи Зарафшон, мулкҳои хонигарии Хўқанд ва округи Хучанд қарор дошт. Минтақаи мазкур дар бештари ҳолатҳо барои мардуми маҳаллие, ки аз сиёсати мустамликадорони русҳо норозӣ буданд, ҳамчун паноҳгоҳ хидмат мекард. Аз ин рӯ, ишғол намудани он яке аз масъалаҳои асосии маъмурияти мустамликавӣ ва ҳарбиёни рус ба шумор мерафт [155, с.66].

Бо мақсади омӯзиш ва шиносӣ бо мулкҳои болооби Зарафшон ва муайян кардани роҳҳои омаду рафт, соли 1870 бо фармон ва назорати генерал-губернатори Туркистон эъзомияи махсуси ҳарбию илмӣ ташкил мешавад, ки бо номи «Эъзомияи Искандаркӯл» маъруф аст. Осор ва маълумоти муаллифони тоинқилобии рус, бахусус иштирокдорони эъзомияи Искандаркӯлро таҳлил намуда, профессор О.Б. Боқиев ба хулосае омадааст, ки мақсади асосии ин эъзомия забти минтақаи болооби дарёи Зарафшон ба шумор меравад, гарчанде зоҳиран мақсади асосии он бо фаъолияти илмӣ-омӯзишӣ рӯпӯш гардонида шуда буд. Ў ин андешаи хешро дар асоси қайдҳо ва ишораҳои бевоситаи ҳарбиёни рус,

иштирокдорони эъзомия, таҳлил ва муқоисаи андешаҳои ҳукмрон дар миёни маъмурияти ҳарбию мустамликадории рус дар кишвари Туркистон ва ниҳоятан, дар натиҷагирӣ аз рафти ҳодисаҳо тақвият бахшидааст. Яъне маъмурияти мустамликадории рус ҳангоми ташкили «Эъзомияи Искандаркул» танҳо мақсадҳои сирф ҳарбию сиёсии ҳудро пайгирӣ мекард [63, с.113].

Бо вучуди ин, дар баробари ҳарбиён дар ҳаёти «Эъзомияи Искандаркул» олимон ва шарқшиносон машҳури руси А.Л. Кун, Л.П. Федченко, О.А. Федченко ва барон П.Л. Аминов иштирок доштанд, ки бо ҳамроҳии дастаҳои ҳарбӣ маълумот ва маводди арзишманди геологӣ, биологӣ, бостоншиносӣ, филологӣ ва ниҳоят таърихиро оид ба ин минтақаи ношиноси қўҳистони тоҷик гирдоварӣ намуданд [164]. Маълумоти ҷамъовардаи эъзомияи мазкур дорои арзиши баланди илмӣ мебошад, зеро аъзои он иштирокдорони бевосита ва шохиди бештари ҳодисаҳо ва воқеаҳо буданд.

Профессор О.Б. Боқиев зикр кардааст, ки масъалаи забт ва ҳамроҳ кардани мулкҳои болооби Зарафшон аз ҳама бештар дар мақолаҳои В.Воронес «Искандеркульская экспедиция в 1870 г.», П.А. Аминов «Искандер-кульская экспедиция» и «Военно-топографический очерк горной страны верховьев р. Заравшана», «Известия из рекогносцировочных отрядов: уратюбинского и Зеравшанского», «Зимняя экспедиция генерал-майора Абрамова в верховьях Заравшана» инъикос гардидааст. Муаррихони тоинқилобии рус низ, асосан, оид ба ин масъала ба маълумоти муаллифони зикршуда така намудаанд.

Дар асоси таҳлил ва муқоисаи маълумоти муаллифони ёдшуда, О.Б. Боқиев таъкид менамояд, ки сарфи назар аз баъзе бархӯрдҳои на он қадар калон, дастаҳои ҳарбии рус аслан ҳангоми ҳаракат ба болооби Зарафшон муқобилиятиро дучор наомаданд, вале бо вучуди маводди фаровони қотей аъзои он рафти ҳодисаҳоро таҳлил ва сабабҳои ҳаракати ҳарбиёни русро тамоман зикр накардаанд. Ў дар асоси муқоисаи маълумоти дигар мустаҳрикони рус оид ба минтақаи мазкур қайд мекунад, ки вазъият ва ҳолати мавҷудаи сиёсиву иқтисодии мулкҳои

болооби Зарфшон барои нисбатан бо роҳи осоишта ҳамроҳ кардани он ба ҳайати Русияи подшоҳӣ мусоидат кардааст. Ҳокимони мулкҳои ниммустақил ва мустақили ин минтақа, то омадани дастаҳои ҳарбии рус ҳамеша бо ҳам дар ҳолати ҷангу мубориза қарор доштанд, ки дар пайи он вазъи сиёсии он печида гардида, ҳамзамон, мардуми маҳаллӣ низ дар ҳолати нугувори иқтисодӣ қарор доштанд.

Ҷангу муборизаи дохилии мулкҳои болооби Зарафшон, бахусус, дар замони ҷангҳои Бухоро ва Русия тезутунд гардид, зеро пас аз ишғоли қисмате аз ҳудудҳои аморат ва хонигарии Хўқанд аз тарафи лашкари Русияи подшоҳӣ баъзе ҳокимон ва бекҳо ба ин минтақа омада, барои қудрат мубориза мебуданд. Собик бекҳо ва ҳокимони минтақаҳои ишғолгардида дар баъзе мулкҳои болооби Зарафшон ба қудрат расида, нисбати мардуми маҳаллӣ ҷабру ситами беандозаро раво медиданд. Аз ин сабаб, як қисми сокинони маҳаллӣ дар симои дастаҳои ҳарбии рус ҳимоятгарони худро медиданд. Чунончи, пас аз рафтани дастаи ҳарбиёни рус, собик беки Масчоҳ Почохоҷа меҳост аз сари нав ҳоким шавад, вале мардуми маҳал бо тақя ба дастаи русҳо аз ворид гардидани ӯ ба Палдорак – маркази бекигарии Масчоҳ, пешгирӣ карданд [155, с.66].

Гузашта аз ин, мулкҳои болооби Зарафшон аз замони пеш бо Ёротеппа, Самарқанд ва Хучанд пайванди иқтисодӣ доштанд [91, с.34]. Вале забт гардидани шаҳрҳои мазкур аз ҷониби лашкари Русияи подшоҳӣ ба ҳаёти иқтисодии мардумони минтақаи болооби Зарафшон таъсири манфӣ расонд. Ҳамчунин, аз таҳлили осори О.Б. Боқиев доир ба ин масъала бармеояд, ки ҳаракати ҳарбиёни рус аз ҷониби Самарқанд ва Ёротеппа, дар танҳои қарор гирифтани ва набудани ёрии иловагӣ, ҳокимони маҳаллиро водор намуд, ки роҳи гурезро пеш гиранд ва мардуми бумӣ беихтиёр ба итоати дастаҳои ҳарбии рус гузаштанд.

Дар бобати ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои Исфара ва Конибодом ба Русия профессор О.Б. Боқиев менависад, ки таърихи ҳамроҳшавии онҳо бевосита ба рафти ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои хонигарии Хўқанд ба ҳайати Русияи подшоҳӣ

рабт дорад. Ҳамин тариқ, дар давоми солҳои 1866-1870 ба ғайр аз ноҳияҳои Исфара, Конибодом ва Ашт, ки дар ҳайати хонигарии Хўқанд қарор доштанд, ҳамаи ҳудудҳои шимолии Тоҷикистони муосир (Истаравшан, Нов, Хучанд, Панҷакент ва болооби дарёи Зарафшон) ба Генерал-губернатории Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ шуданд.

Чуноне, ки аз таҳқиқи профессор О.Б. Боқиев маълум мегардад, аз ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон танҳо Хучанд, Ёротеппа ва Нов бо роҳи ҷарбӣ ишғол ва забт гардида, мулкҳои болооби дарёи Зарафшон, сарфи назар аз баъзе задухӯрдҳои ҷарбӣ, нисбатан бо роҳи осоишта ба ҳайати Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ гардидаанд. Ноҳияҳои Исфара, Конибодом ва Ашт то соли 1876 дар ҳайати хонигарии Хўқанд буда, танҳо пас аз барҳам додан ва ишғоли ҳудудҳои он аз тарафи Русияи подшоҳӣ ба он ҳамроҳ гардиданд. Бояд зикр кард, ки дар ҳудуди минтақаҳои мазкур низ баъзан задухӯрдҳои ҷарбӣ дар рафти ишғоли ҳудудҳои хонигарии Хўқанд аз тарафи дастаҳои ҷарбии Русияи подшоҳӣ ба амал омадаанд. Вале дар ҳудуди ноҳияҳои номбурда, масалан Ашт амалиёти дастаҳои лашкари рус ба сарқуб кардани шӯру исён ва норозигии собиқ мансабдорони хонигарии Хўқанд ва аҳолии маҳаллӣ нигаронда шуда буданд [63, с.144].

Масъалаи истило ва ҳамроҳкунии минтақаи дигари Тоҷикистони муосир – кӯҳсори Помир ба Русия нахустин маротиба дар асару мақолаҳо, очеркҳо, ёддоштҳои муаллифони тоинқилобии рус инъикос ёфтаанд. Зеро аксарияти онҳо иштирокдорони бевоситаи сафарҳои ҷарбии қушунҳои рус ва ё экспедитсияҳои илмӣ ба Помир буданд ва аз ин сабаб ҳамчун манбаъҳои муҳим ва муътамади таърихӣ оид ба ин масъала хизмат мекунанд. Дар ин замина, О.Б. Боқиев қайд намудааст, ки дар фарқият аз дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна, азҷумла, ноҳияҳои муосири Тоҷикистони Шимолӣ, воқеаҳои таърихӣ рафти ҳамроҳкунии кӯҳистони Помир ба Русияи подшоҳӣ аз тарафи муаллифони тоинқилобии рус бештар ва саҳеҳтар инъикос гардидааст [63, с.157].

Ба масъалаи ҳамроҳшавии Помир ва Кӯҳистони Бадахшон чандин мақолаю бобҳои алоҳидаи асарҳои таърихшиносони ватанӣ, аз ҷумла Б.А. Искандаров, А. Набиев, М.Н. Назаршоев ва Ш.Т. Юсупов низ бахшида шудаанд, ки дар онҳо масъалаи мазкур таққиқ шудааст [77, с.100-127].

Қабл аз пардохтан ба масъалаи ҷавуззикр профессор О.Б. Боқиев ёддовар гардидааст, ки бо вучуди омӯхтани баъзе ҷанбаҳои забт ва ҳамроҳ кардани минтақаи кӯҳсори Помир ҳанӯз тадқиқоти махсус ва алоҳидае ба он бахшида нашудааст. Илова бар ин, ӯ баъзе норасоӣҳоро, ки дар дар асару мақолаҳои таълифшуда доир ба ин мавзӯ ҷой доранд, чунин муайян кардааст:

1) дар вақти баррасии сиёсати Русияи подшоҳӣ ва Англия дар нисбати Помир назарҳои ба ҳам мувофиқ мушоҳида мешавад. Чунончи, сиёсати мустамликавӣ ва тавсеаталабии Англия ҳамаҷониба ошкор ва ҳамзамон аз сиёсати мустамликахоҳонаи Русияи подшоҳӣ сарфи назар карда шудааст;

2) дар вақти истифодаи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва асару мақолаҳои муаллифони тоинқилобии русу хориҷӣ на ҳама вақт муносибати танқидӣ зоҳир гардидааст;

3) хусусиятҳои хосси ҷаъолияти низомӣҳои русро дар Помири Шарқӣ ва Ғарбӣ муайяну ошкор накарда, аксар бо иштибоҳ қайд мекунанд, ки ҳар ду ноҳия бо ихтиёри худ ба Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ шудаанд;

4) аз тарафи муаллифони мазкур сабабҳои ба ихтиёри худ ҳамроҳ шудани Кӯҳистони Бадахшон ба Русия асоснок карда нашудаанд;

5) дар аксари маврид натиҷаҳои мусбат ва ҳамзамон паёмадҳои манфии ҳамроҳсозии ноҳияҳои номбурда нопурра ва ё сатҳӣ арзёбию баррасӣ шудаанд;

6) сарфи назар аз он, ки оид ба замони ҳукмронии афғонҳо дар мулкҳои Помири Ғарбӣ манбаъҳо ва маълумоти зиёди бойгонӣ мавҷуданд, бо вучуди он, ин масъала то ҳол дар адабиёти таърихӣ мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. [63, с.158-159].

Маҳз норасоӣҳои зикршуда ҳамчун ангезаи асосии ба таври хос ва алоҳида омӯхтани масъалаи зикршуда аз тарафи О.Б. Боқиев гардидаанд. Ў дар асоси

истифодаи ҳуҷҷатҳо ва маводди тоза пайдошудаи бойгонӣ, асарҳои муаллифони тоинкилобии рус ва муҳаққиқони шуравӣ сабабҳо, хусусиятҳои хос, характер ва давраҳои асосии ҳамроҳкунии мулкҳои кӯҳистони Помирро ба Русияи подшоҳӣ ва паёмдаҳои мусбат ва манфии онро мавриди омӯзиш ва таҳлили амиқи илмӣ қарор додааст.

Боиси зикр аст, ки рақобати байни Англия ва Русия дар Осиёи Миёна ин муборизаи байни ду давлати бузургтарини Аврупо барои тақсими ҳудуди мустамликаҳо буд, ки қуҳсори Помир низ дар он мавқеи махсусро ишғол мекард. Мавқеи муҳимми стратегии минтақаи номбурда онҳоро ба объекти махсуси даъво ва рақобати миёни мустамлакаҳои Англия ва Русияи подшоҳӣ табдил дода буд. Аз ин сабаб, англисҳо пайваста рафти тавсеаи сарҳадди мулкҳои мустамликавии Русия дар Осиёи Миёнаро бо ҳассосият пайгирӣ намуда, бо мақсади рӯйпӯш намудани сиёсати мустамликавии худ ҳар як иқдоми лашкари Русияи подшоҳиро дар Осиёи Миёна, бахусус дар Помир, ҳамчун омодагии юриши ҳарбӣ ба Ҳиндустон ҳисоб мекарданд [63, с.162].

Дар давоми солҳои 1865-1870 истилои ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна аз тарафи Русия ба охир мерасад ва ҳокимияти мустамликавии подшоҳӣ дар кишвари Туркистон барқарор ва тадриҷан устувор мегардад. Дар навбати худ, Англия ҳам дар ин давра дар забти нимҷазираи Ҳинд ба натиҷаи чашмрас ноил гашт. Англия истилои мулкҳои шимоли Ҳиндустонро ба охир расонида, ҳудуди мустамликаашонро то сарҳадди Афғонистон васеъ мекунад. Пас аз ин мустамликадорони англис тадриҷан ба устувор намудани таъсири нуфуз ва мавқеи худ дар ҳудуди Осиёи Миёна оғоз намуданд.

Оғози рақобати ошкоро ва пуршиддат байни Англияю Русия дар Помир ба охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри XIX рост меояд. Наздикшавии сарҳади мулкҳои мустамликавии ҳар ду давлат хавфи задухӯрди ҳарбии байни онҳоро ба миён овард. Бо мақсади пешгирӣ аз ин хатар дар ибтидои соли 1869 байни Англия ва Русия гуфтушунид оғоз шуда, бо бастанӣ созишномаи

солҳои 1872-1873 дар бораи тақсими доираи нуфуз ва таъсири сиёсӣ дар Осиёи Миёна анҷом ёфтанд. Мувофиқи созишнома, мулкҳои шимолии Ҳиндустон ва Афғонистон зери таъсири Англия, Бухоро ва Хўқанд бошанд дар зери таъсири сиёсии Русия қарор гирифтанд. Дарёҳои Панҷ ва Ому ҳамчун ҳатти сарҳадди нуфуз ва кишвари Афғонистон ҳамчун «Минтақаи бетараф» муқаррар шуда буд. Ин созишнома, ҳамчун созиши ду давлати абарқудрати аврупоӣ барои гирифтани пеши роҳи бархӯрди ҳарбӣ пурра бар зарари мардумони Осиёи Миёна, бахусус тоҷикон, анҷом ёфт [63, с.167].

Ҳамон тавре, ки ҳангоми баррасии вазъи сиёсӣ ва сохтори маъмурии мулкҳои Помир дар охири асри XIX дар осори О.Боқиев зикр кардем, шиносӣ ва ворид гардидани дастаҳои ҳарбӣи рус тавассути Помири Шарқӣ – ҳудуди ҳозираи ноҳияи Мурғоби ВМКБ сурат гирифтааст. Дар баробари ин, қайд карда шуд, ки дар ҳудуди Помири Шарқӣ қабилаҳои қирғиз зиндагӣ карда, ба хонигарии Хўқанд итоат мекарданд. Пас аз барҳам додани хонигарии Хўқанд аз тарафи Русияи подошоҳӣ, дар соли 1876 як қисми маъмурони пешинаи хонигарӣ, ки аз сиёсати русҳо норозӣ буданд, ба ҳудуди Помири Шарқӣ фирор намуданд. Масалан, як қисми тарафдорони Пўлодхон, ки бар зидди маъмурияти русҳо шӯриш бардошта буд, ба самти водии Олой ва Помири Шарқӣ ақибнишинӣ намуд [155, с.71].

Бинобар ин, маъмурони ҳарбӣ ва мустамликавии рус бо дарназардошти мақсадҳои сиёсӣ ҳарбии хеш аз таъмини амният дар сарҳадҳои ҷанубии собиқ хонигарии Хўқанд, аз ҷумла, дар водии Олой ва Помири Шарқӣ манфиадор буданд. Ҳамчунин, маъмурони мустамликавӣ меҳостанд, ки қабилаҳои қарақирғизи Помири Шарқӣ тобеияти бечунучарои Русияи подшоҳиро бипазираанд [63, с.173]. Маҳз бо ин мақсад, соли 1876 бо сардории генерал Скобелев эъзомияи ҳарбӣ ташкил карда мешавад.

Эъзомияи Скобелев бо номи эъзомияи ҳарбию илмӣ Олой маъруф аст. Профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки ин эъзомия, қабл аз ҳама, мақсадҳо ва

манфиатҳои ҳарбии Русияро пайгирӣ менамуд. Барои тақвияти ин ақида, ӯ ба амри фармондеҳи лашкари Округи ҳарбии Туркистон аз 26-уми июли соли 1876 истинод овардааст. Дар фармони ӯ омадааст, ки «қабилаҳои қароқирғиз, ки дар водии Олой ҳаёти кӯчӣ ба сар мебаранд, дар вақтҳои охир аҳолии осоиштаи муқимии водии Фарғонаро ғорат мекунанд ва метавонанд аҳолии осоиштаро ба муқобили мо бархезонанд. Ман ба генерал-майор М.Д. Скобелев фармон додам, ки бо дастаҳои на он қадар калони ҳарбӣ ба сӯи онҳо ҳаракат намояд» [63, с.174].

Зикр кардан бамаврид аст, ки бо вучуди расидан ба мақсадҳои ҳарбию сиёсӣ, эъзומияи генерал-майор М.Д. Скобелев ба дастовардҳои бузурги илмиву таҳқиқотӣ низ ноил гардид. Профессор О.Б. Боқиев маълумоти аъзоёни эъзומияи Олой, аз ҷумла яке аз иштирокчиёни он Л.Ф. Костеноро таҳлил намуда, менависад, ки дар баробари мақсадҳои ҳарбӣ аъзоёи он дар зери ҳимояти ҳарбиёни рус маводди пураарзиши гуногунмазмунро, на танҳо дар бораи водии Олой, ҳамчунин, Помири Шарқӣ гирдоварӣ карданд.

Дастоварди муҳимми эъзומияи ҳарбию илмӣ эъзומияи Олой бо сарвариин генерал-майор Скобелев ин дар тобеияти Русияи подшоҳӣ қарор додани қабилаҳои қирғизи водии Олой ва ҳамроҳ кардани ҳудудҳои Помири Шарқӣ ба Русияи подшоҳӣ ба шумор мерафт. Вале бояд гуфт, ҳукумати подшоҳӣ то оғози солҳои 90-уми асри XIX дар ҳудудҳои Помири Шарқӣ таъсире надошт ва ҳокимони маҳаллии он мустақил буданд.

Дар робита ба ин, бо ин яке аз муаллифони тоинқилобии рус В. Острогоров қайд мекунад, ки ҳудудҳои Помири Шарқӣ амалан то соли 1891 дар итоати Русия набуда, натавонанд дар он ҷо идораи маъмурии русӣ вучуд набошад, балки аз назорати он низ дар канор буд. Танҳо бо авҷ гирифтани «масъалаи Помир» дар миёни Русия ва Англия ҳукуматдорони подшоҳӣ барои ҳамроҳ кардани он ба таври ҷиддӣ иқдом намуданд [144, с.78]. Профессор О.Б. Боқиев аз таҳлили маводди ба ин масъала рабтдошта хулоса мекунад, ки бо сабаби ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, набудани манфиати иқтисодӣ аз минтақаи нимбиёбони кӯҳсори Помири

Шарқӣ ва кам будани маълумот оид ба он, маъмурони мустамликавии рус то оғози солҳои 90-уми асри XIX ба ин минтақа ҷиддан тавачҷуҳ накарданд. Ҳамчунин, ӯ қайд кардааст, ки набудани маълумот дар бораи мулкҳои Помир боис гардид, ки ҳукумати подшоҳӣ аҳаммияти ҷуғрофии ин минтақаро дар рақобати минбаъдаи миёни Русия ва Англия ва кишварҳои ҳамсоя дар муддати 15 сол сарфи назар намояд [63, с.264].

Аз тарафи дигар, дар ин муддат аз набудани нуқтаҳои тақияҳои ҳарбии русҳо дар Помири Шарқӣ истифода бурда, ҳукумати Хитой ва Афғонистон бо дасисаи англисҳо ба ин минтақа дастдарозӣ намуданд. Пас аз фиристодани дастаҳои ҷосусон ва ҳарбиён англисҳо бо сабаби ғайриимкон будани таҳкими нуфузи ҳарбии худ дар Помир меҳостанд онро дар миёни Афғонистон ва Хитой тақсим намоянд. Бо таҳрик ва дастгирии англисҳо лашкари афғонҳо Рӯшон, Шугнон ва Вахонро ишғол карда, ҳукумати Чин бошад посгоҳҳои худро дар назди Яшилкӯл, баъзе аз манотиқи қаторкӯҳҳои Аличур ва Рангкӯл мустақар намуд. Маҳз чунин вазъияти сиёсӣ омили ҳалқунандаи ташкили эъзомияҳои ҳарбии солҳои 1891-1895 бо сардории полковник Н. Ионов гардиданд, ки дар натиҷаи он ниҳоятан ҳудудҳои Помири Шарқӣ ба Русияи подшоҳӣ ҳамроҳ карда шуда, пеши роҳи даъвои Чину Афғонистон ва тавсеаталабии Англия дар ин минтақаи баландкӯҳи Осиёи Миёна гирифта шуд.

Тавре ки дар зербоби дуюм зикр гардид, мувофиқи гуфтушунидҳои Англия ва Русия, дар давоми солҳои 1869-1873 дарёи Ому ҳамчун сарҳадди минтақаҳои нуфузи онҳо дар Осиёи Миёна муайян карда шуд. Вале дар оғози солҳои 80-уми асри XIX муайян кардани сарҳадди нуфуз дар минтақаи болооби Ому ва рӯдхонаи Панҷ ба яке аз масъалаҳои асосии ихтилофи сиёсӣ ву геополитикӣ ва дипломативу ҷосусии байни Англия ва Русияи подшоҳӣ дар Осиёи Марказӣ табдил ёфта буд.

Баъди ба сари қудрат омадани амир Абдурахмонхон дар Афғонистони подшоҳӣ ҳудудҳои давлати ӯ тадриҷан ба тарафи шимол тавсеа ёфт. Илова бар

ин, қобили қайд аст, ки ҳокими Файзободи вилояти Бадахшон нахустин шуда, ҳукумати амир Абдурахмонхонро эътироф кард. Дар шароити рақобати оштинопазири Русия ва Англия барои тақвияти нуфуз дар минтақаи кӯҳсори Помир амири Афғонистон Абдурахмонхон бо таҳрик ва дастгирии англисҳо дар оғози солҳои 80-уми асри XIX ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида, мулкҳои Рӯшон, Шугнон ва Вахонро ишғол мекунад. Ҳуқмронии афғонҳо дар ин мулкҳои кӯҳистони тоҷик то замони ҳал шудани «масъалаи Помир» ва ба сифати хатти сарҳад таъйин намудани дарёи Панҷ дар соли 1895 давом ёфтааст, ки яке аз саҳифаҳои тираву тори таърихи онҳо ба шумор меравад [63, с.241].

Профессор О.Б. Боқиев рақобати ду кишвари абарқудрати мустамликадорӣ дар минтақаи Помири Ғарбӣ, вазъи бади мардуми маҳаллии Шугнон, Рӯшон ва Вахонро дар замони ишғоли лашкари афғонҳо дар асоси осори Б.Л. Тагеев, яке аз иштирокдорони эъзомияҳои Помир дар солҳои 80-90-уми асри XIX, ҳамчунин, ёддоштҳо, гузоришҳо ва мақолаҳои муҳаққиқон, сайёҳон ва низомии рус, аъзои эъзомияҳои ҳарбӣ, ки дар ин давра ба Помири Ғарбӣ сафар намуда буданд, инъикос намудааст. Ӯ аҳаммияти хосси очерк ва мақолаҳои Б.Л. Тагеевро ба таври алоҳида зикр намудааст, зеро ин муҳаққиқи тоинқилобии рус шахсан дар рафти эъзомияҳо ба Помири Ғарбӣ иштирок дошта, осораш дар матбуоти даврии тоинқилобии рус ва ҳамзамон, хориҷии он замон ба нашр расидааст [155, с.75].

Ҳамчунин, ҳаводиси солҳои 80-ум ва 90-уми мулкҳои Помири Ғарбӣ дар замони авҷгирии рақобати Англияву Русия дар ин минтақа дар мақолаҳо ва очеркҳои капитан Путята., Д.Л. Иванов., Г.А. Серебренников., Б.Л. Тагеев ва дигарон инъикос ёфтаанд. Маълумоти осори муаллифони мазкурро таҳлил намуда, профессор О.Б. Боқиев қайд намудааст, ки баъди ба сари қудрат омадани амир Абдурахмонхон дар Кобул ба ҳокими Қундуз фармон дода мешавад, ки ғайолияти ҳокимони Файзободи Бадахшон ва шоҳигарии Шугнонро зери назорат гирифта, дар бораи он ба амир гузориш омода намояд. Хусусан, ғайолияти мустақилонаи шоҳи Шугнон Юсуфалихон амир Абдурахмонхонро нороҳат

намуда буд, зеро ҳокими Файзобод низ алақай бечунучаро ба ӯ итоат мекард. Ниҳоятан, ба муддати дуру дароз қарор гирифтани табиби рус Регел дар Шуғнон баҳонаи даҳолати ҳукумати Абдурахмонхон ба қорҳои дохилии он гардид [63, с.176].

Капитан Путята дар ин бора менависад, ки бахусус мусоидати Юсуфалихон барои нишон додани қонҳои лаъли Ғорон ба Регел боиси норозигии афғонҳо ва ҳамчунин, англисҳоро ба вучуд оварда буд. Аз ин сабаб, соли 1883 Рӯшон ва Шуғнон ба дастгирӣ ва таҳриқи англисҳо аз тарафи қушунҳои амир Абдурахмонхон ишғол гардиданд. Бино бар таъкиди Г.А. Серебренников, англисҳо бо ин роҳ таъсир ва нуфузи худро дар соҳили рост ва минтақаҳои болооби рӯдхонаи Панҷ тақвият бахшиданд [63, с.187].

Бинобар ин, вазорати қорҳои хориҷии Русияи подшоҳӣ 19-уми декабри соли 1883 ба сафири Англия номаи эътирозӣ супурд, ки тибқи он мебоист бо фишори Лондон қӯшунҳои афғон ҳудудҳои Рӯшон, Шуғнон ва Вахонро тарқ ва ҳамчунин аз даҳолат ба қорҳои дохилии онҳо худдорӣ мекарданд. Вале англисҳо танҳо 25-уми июни соли 1884 дар ҷавоб изҳор намуданд, ки ин мулкҳо тобеи ҳокими Файзобод, ки дар навбати худ ба амир Абдурахмонхон итоат мекунад, қарор доранд [63; 155, с.105].

Боиси зикр аст, ки диққати асосии ҳукумати подшоҳии рус дар оғози солҳои 80-ум ба забти воҳаҳои туркманнишин ва ҳалли масъалаҳои марзӣ дар ин минтақа нигаронда шуда буд. Аз ин рӯ, барои муддате мулкҳои кӯҳистони Помир – Рӯшон, Шуғнон ва Вахон аз мадди назар онҳо дур монда, то соли 1895 дар зери ишғоли афғонҳо қарор доштанд. Ҳукмронии афғонҳо дар мулкҳои Помири Ғарбӣ дуvozдаҳ сол (1883–1895) давом кард, ки саҳифаи тира ва ҳамзамон, пур аз муборизаҳои озодихонаи мардуми кӯҳистони ин минтақа мебошад. Чунончи, яке аз шӯришҳои қалонтарини зидди аҷнабиёни ситамгар соли 1887 сар зад, ки он шимоли Афғонистонро низ фаро гирифта, танҳо пас аз ду соли пурра (соли

1889) аз тарафи лашкари амир Абдурахмонхон ваҳшиёна пахш карда мешавад [63; 76].

Дар охири солҳои 80-ум ва оғози солҳои 90-уми асри XX минтақаи Помир аз нав дар маркази диққат ва рақобати Русияи подшоҳӣ ва Англия қарор гирифт. Масъалаи рақобати Англия ва Русия дар кӯҳсори Помир ва ҳамроҳ кардани он ба Русия дар осори О.Б. Боқиев асосан дар така ба асару мақолаҳо, ёддоштҳо ва гузоришҳои М.В. Грунев, М.А. Терентев, С. Уманетс, Б.Л. Громбчевский, Б.Л. Тареев, В. Острогоров, М. Арев, Зайченко, И. Слутский, Муханов ва дигарон пайгирӣ ва инъикос карда шудааст. Чуноне ки ӯ қайд менамояд, эъзомияҳои сершумори ҳарбӣ илмӣ ва фаъолияти ҳарбӣ ҷосусони русу англис дар Помиру Ҳиндукуш нишон доданд, ки бо вучуди монеаҳо ва мушкилоти ҷуғрофӣ имконияти ҳаракат ва ҷойгир кардани қувваҳои муайяни ҳарбӣ дар ин минтақа мавҷуд аст. Ҳамчунин, роҳҳои ҳаракат ва иртибот тавассути ағбаҳои кӯҳсори Помир ва Ҳиндукуш аз ҳар ду ҷониб омӯхта шуданд, ки барои тақвияти мавқеъ ва нуфузи онҳо мусоидат кард [132].

Дар чунин шароит англисҳо дар охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XIX ба тақсим кардани минтақаи Помир дар байни Афғонистон ва Хитой оғоз карданд. Англисҳо дар ин ду кишвар мавқеъ ва таъсири зиёд дошта, бо роҳи исботи «даъвои таърихӣ»-и онҳо меҳостанд ҳаракати дастаҳои низомии русро боздошта, бо ин роҳ нуфузи худро дар ин минтақа устувор намоянд. Ин гуфтаҳо дар ёддоштҳои Б.Л. Громбчевский, ки тобистони соли 1890 дар Помири Шарқӣ, Қошғар ва Ёрканд қарор дошт, тасдиқ карда шудаанд. Ӯ ёддовар гардидааст, ки дар ин давра эъзомияи англисҳо бо сарвариин капитан Юнгхазбенд бо мақсади тақсими минтақаи Помир дар байни Афғонистон ва Хитой дар Қошғар ва Ёрканд қарор дошта, бо маъмурони ҳукумати Син оид ба ин масъала гуфтушуниди махфӣ доштанд [132].

Ҳамон тавре ки зикр кардем, дар ошкор ва фош намудани нақшаҳои махфии Англия оид ба тақсимкунии мулкҳои Помир дар байни Афғонистону

Хитой сафарҳо ва таҳқиқоти капитан (сипас подполковник) Б.Л. Громбчевский дар солҳои 1885-1890 ба кӯхистони Помир, Бадахшони Афғонистон, Қошғар, Хутан, Ёрканд, Сарикӯл ва Қаротегину Дарвоз нақши калон доштанд. Натиҷаҳои сафари ӯ раванди ҳамроҳ намудани мулкҳои Помирро ба Русияи подшоҳӣ тезонд. Масалан, Б.Л. Громбчевский чандин маълумоти муҳимми бозътимодно дастраси доираҳои ҳукмронии Русияи подшоҳӣ гардонд, ки муҳимтаринашон инҳо буданд:

а) бо мақсади устувор кардани мавқеи худ дар нишебиҳои ҷанубии Ҳиндукуш англисҳо қасддоранд, ки Канчутро ба худ тобеъ намуда, дар Чаттрор кушунҳояшонро ҷойгир кунанд;

б) нақшаи аниқ ва дақиқи тақсими мулкҳои Помир дар байни Афғонистону Хитой аз тарафи англисҳо таҳия ва коркард шудааст, ки бо мақсади амалӣ гардонидани он соли 1890 дар шаҳри Ёрканд вохурии сетарафа баргузор гардидааст;

в) минтақаи Помири Шарқӣ тамоман беодам набуда дорои аҳаммияти ҳарбию стратегӣ ва иқтисодӣ мебошанд;

г) тасаввуроти доираҳои ҳарбии Русия, дар бораи он, ки ба воситаи номумкин будани убури аскарон аз Помир ва Ҳиндукуш, хато мебошанд, чунки аз гузаргоҳҳои онҳо на фақат дастаҳои алоҳида, балки артиши бонизом ҳам гузашта метавонад;

д) дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-уми асри XX нисбат ба солҳои 60-70-уми асри XIX вазъияти сиёсӣ дар дар минтақа чунон тағйир ёфтааст, ки амалиёти минбаъдаи ғайрифаволонаи Русия на фақат ба аз даст додани кӯхистони Помир, балки тамоми Осиёи Миёна бурда мерасонад [63, с.199].

Пас аз дарёфт, коркард ва таҳлили маълумоти комили бозътимод дар бораи вазъияти сиёсии Помир ва дигар минтақаҳои ҳамсоии он, Русияи подшоҳӣ ба амалиёти фаволона оғоз намуд. Чунончи, аз соли 1891 то соли 1895 ба Помир бо

фармондеҳии полковник (аз соли 1894 генерал) Ионов М.Е. дастаҳои низомии рус фиристода мешаванд. Дар натиҷаи ду юриши низомии солҳои 1891-1892 ҳудуди асосии Помир аз афғонҳо ва хитойҳо озод ва ба Русия ҳамроҳ карда мешавад. Барои муҳофизати Помир аз зимистони солҳои 1891-1892 сар карда, дар соҳили чапи дарёи Мурғоб ба таври доимӣ як дастаи ҳарбӣи рус ҷойгир карда мешуд. Соли 1893 бо роҳбарии полковник М.Е. Ионов дар Помир се дастаи низомии русҳо фаъл буданд. Нахустин бор аз Помири Шарқӣ ба воситаи водии Бартанг ба Помири Ғарбӣ, яъне ба Рӯшон гурӯҳи хурди низомӣи рус бо сардории капитан Ванновский фиристода мешавад, ки танҳо то деҳаи Емс сафар карданд. Онҳо бо қувваи бузурги ҳарбии афғонҳо, ки дар Рӯшон ҷойгир шуда буданд, дучор гардида, ба воситаи ағбаи Бичарф ба ҳудуди бекигарии Дарвоз мегузаранд. Вале пас аз рафтани дастаи низомии русҳо афғонҳо аз нав Бартангро ишғол намуда, барои расонидани кумак ба русҳо ба қасосгирӣ аз мардуми таҳҷой сар карданд [132].

Моҳи январи соли 1894 сардори дастаи низомии рус дар Помир хабардор гардид, ки амири Афғонистон мақсад дорад, ки ҳангоми баҳор бо роҳи зӯрӣ аҳолии Рӯшон, Шугнон ва Шохдараро ба соҳили чапи дарёи Панҷ, ба дохилии Афғонистон кӯчонад. Бо мақсади пешгирии кӯчондани аҳолии ин ноҳияҳо ба ғайр аз ду дастаи низомӣ, ки дар Помири Шарқӣ буданд, ба ин ҷо дастаи низомии сеюми эҳтиётӣ фиристода мешавад, ки сардори умумии ҳар сеи онҳо генерал-майор М.Е.Ионов таъйин мегардад. Бо мақсади ишғоли Помири Ғарбӣ ва озод кардани аҳолии он аз зери ҳокимияти афғонҳо аз тарафи Помири Шарқӣ ба дохили Шугнон ду дастаи ҳарбӣ – яке ба воситаи водии Ғунд бо сардории подполковник Юденич, дигаре ба воситаи водии Шохдара бо сардории капитан Скерский фиристода мешаванд. Аз паси онҳо генерал-майор Ионов ҳам бо дастаи низомии эҳтиётӣ ба Шугнон ҳаракат мекунад.

Зери фишори генерал-майор М.Е. Ионов 18-уми августи соли 1894 тамоми лашкари афғонҳо соҳили ростии дарёи Панҷро тарк карда, ба соҳили чапи он

гузаштанд. Ин воқеаро дар ёддоштҳояш генерал-майор М.Е. Ионов дар ҳам барои отряди рус ва ҳам барои сокинони мулкҳои Помир «рӯзи хушбахтарин» номидааст.

23 августи соли 1894 ҳар се отряди рус дар Хоруғ чамъ омаданд ва то 15 сентябр дар он ҷо монданд. Аз Хоруғ бо фармони генерал-майор М.Е. Ионов як дастаи низомиро бо сардории капитан Банковский ба воситаи водии Панҷ ба ҷониби Рӯшон, дигареро бо сардории капитан Арсенов ба ҷониби Ғорон, яъне ба дохилии хониғарии собиқӣ Вахон мефиристонанд. Пас аз ин, мулкҳои соҳили ростӣ дарёи Панҷ аз пурра афғонҳо тоза карда шуда, ба ҳаёти Русия дохил мешавад.

Ҳамин тавр, баъди гуфтушунидҳои чорсола, ниҳоят 27 феввали (11-март) соли 1895 оид ба тақсими доираи нуфузи сиёсии Русия ва Англия дар Осиёи Миёна созишномаи нав ба имзо мерасад, ки асоси онро созишномаҳои солҳои 1872-1873 ташкил мебуд. Мувофиқи созишномаи соли 1895, сарҳадди нуфузи Русия ва Англия аз Зоркӯл ба воситаи дарёи Панҷ муайян шуд, ки дар натиҷаи он қисмҳои шарқии Шуғнон ва Рӯшон, қисми шимолии Вахон ва қисми ҷанубии бекиғарии Дарвоз дар соҳили чапи Панҷ ба Афғонистон гузаштанд.

О.Б. Боқиев таъкид кардааст, ки Русия ва Англия барои роҳ надодан ба задухӯрди бевоситаи ҳарбӣ ба тақсими ин ҳудудҳо иқдом намуданд, ки дар пайи он манфиатҳои миллӣ, урфу одат, вижагиҳои мардуми таҳҷоиро пурра сарфи назар карданд. Натиҷаи созишнома боиси он шуд, ки аҳолии соҳилҳои рост ва чапи дарёи Панҷ, ки бо ҳам алоқаҳои таърихӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангиву маънавӣ ва ҳешутаборӣ доштанд, абадан аз ҳамдигар ҷудо карда шуданд. Ин тақсимоат ба ҳеҷ ваҷҳ ба манфиати мардумони таҳҷоии ин минтақа набуд. Чунончи ҳанӯз соли 1901 яке аз мардумшиносони намоёни рус А.А. Бобринский дар бораи паёмадҳои ғоҷабори ин тақсимоати ноодилона навишта буд: «Сарҳади нав онҳоро (яъне Вахон, Шуғнон, Рӯшон ва Дарвоз. – О.Б.) ба ду қисм ҷудо карда, барои онҳо вазъият ва ҳолати ноқулла ба вуҷуд овардааст. Ин

ба он монанд аст, ки касе қасд намояд, деҳаи русро қад-қадӣ кӯча қасди байни ду давлат тақсим карда бошад» [60, с.63-64].

Ҳамин тариқ, аз омӯзиш, таҳлил ва натиҷагирҳои О.Б. Боқиев бармеояд, ки Помири Шарқӣ (худуди ҳозираи ноҳияи Мурғоб) ду маротиба дар шароитҳои гуногуни таърихӣ – бори нахустин бо роҳи ҷарбӣ соли 1876 дар рафти экспедитсияи ҷарбии Олой ва маротибаи дуюм дар рафти походҳои ҷарбии солҳои 1891-1892, бо роҳи осоишта ба Русия ҳамроҳ гардидааст. Пас аз ҳамроҳкунии нахустини расмӣ (с. 1876) ва аз он ҷо рафтани дастаҳои ҷарбии Русияи подшоҳӣ қисми алоҳидаи Помир бо роҳи зурӣ аз тарафи Афғонҳо ва чиниҳо ишғол карда мешавад, ки байни онҳо барои ҳукмронии ягона шудан дар давоми 14 сол муборизаи доимӣ давом дошт. Чи тавре маълум аст, ин масъала танҳо соли 1895 ҳалли ниҳирии худро ёфт.

О.Б. Боқиев муайян намудааст, ки аз мулкҳои Осӣи Миёна танҳо Помири Ҷарбӣ ягона минтақае буд, бе ягон муқобилият ва задухӯрди ҷарбӣ бо ихтиёри худ ва бо роҳи осоишта ба Русия ҳамроҳ гардидааст. Мурочиатномаҳо, илтимосномаҳо ва мактубҳои сершумори аҳолии кӯҳистони Бадахшон ба унвони сардорони дастаҳои низомии рус, маъмурияти мустамликавии вилояти Фарғона ва Генерал-губернатори Туркистон оид ба расонидани кумак дар муборизаи зидди аҷнабиёни ситамгар – Афғонҳо (1883-1895) ва амалдорони амири Бухоро (1896–1905) ва ба ҳайати Русия дохил кардани онҳо аз ин босароҳат гувоҳӣ медиҳад. Сокинони кӯҳистони Бадахшон бо умеди гирифтани ёрӣ ва озод гардидан аз зулму ситам ва бераҳмию ваҳшонияти амалдорони амирони Афғонистону Бухоро омадани ҳар як дастаи низомии русро бесаброна интизор мешуданд.

Дар маҷмӯъ, профессор О.Б. Боқиев омилҳо ва шарту шароитҳои асосии ҳамроҳшавии худихтиёронаи минтақаи кӯҳистони Помирро ба империяи Русия ба таври зайл муайян кардааст:

1. Аз замонҳои пеш дар ҳудуди кӯҳистони Помир хонигарихи хурди мустақил ва нимаустақил вучуд доштанд. Дар байни онҳо пайваста ҷангҳои байниҳудӣ ҷараён дошт, ки ба сари халқи меҳнаткаш бадбахтиҳои зиёд меовард. Ҳокимони меросии маҳаллӣ на фақат аҳолиро аз худсари феодалон ва руҳониёни олимақом муҳофизат намекарданд, балки худашон ҳам дар истисмори он иштироки бевосита доштанд. Аз ин ҷост, ки аҳолӣ давраи ҳукмронии хонҳои меросиро бо нафрат ёдоварӣ мекарданд.

2. Кӯҳистони Помир бо мамлакатҳои ҳамсоя, махсусан, бо водии Фарғона робитаи наздики савдоию иқтисодӣ дошт. Дар давраи ҳукмронии афғонҳо (1883-1895) ин робитаҳо на фақат бо Фарғона, балки бо дигар минтақаҳои ҳамҷавор низ қатъ гардиданд, ки ин ба аҳволи иҷтимоиву иқтисодии аҳолии он таъсири манфӣ расонд. Илова бар ин, ба сокинони кӯҳистони Помир эълон карда шуд, ки баъди ҳамроҳкунии Помир ба Русия аҳолии он ба муддати даҳ сол аз ҳама гуна андозҳо озод хоҳад шуд.

4. Муносибати хуби инсондӯстонаи иштироккунандагони экспедитсияҳои илмӣ ва юришҳои ҳарбӣ ба мардуми таҳҷой тадриҷан нобоварии онро нисбат ба русҳо аз байн бурда, ҳамзамон, нафрати онҳоро нисбати афғонҳо ва маъмурони ҳукумати Син ба вучуд овард. Бо алоқаи наздик бо русҳо, сокинони Помир имконият пайдо карданд, ки муомилаи инсонпарваронаи онҳоро бо рафтору кирдорҳои ғайриинсонии амалдорони афғон муқоиса кунанд. Тафовути куллии байни онҳоро дарк карда, ба ҳулосае омаданд, ки ҳар чи зудтар аз зери зулми афғонҳо озод гардида, ба ҳаёати Русия ҳамроҳ гарданд.

Ба сиёсати мустамликахоҳонаи Русияи подшоҳӣ дар минтақаи кӯҳистони Помир ва баъзе паёмадҳои манфии он нигоҳ карда, тарафҳои зиёди манфию ҳамроҳкунии он ба Русия воқеан натиҷаҳои тараққиохоҳона ва аҳаммияти бузурги таърихӣ дошт. Дар умум, аҳаммияти таърихии ҳамроҳ гардидани Помирро ба ҳаёати Русия дар осори О.Б. Боқиев ба таври зайл натиҷагирӣ кардан мумкин аст:

а) рақобати байни Англия ва Руссия баҳри ҳукмрон шудан дар Осиёи Миёна, ки ибтидои он ба охири солҳои 30-юми асри XIX тааллуқ дошт, дар солҳои 80-90-уми асри XIX ба нуқтаи ниҳии худ расид. Дар охири солҳои 80-ум ва оғози солҳои 90-уми асри XIX кӯҳистони Помир дар маркази рақобатҳои шадидаи Англия ва Русия қарор гирифт. Бинобар ин, ҳарду тараф бо корбурди ҳамаи роҳу воситаҳои дастрас талош мекарданд, ки ин минтақаро ба даст оварда, мавқеи худро дар он уствор намоянд. Дар зери назорат гирифтани қисмати Помири Шарқӣ аз ҷониби аскарони рус, бо ихтиёри худ ҳамроҳшавии Помири Ғарбӣ ба Русияи подшоҳӣ онҳоро аз хатари ғасби империализми Англис, ишғоли ҳукумати Син ва зулму истисмори бераҳмонаи афғонҳо раҳой бахшид, ки барои сарнавишти ояндаи таърихии он аҳамияти ғавқуллодаи таърихӣ дошт.

б) ҳамроҳ гардидани минтақаи кӯҳистони Помир мардуми таҳҷоии онро аз нобудшавӣ, қатли ом, истисмори тоқатфарсо ва фармонфармоии мутаҷовизини хориҷӣ, махсусан афғонҳо наҷот дод. Дар давоми 12 соли ҳукмронии афғонҳо қариб нисфи аҳолии он кам шуд, зеро як қисми он ҳалок, қисми дигарашон ба зулму ситами аҷнабиён тоб наоварда, ба мамлакатҳои ҳамсоя муҳоҷир гардиданд. Муомилаи ғайриинсонии афғонҳо, андозҳои бешумор, роҳзанӣ ва ғоратгарӣ мардуми маҳаллиро дар вартаи нобудӣ қарор дода буданд. Ба таври оммавӣ ва танҳои одамон ба ҳудуди Бухоро ва Русия (яъне Осиёи Миёна – О.Б.) мегурехтанд. Баъдтар аз озодшавии Помир бохабар шуда, шумораи зиёди гурезаҳо дубора ба диёрашон бармегаштанд. Чунончи соли 1896 аз Фарғона ва Қошғар зиёда аз 100 оила ба Шугнон, солҳои 1898 аз соҳили чапи дарёи Панҷ ба Қалъаи хумб 400 оилаи мардум баргаштанд [132].

в) баъди ҳамроҳшавӣ ба Русия, пеш аз ҳама, дар сохти маъмурӣ-сиёсии мулкҳои кӯҳистони Помир тағйирот ба амал омад. Ҳукмронии мустамликавии афғонҳо дар Помири Ғарбӣ ва маъмурони манҷурии сулолаи Син дар Помири Шарқӣ барҳам хӯрда, сохтори пештараи феодалии хонигарию шоҳигарӣ ва истибдоди феодалии ҳокимони меросии маҳаллӣ аз байн рафт. Дар мулкҳои

Помир низ Ғавран монанди сохти маъмурию сиёсии Генерал-губернатории Туркистон идоракунии маҳалӣ ҷорӣ карда шуд. Аз рӯйи ҳайати этникӣ ва машғуляти асосӣ дар ин минтақаи кӯҳистони тоҷик ду воҳиди маъмурӣ - волости Помир барои аҳолии кучманчии қароқирғизҳо ва волости Рошорв барои аҳолии муқимии тоҷик ташкил ёфтанд, ки ҳардуи онҳо дар тобеияти сардори дастаи низомии Помир буданд. Сардори дастаи низомӣ дар навбати худ сардори волостҳоро таъин мекард ва ба онҳо аз маблағи маъмурияти вилояти Фарғона маош дода мешуд. Ба мансабҳои поёнтари маъмурӣ одамонро ҳуди мардуми маҳаллӣ интихоб мекард. Бо ҳамин тариқ, барои оғози идораи нави маъмурӣ асос гузошта шуд, ки он бешубҳа дар шароити ҳукмронии сохти авлодию қабилавӣ ва тарзи истеҳсолоти феодалӣ-падарсолорӣ дар ҳаёти сиёсии мардумони кӯҳистони Помир як падидаи тараққиҳонона буд.

Дар минтақаи Помири Ғарбӣ сохти маъмурӣ-сиёсӣ ҷорӣ гардид, ки аз қисмати Помири Шарқӣ нисбатан фарқ мекард. Мувофиқи созишномаи соли 1895 қисми ҳудуди бекигарии Дарвоз дар соҳили чапи дарёи Панҷ ба Афғонистон гузашта, бо қарори ҳукумати подшоҳии Русия аз 26-июни соли 1896 минтақаи Помири Ғарбӣ, ки соли 1895 ба Русия ҳамроҳ шуда буд, ба ҳудуди амири Бухоро дода шуд. Аммо дар асл дар мулкҳои Помири Ғарбӣ ҳуқуқияти – ҳукумати маъмурони амири Бухоро ва ҳарбиёни рус ҷорӣ гардид.

Дар аввал дар Кӯҳистони Бадахшон ду бекигарӣ – Рӯшон ва Шугнон бо ҳамроҳии Вахон ташкил шуданд. Сипас, ҳамаи онҳо дар зери ҳокимияти беки Вамар муттаҳид шуданд, ки ўро одатан амири Бухоро аз байни амалдорони наздики худ таъин мекард. Дар як вақт дар Хоруғ дастаҳои низомии русҳо, дар Ишкошим, Лангар-Кишт ва қалъаи Вамар постгоҳҳои ҳарбӣ ҷойгир шуданд, ки онҳо ба ғайр аз мудофияи сарҳад аз болои ғайрияти бек ва амалдорони ў назорат бурда, аҳолии маҳаллиро аз худсарӣ, зулму ситами онҳо муҳофизат мекарданд.

Зери фишори сардори дастаи низомии рус дар собиқ бекигарии Рӯшон, Шугнон ва Вахон интихоботи идоракунии маҳаллии сатҳи поёний ҷорӣ гардид.

Муборизаи озодихоҳонаи мардуми таҳҷой ҳукумати русро маҷбур сохт, ки соли 1905 ҳуқуқиятиро барҳам дода, мулкҳои Помири Ғарбиро таҳти идоракунии ҳуқуқияти мустанликавии худ қабул намояд. Ҳамин тавр, ҳамроҳ гардидани кӯҳистони Помир пас аз Инқилоби якуми рус (1905-1907) бе ягон муқолифа аҳаммияти бузурги таърихро доро буд.

г) дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии мардуми маҳаллии Помир низ тағйироти зиёди мусбат рӯй доданд. Қатъ гардидани муборизаҳои байнифеодалӣ, низоъҳо ва ҳатто задухӯрдҳои ҳокимони маҳаллӣ барои замин ва чарогоҳҳо, бекор шудани ғуломдорию ғуломфурӯшӣ, озодии муваққатии Помири Шарқӣ (аз соли 1891 то 1901) ва Помири Ғарбӣ (аз соли 1895 то соли 1903) аз ҳама гуна андозҳо, раҳӣ аз маҷбуриятҳои вазнин оид ба сохтмони истехкомҳо, роҳҳо, қалъаҳо ва ғайра аз ҷумлаи тағйироти назаррас ба шумор мерафтанд. Сохтмони роҳҳо дар ҳудуди Помир аз тарафи дастаҳои низомии рус ва беҳтар гардидани ҳамлу нақли нақлиётӣ бо водии Фарғона дорои аҳаммияти калони иқтисодӣ иҷтимоӣ буданд. Онҳо ба беҳтар шудани робитаҳои тиҷорӣ, тавсеаи муносибатҳои молияи пулӣ ва молҳои саноатии рус ба кӯҳистони Помир мусоидат карданд. Соли 1897 дар Помири Шарқӣ ва солҳои 1899-1900 дар Хоруғ дастаҳои низомии рус нахустин корвонсаройҳоро месозанд, ки онҳо дар инкишофи робитаҳои савдои ноҳияҳои кӯҳистон ба шаҳрҳои кишвари Туркистон нақши калон бозиданд.

ғ) бо фарқ аз амалдорони афғон ва бухорӣ, аксарияти сардорон ва афсарони дастаҳои низомии рус ба аҳолии маҳаллӣ муомилаи нек дошта, дар мавридҳои зарурӣ кумак ва пуштибонӣ мекарданд. Чунончи, солҳои 1913-1914 барои истифодаи дастаи низомии рус дар шаҳри Хоруғ нахустин истгоҳи хурди барқӣ сохта мешавад, ки иқтисодии хело кам дошт. Бидуни он, ки пайдоиши рӯшноӣ нахустини барқӣ барои сокинони кӯҳистони Бадахшон як воқеаи ғайриҷашмдошт ва аҷоиб ҳисоб мешуд ва ба онҳо таъсири калон расонд, дере нагузашта ба хонаҳои наздиктарини сокинони шаҳри Хоруғ ҳам хати барқ гузаронида мешавад ва онҳо низ аз он баҳраманда мегарданд. Истгоҳи мазкур

мунтазам кор мекард ва танҳо муваққатӣ (дар давраи ба сари ҳокимият омадани зиддиинқилобиёни сафед) аз кор монда буд. Баъди барпо кардани Ҳокимияти Шуравӣ (моҳи ноябри соли 1918) истгоҳи нави барқӣ ба кор даромада аҳолии шаҳри Хоруғ ва деҳаҳои гирду атрофи онро бо рӯшноӣ таъмин мекард.

е) то ибтидои асри XX дар кӯхистони Помир ягон навъ мактаби дунявӣ вучуд надошт. Танҳо дар деҳкадаҳои алоҳида дар назди шахсони ҷудогона – «охунҳо» фарзандони одами ашрофу осудаҳол аз 5 то 12 солагӣ таълими динӣ мегирифтанд. Тақрибан 90 дарсади аҳолии ин минтақаи кӯхистони тоҷик ба таълиму таҳсил дастрасӣ надоштанд. Соли 1909 бо ташаббуси афсарону аскарони пешқадами отряди рус дар шаҳри Хоруғ нахустин мактаби русӣ-маҳаллӣ кушода мешавад, ки он аз аввал бо маблағи ихтиёронӣ ҷудонамудаи ҳуди афсарон нигоҳдорӣ карда мешуд. Аз соли дуҷуми ғайриқонунии он машғулиятҳои дарсӣ дар он аз рӯйи барномаи муайян гузаронида мешуданд. Баъдан бо сабаби дурии баъзе деҳкадаҳо барои хонандагон дар назди он мактаб-интернат ташкил карда мешавад. Дар фарқият аз мактабҳои русӣ-маҳаллии шаҳрҳои дигари Туркистон аксарияти тарбиятгарони мактаби русӣ-маҳаллии Хоруғро фарзандони камбағалон ташкил медоданд. Маҳз баромади иҷтимоии хонандагони мактаб роҳи ҳаёти ояндаи онҳоро муайян намуд. Чунончи, бисёрии хатмкунандагони мактаб дар барқарор ва устувор кардани ҳокимияти шуравӣ дар Тоҷикистон иштирок карданд, минбаъд ходимони намоёни давлатию ҳизбии Тоҷикистон шуданд. Масалан, ба қатори онҳо С. Абдуллоев, Ш. Шохтемур, И. Исмоилов, А. Зинатшоев, И. Карамхудоев, Х. Боқиев, А. Наврузбеков, Х. Кирмоншоев, С. Қурбонмахмадов, М. Бодуров ва дигарон дохил мешаванд.

БОБИ II. ТАҲҚИҚИ МАСОИЛИ МУБРАМИ ҲАЁТИ ИҶТИМОЙ-ИҚТИСОДИИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX-И ХУДУДҲОИ ТОҶИКИСТОН ДАР ОСОРИ О.Б. БОҚИЕВ

2.1. Инъикоси вазъи хочагии деҳоти ҳудудҳои муосири Тоҷикистон дар осори О.Б. Боқиев

Масъалаи ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар маркази диққати таҳқиқоти илмии профессор О.Б. Боқиев қарор гирифтааст. Муаррих дар рисолаи доктории худ як боби алоҳидаро ба ин масъала бахшидааст. Аз таҳлил ва баррасии осори ӯ бармеояд, ки дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик бо ворид гардидани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ ва омехта шудани он бо ҷомеаи анъанавии феодалӣ-исломӣ то ҷое тағйирот ба миён омад. Ин тағйирот аз як тараф омили ташаккули баъзе аз қувваҳои тараққиҳо, махсусан табақаи зиёии ҷомеа гардид. Аз миёни ин табақа шахсиятҳои ба вучуд омад, ки зери таъсири ин таҳвволот ба таҳлили вазъи замона пардохтанд. Баъзе асарҳои рӯи нашр омад, ки хусусияти таърихшиноиро ба худ гирифта буд. Дар сарғаҳи муаллифони чунин асарҳо асосгузори ҳаракатҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ қарор доштанд [50; 51; 72; 73].

Бояд зикр кард, ки яке аз масъалаҳои марказии мавриди диққати муҳаққиқ, ки асоси ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои тоҷикшиноро ташкил меод, заминдорӣ ба ҳисоб меравад. Профессор О.Б. Боқиев дар хусуси масъалаи мазкур, пеш аз ҳама, ба осори муаррихони тоинқилобии рус ва таърихшинорони шоҳиди давр таъя намудааст. Ӯ зикр кардааст, ки аввалин муаррихи тоинқилобии рус, ки масъалаи заминдориро дар аморати Бухоро мавриди таҳлил ва инъикос қарор додааст, Н.В. Хаников мебошад, ки дар солҳои 40-уми қарни XIX ба ин масъала диққати махсус зоҳир намуда буд. Н. В. Хаников дар осори худ 4 шакли заминдориро дар минтақа нишон додааст: ушрӣ, хирочӣ, мулкӣ ва амлоқӣ [113, с.114-117].

Дар осори О. Б. Боқиев чор шакли заминдории нишондодаи муаррихон тоинкилобии рус шарҳу тавзеҳи худро ёфтааст. Яке аз шаклҳои маъмули заминдорӣ – ушрӣ ба ҳисоб мерафт, ки соҳиби он аз даҳ як ҳиссаи ҳосилро ба давлат месупорид. Заминҳои хирочӣ, заминҳои забтшудае махсуб меёфтанд, ки аз ғанимати ҷангҳо ба даст омада буданд. Заминҳои мулкӣ бошанд, заминҳое буданд, ки аз ҷониби ҳокимони мусулмони минтақаҳои мухталифи давлат ба хон тақдим мешуданд. Хон бошад, дар навбати худ ин заминҳоро ба садоқатмандони хеш тақдим мекард. Чунин заминҳо меросӣ ҳам мешуданд. Соҳибони чунин заминҳо метавонистанд онро ба меросӣ ва ё ба вақф табдил диҳанд. Заминҳои амлоқӣ бошанд, нисбати заминҳои хирочӣ камтар буданд ва танҳо амир ҳукуқи додани заминҳои амлокиро ба шахсони алоҳида дошт. Ин гуна заминҳо ба мерос гузошта мешуданд ва ё фурӯхтани он низ мумкин буд [155, с.245].

Бояд гуфт, ки бо така ба маълумоти осори муҳаққиқони тоинкилобии рус профессор О. Б. Боқиев чунин шаклҳои заминдориро нишон додааст:

1. Заминҳои амлоқӣ, ки давлатӣ ба шумор рафта, деҳқонон аз панҷ як ҳисса ва ё аз се як ҳиссаи ҳосилро ба давлат месупориданд. Дар чунин шакли заминдорӣ мантиқан давлат ҳамчун истисморкунандаи деҳқонон баромад мекард;

2. Заминҳои мулкӣ, ки заминҳои шахсӣ махсуб ёфта, аксаран меросӣ буданд ва ба амалдорони давлатӣ тааллуқ доштанд. Бо дарназардошти вазъи ҳуқуқиашон, чунин заминҳо дар навбати худ ду шакл доштанд: мулки ҳурри холис, ки ба амалдорони Бухоро тааллуқ доштанду аз андоз озод буданд; мулки ушрӣ, ки дар дасти деҳқонон буданду андози хеле гарон месупориданд. Заминҳои мулкӣ дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон нисбати Бухорои Ғарбӣ он қадар маъмул набуданд;

3. Заминҳои танҳо, яке аз шаклҳои маъмули заминдории феодалӣ, ки баъди ҳамроҳ шудани ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон, махсусан, қисми ҷанубу шарқӣ ба аморати Бухоро хеле зиёд шуданд. Танҳо ин яке аз шаклҳои заминдории шартӣ ва муваққатӣ буд. Қонунан, танҳо яке аз шаклҳои хоссаи заминҳои давлатӣ буд.

Барои ҳамин ҳам аксаран муҳаққиқони тоинқилобӣ онро ҳамчун шакли заминдории махсус зикр накарда, чун замини давлатӣ нишон додаанд;

4. Вақф – шакли заминдории динӣ ва феодалӣ, ки ба муассисаҳои динӣ тааллуқ доштанд. Тамоми даромади он ба хазинаи муассисаи динӣ ва руҳониён дахл дошт. Заминҳои вақфӣ бештар дар қисми шимолии Тоҷикистон рушд карда буд. Танҳо то соли 1887 шумраи вақфҳо дар уезди Хучанд ба 1177 адад мерасид [65, с.26-27].

Профессор О. Б. Боқиев доир ба ин масъала менависад, ки пас аз забт намудани минтақа аз ҷониби Русияи подшоҳӣ зарурат ба миён омад, ки чиҳати ба манфиати ҳукумати нав истифода бурдани соҳаи заминдорӣ низоми то ҷое нав роҳандозӣ карда шавад. Махсусан, дар масъалаи шакли заминдорӣ ва рӯёнидани андоз тағйироти зиёд ворид карда шуд. Дар масъалаи ворид намудани ислоҳот дар низоми заминдории минтақаҳои тоҷикнишин профессор О.Б. Боқиев бештар ба осори А.Ф. Костенко ва А.Л. Кун таъя кардааст [155].

Дар ин росто зикр намудан ба маврид аст, ки чунин шакли заминдорӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ то забти минтақа аз ҷониби ҳукумати подшоҳии Русия ва дар Тоҷикистон Марказӣ ва Ҷанубӣ то инқилоби сотсиалистӣ (Октябр) ҷой дошт.

Диққати профессор О.Б. Боқиевро тағйироти муносибатҳои заминдорӣ дар қисми шимолии Тоҷикистон баъди ҳамроҳ кардани он ба Русияи подшоҳӣ ҷалб намудааст. Ў оид ба масъалаи мазкур ба ҳисоботи генерал-губернатори Туркистон К.П. Кауфман ва осори Н.А. Таранова бештар диққат додааст. То нақшаи соли 1867 дар муносибатҳои заминдории минтақа тағйироти ҷиддӣ ба назар намерасид. Аксари муҳаққиқони тоинқилобӣ зикр кардаанд, ки ҳоло низоми навташқилшудаи ҳукумати подшоҳӣ қудрат ва имконияти якбора тағйир додани муносибатҳои заминдориро надошт. Масъалаи низоми муносибатҳои заминдорӣ баъди пурра (ба ғайр аз аморати Бухоро) забт шудани Осиёи Марказӣ ба Русияи подшоҳӣ пеш омад. Ин, пеш аз ҳама, аз талаботи иқтисодӣ ва сиёсии ҳукумати подшоҳӣ вобастагӣ дошт. Ҳамин буд, ки дар тамоми вақти ҳукумати аввалин генерал-губернатори Ф.П. Кауфман вазъи низоми заминдории бо

дарназардошти манфиати ҳукумати подшоҳӣ омӯхта мешуд, то низоми судманде роҳандозӣ карда шавад.

Дар хусуси низоми заминдорӣ баъди ҳамроҳ кардани минтақа аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ як қатор чораҳои мушаххас андешида шуд. 15-уми апрели соли 1871 қарори генерал-губернатори Туркистон оид ба манъи пурраи хариду фурӯши заминҳои давлатӣ баромад. Мақсад аз қарори мазкур ин буд, ки тамоми заминҳои мардуми маҳаллӣ давлатӣ карда шавад. Дар ҳоли хариду фурӯши замин соҳиби замин уҳдадор буд, то тамоми ҳуҷҷатҳои лозимаро, ки шахсан ба ӯ тааллуқ доштани заминро тасдиқ намояд, пешниҳод кунад. Дар ҳоли надоштани чунин ҳуҷҷат, замин аз дасти соҳибаш гирифта шуда, давлатӣ карда мешуд.

Профессор О.Б. Боқиев зикр мекунад, хариду фурӯши заминҳои мулкӣ баъди ҳамроҳ карда шудани Осиёи Марказӣ ба Русия ҳам идома дошт. Хариду фурӯш бо ширкати қозӣ-раис ва шоҳиди мусулмон сураат мегирифт.

Мувофиқи низомномаи соли 1873 тамоми заминҳо ба ғайр аз заминҳои мулкӣ ва вақфӣ ба заминҳои давлатӣ табдил дода шуданд [65, с.30].

Яке аз мақсадҳои асосии забти Осиёи Миёна аз тарафи Русия, ба макони ашёи хоми саноати бофандагии буржуазияи рус – пахта табдил додани ин сарзамин маҳсуб меёфт. Бо ҳамин мақсад, ҳукуматдорони подшоҳӣ баробари дар ин сарзамин мустаҳкам намудани мавқеи худ чораҳои заруриро барои инкишофи пахтакорӣ диданд. Зеро то замони забти Осиёи Миёна ҳиссаи пахтаи он дар саноати бофандагии Русия ночиз буд. Масалан, он соли 1862 тахминан 4-7 дарсадро ташкил мекарду ҳалос [154, с.12].

О.Б. Боқиев зикр менамояд, ки барои амалан ба маркази ашёи хом – пахта табдил додани Осиёи Миёна, ба ҳукумати подшоҳӣ лозим омад, ки дар мадди аввал ақалан дар кишвари Туркистон тарзи истифодаи замин ва ситонидани андозро ба талаботи худ мувофиқ намояд. Бино бар ҳамин ҳам, баробари дар ин кишвар ҷорӣ гардидани тартиботи мустамликавӣ, масъалаи шаклҳои заминдорӣ ва андоз низ диққати ҳукуматдорони подшоҳиро ба худ ҷалб карда буд. Вале бо

сабаби чихатҳои фарқкунандагии ҳолати кишоварзии Осиёи Миёна, махсусан дар ин ҷо мақоми асосиро ишғол намудани заминҳои обӣ ва камҳосил будани заминҳои лалмӣ (яъне нисбат ба губернияҳои сиёҳзамини Русия) онҳоро мачбур намуд, ки ба масъалаи заминдорӣ диққати ҷиддӣ диҳанд [65, с.45].

Аз муҳаққиқони охири садаи XIX ва ибтидои садаи XX аввалан, И.И. Гайерро зикр кардан лозим аст, ки бо ишора ба низоми андозбандии замин тамоми заминҳои хонии Бухороро ба чор гурӯҳ таксим мекунад: 1. Мулки хур (сафедшуда); 2. Мулки хирочӣ; 3. Мулки ушрӣ; 4. Мулки вақф.

Мулки вақф, чунон ки И.Л. Гейер гуфтааст, муассисаҳои гуногуни хайрияи худро ташкил медиҳад: мадрасаҳо, масҷидҳо ва ғайра бо хоҳиши соҳибони ҳар се намуди мулк ба манфиати ин ё он муассисаи хайрия ташкил карда мешавад. Аз вақф андози давлатӣ ситонида намешавад, вале барои таъсиси вақф иҷозати мақомоти андозситон зарур аст, зеро чунин васиятҳо даромади давлатро кам мекунанд.

Назари И.И. Гейерро муаллифи дигари аввали асри XX баён мекунад. Дар навоҳии шимолии қаламрави Тоҷикистон пас аз пайвастании онҳо ба Русия дар шакли заминдорӣ ҷӣ гуна тағйирот ба амал омадааст. Ба ин масъала дар маърузаи генерал-губернатор К.П. Кауфман, дар мақолаю асарҳои И.П. Петров, Ю. Южаков, В.П. Наливкин, А.П. Шишов, А.И. Таранова ва дигарон дахл карда шудааст. Ҳамаи муҳаққиқони тоинқилобии рус чунин мешуморанд, ки маъмурияти Русия ба ҳалли ин гуна масъалаи муҳим тайёр набуд. Азбаски масъалаи замин ва низоми он дар натиҷаи ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба миён омад, ба ин мулоҳизаҳои иқтисодию сиёсии подшоҳӣ сабаб шуда буд. Аз ин рӯ, тамоми давраи ҳукмронии аввалин генерал-губернатори Туркистон К.П. Кауфман (1867-1881) бо фаъолияти пурҷӯшу хурӯши омӯзиши муносибатҳои замин, таҳия ва татбиқи лоиҳаи заминсозӣ хос аст [1, с.42].

Дар вақти омӯхтани масъалаи замин мустамликадорон хусусияти муносибатҳои замин ва шаклҳои заминдории Осиёи Миёнаро истифода бурда, ба

меъёрҳои ҳуқуқӣ ва расму оинҳои мусулмонӣ таъя намуда, бо ҳар роҳ кӯшиш менамуданд, ки моликияти давлатиро ба заминро об исбот кунанд ва бо ҳамин ба манфиати ҷамъият амал кунанд. Ин сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба Осиёи Миёна зоҳир гардид. Моҳияти мустамликавии сиёсати аграрии подшоҳӣ низ аз кӯшиши собитқадамона нигоҳ доштани тартиботи феодалӣ дар моликияти замин ва истифодаи замин иборат буд. Аз ин ҷост, ки дар солҳои аввал мустамликадорон нисбат ба ҳуқуқҳои ашрофони феодалӣ ва вақфҳо ба замин эҳтиёткорона муносибат мекарданд. Аммо дар Туркистон пурзӯр шудани подшоҳӣ ва тағйир ёфтани вазъи сиёсӣ барои татбиқи лоиҳаи низомномаи заминсозӣ шароити мусоид фароҳам овард. Маъмурияти Туркистон кӯшиш мекард, ки тамоми заминҳоро, ба ғайр аз вақф ва мулк, давлатӣ гардонад. Аммо баъзе вазоратҳо лоиҳаи “Низомнома”-и соли 1873-ро ба назар гирифта, ба ин розӣ нашуданд. Онҳо дар навбати худ кӯшиш мекарданд, ки замини кишткардаи худро дар асоси моликияти комил ба ихтиёри аҳоли гузоранд. О.Б. Боқиев иброз медорад, ки аз сабаби ихтилофи назар дар ин масъала лоиҳаи низомномаи соли 1873 тасдиқ нашудааст. Лоиҳаи низомномае, ки маъмурияти Туркистон соли 1881 тартиб дода буд, ба ҳамин тақдир гирифта шуд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки маъмурияти Туркистон то соли 1836, яъне пеш аз он ки ҳукумат Низомномаи идораи вилояти Туркистонро тасдиқ кунад, ба масъалаи моликияти замин дахл намекард ва дар ин бобат ҷорӣ намебинанд. Маъмурияти Туркистон ният дошт, то ҳамаи заминҳоро, ки дар истифодаи ҳақиқии аҳолии муқимӣ мебошанд, бо ҳуқуқи истифодабарии доимӣ ба замин ҷудо кунад. Аз он вақт инҷониб, лоиҳаи муқаррароти соли 1867 қомилан ба дастгоҳи замин дахл накардааст ва лоиҳаи солҳои 1873 ва 1881 аз тарафи ҳукумат тасдиқ карда нашуданд, тамоми тадбирҳои ин соҳа бо фармонҳои маъмурӣ иваз карда шуданд [1, с.44].

Дар лоиҳаи маърузаи генерал-губернатори Туркистон К.П. Кауфман гуфта мешавад, ки ӯ бо эҳтиёҷоти аҳоли шинос шуда, қарор дод, ки баъзе тадбирҳое

андешад, то муносибати маъмуриятро ба замин ба таври умум муайян мекунад. Дар хусуси заминҳои мулк муқаррар карда шуд, ки пеш аз таҳлили асосҳои ҳуқуқӣ гирифтани имтиёзҳо аз андози давлатӣ ба соҳибони онҳо бояд тартиби умумии андозбандӣ нисбат ба моликияти замини андозбандишаванда татбиқ гардад. Дар мавриди моликияти замини вақфӣ бошад, аз тарс дар байни руҳониёни бонуфузи мусулмонон расман бетаъсир монд [49, с.34]. Воқеан, дар ин самт на танҳо баъзе маҳдудиятҳо, балки тадбирҳои хусусӣ низ андешида шуданд. Пас аз ишғоли уезди Зарафшон гарнизони лашкари подшоҳӣ дар шаҳри Самарқанд ҷойгир карда шуд, ки дар баробари он ба чанд масҷид рафтанд. Ин масҷидҳо ба анборҳои ҳарбӣ табдил ёфта, вақфҳои ба онҳо тааллуқдоштаро гирифтанд. Маъмурияти ноҳияи Зарафшон на танҳо медонист, ки кадом заминҳои вақфӣ дорад, балки онҳоро дар ҳақиқат дар дасти худ нигоҳ дошт: агар зарур бошад, ҳар як фармони мақомоти олиро нисбат ба вақфҳои замини худ иҷро мекард.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи моликият танҳо барои он соҳибмулкҳо эътироф карда мешуд, ки тавонистаанд ҳуҷҷатҳои замин ва далелҳои истифодаи заминро пешниҳод кунанд. Аввалан, доир ба даромади вақф назорати давлатӣ барқарор карда шуд, ки дар натиҷа руҳониёни мусулмон аз заминаи иқтисодӣ маҳрум шуданд. Оҳиста-оҳиста бо мақсади аз байн бурдани моликияти вақфӣ васият кардани санадҳои вақфӣ манъ карда шуд. Ба ҳамин тариқ, заминҳои мулкӣ аз ҷиҳати андоз бо заминҳои амлок баробар карда шуда, қисми зиёди даромади вақф ба давлатӣ табдил дода шуд [16, с.48].

Дар раванди омӯختани масъалаи замин мустамликадорон хусусияти муносибатҳои замин ва шаклҳои заминдорӣ Осиёи Миёнаро ба назар гирифта, ба меъёрҳои ҳуқуқ ва расму оинҳои мусулмонӣ таъя намуда, бо ҳар роҳ кӯшиш менамуданд, ки моликияти давлатиро нисбат ба заминро об иббот кунанд ва бо ҳамин ба манфиати худ амал кунанд. Ин сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба Осиёи Миёна ба таври хеле равшан зоҳир гардид. Моҳияти

мустамликавии сиёсати кишоварзии подшоҳӣ низ аз кӯшиши собитқадамона нигоҳ доштани тартиботи феодалӣ дар моликияти замин ва истифодаи замин иборат буд. Аз ин ҷост, ки дар солҳои аввал мустамликадорон нисбат ба ҳуқуқҳои ашрофони феодалӣ ва вақфҳо ба замин эҳтиёткорона муносибат мекарданд. Аммо дар Туркистон пурзӯр шудани низоми подшоҳӣ ва тағйир ёфтани вазъи сиёсӣ барои татбиқи лоиҳаи низомномаи заминсозӣ шароити мусоид фароҳам овард. Маъмурияти Туркистон кӯшиш мекард, ки тамоми заминҳоро, ба ғайр аз вақф ва мулк, замини давлатӣ гардонад. Аммо баъзе вазоратҳо лоиҳаи Низомномаи соли 1873-ро ба назар гирифта, ба ин розӣ нашуданд. Онҳо дар навбати худ кӯшиш мекарданд, ки замини кишткардаи худро дар асоси моликияти комил ба ихтиёри аҳоли гузоранд. Воқеан, дар ин самт на танҳо баъзе маҳдудиятҳо, балки тадбирҳои хусусие низ андешида шуданд, ки даромади вақфҳо ба ғайри ҳазинаи ҳукумат ҳал шуданд. Инак, пас аз ишғоли уезди Зарафшон гарнизони лашкари подшоҳӣ дар қалъаи шаҳри Самарқанд ҷойгир карда шуд, ки дар баробари он чанд масҷид ҳам ба бошишгоҳ табдил дод шуд. Ин масҷидҳо ба анборҳои ҳарбӣ табдил ёфта, вақфҳои ба онҳо тааллуқдоштаро гирифтанд. Аввалан, аз болои даромади вақф назорати давлатӣ барқарор карда шуд, ки дар натиҷа руҳониёни мусулмон аз заминаи иқтисодӣ маҳрум шуданд. Оҳиста-оҳиста бо мақсади аз байн бурдани моликияти вақфӣ васият кардани санадҳои вақфӣ манъ карда шуд [1, с.45].

Мувофиқи маълумоти О.Б. Боқиев дар уезди Хучанд ба боғдорӣ асосан аҳолии муқими шаҳру деҳот машғул мешуд, махсусан, дар қисми ҷанубу шарқӣ, ки асосан тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Шумораи зиёди боғу тоқзорҳо дар шаҳри Хучанд ва атрофи он ҷойгир буданд. Дар ноҳияҳои кӯҳсори уезд бошад, дар баробари ба ҷануб ҳаракат кардан мардум торафт камбағалтар мешуд. Дар деҳот аксари маҳсулоти боғдорӣ мавриди истеъмоли худӣ сокинон қарор дошт. Дар радифи ин дар бисёр деҳаҳо миқдори нисбатан зиёди маҳсулоти боғдорӣ ҳамчун объекти мубодилаи сокинон хизмат мекард. Мева дар бозорҳои уезд фурухта

шуда, ба Тошканд фиристода мешуд ва аз он ҷо бо роҳи корвонӣ ба Русия фиристода мешуд. Масъалаи боғдорӣ дар асари А.А. Кушакевич «Боғдорӣ дар уезди Хучанд» мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, ки муаллиф дар бораи ин соҳаи муҳимми хоҷагии қишлоқи ноҳия муфассалтар истода, ҳар як навъи маҳсулоти боғдориро тавсиф мекунад. Дар асари М.А. Терентев «Очеркҳои статистикӣ оид ба Осиёи Миёна», ки очерки дуҷуми он ба вилояти Сир бахшида шудааст, ба масъалаи хоҷагии қишлоқи баъзе ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон низ дахл карда шудааст. Ҳама рақамҳо ба соли 1870 ишора мекунад. Дар қор масъалаи хоҷагии қишлоқи тамоми вилояти Сирдарё ва алаҳхусус, дар ноҳияи Хучанд мавқеи қалонро ишғол мекунад. Мувофиқи маълумоти М.А. Терентев, соли 1870 дар ноҳияи Хучанд 296140 пуд ғалла кошта, 1875200 пуд ҳосил ғундошта шуд. Бояд гуфт, ки маълумоти М.А. Терентев хусусияти расмӣ дошта, нисбат ба маълумоти тавассути пурсишҳо ҷамъ карда шудааст, саҳеҳ доништа мешавад [19, с.11-13].

Тартибдихандаи ҳисобот бо дарназардошти маълумоте, ки ҳаҷми тамоми заминҳои қорамро дар вилоят муайян мекунад ва онҳоро бо миқдори заминҳои хоҷагии қишлоқ муқоиса намуда, ба хулосае меояд, ки истифодаи замин дар вилоят дорои хусусияти хурд ва сирф умумидавлатӣ мебошад. Бартарӣ доштани моликияти хурд ва хок, тамоман набудани ягон мулки бузурги барҷаста гуфта мешавад дар маъруза, умуман хусусиятҳои ҳаёти зодгоҳ дар минтақаро ташкил медиҳад. Аммо далелҳои овардашуда дар маъруза нуқтаи назари болоро рад мекунад. Ба назари мо, барои дуруст муайян кардани хусусияти моликияти замин тамоми заминҳои қорамро дар байни ҳамаи қорхонаҳои хоҷагии қишлоқ тақсим қардан лозим нест. Ба ҳар як соҳаи хоҷагии қишлоқ дахл нақарда, барои мисол яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ – пахтақориро мисол меоварем. Муқоисаи омори қарсола, аз як тараф, рушди босуръати пахтақорӣ дар ноҳия, махсусан дар солҳои 90-уми асри XIX, аз тарафи дигар, васеъ шудани майдони қишти навъи амриқоии пахта ва қам шудани майдони қишти навъҳои маҳаллиро мушоҳида мекунем.

Муаллиф навъҳои гуногуни зироатҳои бахши кишоварзии хоҷагии қишлоқро муфассал тавсиф намуда, ба пахтакорӣ диққати махсус медиҳад. Аввалан, муаллиф дар бораи аҳаммияти пахтакорӣ вилояти Туркистон ва дар бораи тадбирҳои, ки ҳукумати Русия барои дар ин минтақа парвариш намудани пахтаи амрикоӣ дида буд, нақл мекунад. Ба ақидаи А.И. Шохназаров, дар инкишофи пахтакорӣ Туркистон тадбирҳои зерин нақши калон бозиданд: 1. Сохтмони роҳи оҳани Закаспий (Фарокаспий). 2. Пайдо шудани мошинҳои пахтатозакунӣ, ки дараҷаи технологияи афзоиши пахтакорӣ Осиёи Миёнаро баланд бардошт. 3. Зиёд шудани талабот дар Маскав ба пахтаи навъи амрикоӣ, ки дар Туркистон парвариш ва коркард мешавад. 4. Зиёд кардани бӯчи пахтаи аз Амрико воридшаванда [18, с.17]. Дар асари А.И. Шохназаров оид ба дигар соҳаҳои хоҷагии қишлоқи ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон маводди зиёд вучуд дошта, ба ҳар кадоми онҳо боби алоҳида бахшида шудааст. Ин асар нишон медиҳад, ки Хучанд, волостҳои Конибодом ва Исфараи уезди Хӯқанд дар бобати тараққӣ додани боғу тоқдорӣ дар байни дигар минтақаҳои Осиёи Миёна яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол кардаанд. Аз ҷиҳати арзиши саноатӣ ва даромаднокии худ зардолу ҷойи якум, шафтолу дар ҷойи дуюм ва бодом ҷойи сеюмро ишғол карданд. Сокинон аз фурӯши зардолу, махсусан даромади калон гирифтанд. Ҷоида аз як дарахти зардолу дар Хучанд ба ҳисоби миёна то 10 дарсад ва дар солҳои хуб ба 15-20 дарсад расид. Дар ҳаёти иқтисодии аҳолии ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон тоқпарварӣ аҳаммияти бузурги саноатӣ дошт ва ҳамасола, махсусан, дар солҳои 90-ум инкишоф меёфт. Дар асоси гузориши губернатори низомии Самарқанд, дар толи 7 сол, (1890-1897) майдони тоқзор дар ноҳияи Хучанд аз 1310 то 2005 га зиёд шуд. Дар соли 1908 асари В.И. Масалский «Пахтакорӣ ва обёрии заминҳои давлатӣ» аз ҷоп баромад. Қисми якуми ин асар ба масъалаи пахтакорӣ кишвари Туркистон ва Қифқози Ҷанубӣ бахшида шудааст. Дар он муаллиф дар бораи аҳаммияти васеи пахта, дар бораи бо пахтаи истеҳсоли ватанӣ таъмин намудани Русия, дар бораи тадбирҳои Вазорати

хоҷагии қишлоқ ва моликияти давлатӣ ва ғайра накл мекунад. Дар бораи аҳаммияти пахтакорӣ барои саноати Русия ва дар вилояти Туркистон бо суръати тез тараққӣ кардани он сухан ронда, В.И. Масалский як катор тадбирҳоеро пешниҳод мекунад, ки барои ҳукумати Русия дар такмил ва тараққӣ додани ин соҳаи хоҷагии қишлоқ муфид аст [160, с.78].

Тадбирҳои дигаре, ки ба беҳтар ва тараққӣ додани пахтакорӣ нигаронида шудаанд, ба гуфтаи муаллиф: 1) бо шартҳои имтиёзнок бо тухмии пахта; 2) бо шартҳои имтиёзнок аз Амрико гирифтани тухмии пахта; 3) истифодаи таҷрибаи Амрико ва Миср. Дар бораи ба тухмии навҳои беҳтарини пахта, наشري брошюраҳо дар мавзӯи пахта ва мубориза ба муқобили ҳашароти зараррасони он; 5) гузарондани конференсияҳо ва съездҳо оид ба масъалаҳои пахтакорӣ. Аввалин маълумотро дар бораи ин минтақаҳо русҳо ҳангоми забт кардани кишвар ба даст оварда буданд. Соли 1868 асари «Водии Зарафшони Миёна» нашр гардид, ки муаллифи он нависандаи рус В. В. Радлов мебошад. Он дар бораи ин водӣ маълумоти ҷолиб медиҳад. Асар бо тасвири кӯҳу дарёҳо, деҳот, воситаҳои алоқа маъмурият оғоз шуда, бо тасвири этнографияи аҳоли анҷом меёбад. В.В. Радлов ин водиро аз Панҷакент дар шарқ то Хотирҷӣ дар ғарб тасвир кардааст. Бинобар ин, мо фақат ба он маводе, ки ба ноҳияи Панҷакент дахл доранд, таъя менамоем. Ба гуфтаи муаллиф, шаҳри Панҷакент ва атрофи он оби барои обёрӣ заруриро на аз ҳуди рӯдхонаи Зарафшон, балки аз рӯдхонаҳои хурди кӯҳӣ, ки аз кӯҳҳои Олтоба ҷорӣ мешаванд, мисли тамоми дигар маҳалҳои аҳолинишин, ки дар доманаи ин кӯҳҳо воқеъ гаштаанд, мегирифт. 15 километр ғарбии Панҷакент аз соҳили чапи Зарафшон наҳри калоне бароварда шуд, ки тамоми деҳаҳои байни кӯҳҳои болооб ва ҳуди Зарафшонро обшор мекард. Ин наҳр, дар навбати худ, ба се наҳри хурдтар тақсим мешуд, ки аз ҳама муҳимтаринаш Ангариқ буд. Дар китоби мазкур маълумоти омӯрӣ оид ба кишоварзӣ мавҷуд нест, аммо муаллиф бори аввал хабар медиҳад, ки водии Зарафшон яке аз минтақаҳои муҳими кишоварзии Осиёи Миёна ба шумор меравад [22, с.147]. Дар соли 1870 асари

иштирокдори дигари истилои Осиёи Миёна аз ҷониби Русия А.П. Хорошхин «Водии Зарафшон» чоп шуд. Муаллиф дар қисми якуми асар бори нахуст тавсифи муфассали нахрҳои обёрии водии Зарафшон, аз ҷумла, тавсифи дарёи Зарафшонро бо шохобҳои он ва дар замиаи якуми ин асар ҷойгиршавии захбурҳо дода мешавад. Вале дар тавсифи ӯ танҳо захбурҳои асосӣ дохил мешаванд, ки онҳо ба бисёр майдонҳои хурди обӣ ва боғҳои ҳар як ҳавлӣ ғизо медоданд. Чунонки аз маърузаҳои муаллиф дида мешавад, қариб ҳамаи захбурҳо аз ҳисоби маблағҳои давлат ва хеле кам аз ҳисоби шахсони алоҳида ва ё худ давлат сохта шудаанд. Муаллиф дар қисми дуюм олоти кишоварзӣ ва маҳсулоти хоҷагии қишлоқи водии Зарафшонро муфассал тасвир мекунад. Дар охири қор дар бораи зироатҳои асосии кишоварзӣ, муҳлати кишти онҳо, миқдори тухмии кошташуда, муҳлати ҷамъоварӣ ва ҷамъоварии ҳосил маълумот дода шуда, шароити мусоид барои ҷамъоварии ҳосил нишон дода мешавад, ҳамчунин дар бораи истифода бурдани маснуот ва сухан меравад. Муаллиф дар бораи ҳосили соли 1868 маълумоти мушаххас медиҳад, вале онҳо хеле тахминӣ мебошанд. Ба фикри худ муаллиф, шароити номус дар он вақт мавҷудбуда на танҳо барои аниқ муайян кардани ҳаҷми ҳосил имкон намедоданд, балки сари вақт гузарондани кишт низ ҳалал мерасонданд. Ба чунин вазъияти номусоид сар ва рафти амалиёти ҷанг дар худ ҳакин сол (май ва июн) дохил мешаванд.

Аввалин маълумотро дар бораи болооби Зарафшон ё Кӯҳистон ҳангоми Экспедитсияи ҳарбӣ-илмӣ Искандаркӯл дар соли 1870 иштирокчиёни он ба даст оварда буданд. Дар баробари бисёр маълумоти таърихӣ дар бораи хоҷагии қишлоқи ин кишвари кӯҳсор, аввалин маълумотҳо гирд оварда шудаанд. Ин маълумот дар асар ва мақолаҳои А.П. Федченко, А.Д. Гребенкин ва П.А. Аминов оварда шудааст. А.П. Федченко дар мақолаҳои худ «Маҷусиён, Фороб ва Киштутҳо», «Қарис, як ҷӯйбори зеризаминии назди Панҷакент» бори аввал дар бораи шумораи аҳолии болооби Зарафшон, дар бораи шуғли онҳо маълумот медиҳад ва ҳамчунин, хонандагони аврупоиро ба истилоҳ иншооти обёрии

маҳаллӣ – чариз, «ҷўйборҳои зеризаминӣ, ки дар наздикии Панҷакент ёфт шудаанд. Шўғли асосии сокинон зироаткорӣ ва чорводорӣ ба шумор мерафт. Гузашта аз ин, ҳосилхезтарин замин буд. Дар бекигарию Форёб, ки ҳосили гандуму чав ба 12 сент ва аз ин ҳам зиёд мерасид, бино бар ин, баръакс, дар домани Мағиён, ки заминаш шабнам буд, сокинон бештар ба чорводорӣ машғул буданд. Маълумоти пураарзиштаре дар бораи кишоварзии болооби Зарафшон дар мақолаҳои аъзои дигари экспедитсияи Искандаркўл А.Д. Гребенкин оварда шудааст. А.Д. Гребенкин, аз як тараф, дар бораи кам будани замини муносиби ҳудуди Кўҳистон хабар диҳад, аз тарафи дигар, дар бораи муҳаббати бузурги кўҳистониҳо ба хоҷагии қишлоқ суҳан меронад. Бо вучуди он ки дар байни доманаҳои санглохи кўҳҳо рахтаҳои барои кишоварзӣ мувофиқ паҳн шуда буданд, зироаткорӣ танҳо ба обёрии сунъӣ асос ёфта, дар тамоми Кўҳистон, ки дар он ҷо имконияти кам мавҷуд буд, ба роҳ монда мешуданд [22, с.152].

А.Д. Гребенкин дар бораи соҳаи дигари хоҷагии қишлоқ – чорводорӣ, ки бисёр манфиатовар буд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Тамоми сокинони Кўҳистон ба чорводорӣ машғул буданд, вале доротарини чорводорон сокинони Яғнов буданд. Ҳар як деҳаи Кўҳистон дар қуҳҳои алоҳида ҷойгир буд, ки ҳамзамон, чарогоҳи онҳо буд. Баландкўҳҳо ба ғайр аз чорвои худашон, тобистон чорвои сокинони водихоро гирифта, то тирамоҳ ба чаро мебурданд ва аз соҳибонашон ҳаққулхидма мегирифтанд. Ба қавли муаллиф, тоҷикони Кўҳистон дар чунин шароит зиндагии кучӣ доштанд.

Профессор О.Б. Боқиев баъзе маълумот оид ба кишоварзии Кўҳистонро дар асари П.А. Аминов «Очерки ҳарбии топографии кишвари кўҳистонии болооби дарёи Зарафшон» дастрас намудааст. Муаллиф дар он оид ба вазъи мураккаби зиндагӣ дар баландкўҳҳо ва шароити номусоид барои кишоварзӣ маълумот додааст. Миқдори солонаи ғаллаи ҷамъовардашуда, чунон ки муаллиф мегӯяд, барои таъмини сокинон намерасид. Сокинон ниёзи худро аз бозорҳои Панҷакент, Ёротеппа ва Ҳисор бароварда мекарданд. Дар асар рӯйхатти маҳалҳои

аҳолинишини Кӯҳистон оварда шудааст, ки дар он шумораи хоҷагиҳо ва масофаи аз Самарқанд то ҷӯйборҳо, ки барои обёрии кишти деҳаҳо истифода мешуданд, нишон дода шудааст. Ба Русия ҳамроҳ шудани Кӯҳистон барои таҳқиқоти васеи ин кишвар аз тарафи муҳаққиқони рус замина гузошт. Имкон дод, ки бо вазъи иқтисодии ин кишвари кӯҳсор аз наздик шинос шуда, маълумоти мукаммали омӯӣ чамъ карда шавад. Аввалин маълумоти омӯро мо дар асар ва мақолаҳои Л.Н. Соболев мебинем, ки онҳо умуман ба ноҳияи Зарафшон бахшида шудааст. Масъалаи обёрии заминҳо аз масоили асосии матраҳ дар асари Л.Н. Соболев мебошад. Аммо маълумоти ӯ дар бораи шумораи аҳоли нодуруст буд. Тобистони соли 1871 дар ноҳияҳои водии Зарафшон низоми нави андозситонӣ ҷорӣ карда шуд ва ба ин муносибат дар бораи шумораи хоҷагиҳои ҳар як деҳа, миқдори замин соҳибони замин маълумоти саҳеҳ чамъ карда шуд. Ба шахсоне, ки ба ноҳияҳои гуногуни туман фиристода мешуданд, дастури муайян кардани ҳам ҳаҷми андози замин ва ҳам шумораи хоҷагиҳо дода мешуд. Барои ин онҳо тамоми деҳаҳоро давр зада, ба воситаи комиссияҳои махсус хонаҳоро ҳисоб карда баромаданд. Аммо бо ин роҳ дар шӯбаи Панҷакент танҳо маълумот дар бораи аҳолии Панҷакент ва тумани Ургут маълум карда шуд. Шумораи хоҷагиҳои деҳаҳои собиқ бекҳо дар болооби Зарафшон камтар аниқ муайян карда шуда буд ва дар асоси маълумоте, ки экспедитсияи Искандаркӯл дар соли 1870 гирдоварӣ шуд, як қисми ин маълумот танҳо дар аввали соли 1872 ҳангоми ҷамъоварии андозҳо санчида шуданд. Ҳамин тариқ, дар бораи аҳолии болооби Зарафшон ханӯз маълумоти саҳеҳ ба даст наомада буд. Мувофиқи маълумотҳое, ки комиссияи андоз дар солҳои 1871-1872 чамъ кардааст, аҳолии маҷрои болоии Зарафшон бо тумани Форёб ва Панҷакент 43 ҳазор нафар буд. Дар асар перомуни гуногунии зироатҳои хоҷагии қишлоқ дар водии Зарафшон парваришёфта, ҳамчунин, дар бораи захбурҳои ноҳияҳои Зарафшон, аз ҷумла шӯбаи Панҷакент маълумоти муфассал оварда шудааст. Дар коғаз аризаҳо иборат аз маълумот дар бораи нархи замин дар бораи даромади умумии як таноб замини Панҷакент ва

Ургути губернияи Самарқанд аз рӯйхатти маҳалҳои аҳолинишини ноҳияи Зарафшон бо нишон додани шумораи хоҷагӣҳо бо маълумоти дигар мебошанд. Ҳангоми навиштани асар муаллиф аз маводди дастнавис ва дигар маълумотҳои расмие, ки дар бойгонии маҳаллии Самарқанд маҳфузанд, истифода кардааст. Муаллиф на танҳо аз маводди расмӣ бойгонӣ истифода мебард, балки шахсан дар экспедитсияҳои тадқиқотӣ вилоят, аз ҷумла, экспедитсияи Искандарқӯли соли 1870 низ иштирок кардааст [135, с.458].

Дар нашри 4-уми солномаи вилояти Туркистон маълумоти муфассали оморӣ дар бораи шумораи аҳолии Зарафшон нашр шудааст. Ин маълумотро И.Н. Вирский гирд оварда, зеро унвони «Маълумот дар бораи ноҳияи Зарафшон» нашр кардааст. Ин маълумот ба солҳои 1872-1874 дахл дошта, чунин менамояд, ки ӯё идома ё иловаи кори Л.Н. Соболев мебошад. Г.А. Арандаренко дар байни муаллифони тоинқилобии рус, ки дар омӯзиши ҳаёти иқтисодии водии Зарафшон кори зиёде кардаанд, мавқеи махсусро ишғол мекунад: «Бист соли хизмати ман дар Туркистон, дар идораи маъмурӣ, – навишта буд Г.А. Арандаренко, – ба ман имконият дод, ки бо ҳаёти аҳолии маҳаллии ноҳияҳои гуногуни вилоят бештар шинос шавам. Маҳз, ҳамин хизмати бистсола ба муаллиф имкон дод, ки зиндагии сокинони маҳалро аз наздиктар ва ҳаматарафа омӯзад. Мақолаҳои сершумори ӯ қариб тамоми паҳлуи ҳаёти иқтисодии сокинони водии Зарафшонро дар бар мегиранд. Дар соли 1889 асари Г.А. Арандаренко «Истироҳат дар Туркистон» ба табъ расид, ки он инъикосгари баъзе хусусиятҳои ин маҳал мебошад.

Қариб ҳамаи мақолаҳои ба ин маҷмуа дохилшуда ба водии Зарафшон бахшида шудаанд, аз ҷумла мақолаҳои «Чорводорӣ дар водии Зарафшон», «Ёддоштҳо дар бораи обёрӣ дар водии Зарафшон», «Ёддоштҳо дар бораи хоҷагии қишлоқи водии Зарафшон», «Дар бораи қарз аз сокинони маҳаллӣ», «Истисмори ҷангали кӯҳсор дар райони Зарафшон», «Масъалаи ҷангал» ва ғайра. Г.А. Арандаренко на танҳо ҷамъоварандаи бисёр маълумоти арзишманду муҳим, балки муҳаққиқ низ буд. О.Б. Боқиев таъкид намудааст, ки бисёр фикру

мулоҳизаҳои ӯ оид ба ин ё он масъала хусусияти тараққиҳоҳона доштанд ва ҳоизи аҳаммиятанд. Арзиши таҳқиқоти муаллиф дар он аст, ки ӯ бо рӯзгор ва ниёзҳои сокинони маҳаллӣ ошноӣ дошта, маводди заруриро бевосита ҷамъоварӣ мекард ва ҳудаш ин маводди ҷамъшударо коркард, таҳлил намуда, баъдан ҳулосаҳои дахлдор мебаровард. Г.А. Арандаренко ҳамчун яке аз намояндагони маъмурият ба андешаҳои бузургдавлатӣ-шовинистии намояндагони ҳукуматдорони мустамликавӣ шарик нашуда, дар бораи сокинони маҳаллӣ каму беш воқеъбинона сухан меронд. Чунин муносибати объективии муаллиф ҳангоми баррасии ин ё он масъала имкон дод, ки дар аксар маврид ба ҳулосаи дуруст барояд. Дар мақолаҳои Г.Л. Арандаренко масъалаи кишоварзӣ ҷойи муҳимро ишғол мекунад [21, с.198].

О.Б. Боқиев зикр менамояд, ки тамоми маълумоти омории дар мақола овардашуда асосан ба шӯъбаи Самарқанд дахл доранд, вале дар он мо дар бораи вазъи чорводорӣ болооби Зарафшон баъзе маълумотҳо дарёфт карда метавонем. Аммо аз тарафи дигар, ин соҳаи хоҷагии қишлоқ дар байни кучиён, дар байни он деҳқонон (Ургут, Фароб, Моғиён, Киштут) аҳаммияти калони тичоратӣ дошт, ки имкони истифодаи чарогоҳҳои кӯҳҳои дури Зарафшонро доштанд ва дар фасли зимистон ба савдо роҳбарӣ мекарданд, ки соли чанд ҳазор сум ба муомилот мебароранд. Ҳамин тавр, Г.Д. Арандаренко ба ҳулосае меояд, ки муваффақияти ин ё он соҳаи боғдорӣ пеш аз ҳама ба омилҳои табиӣ /иқлим, ҳок ва миқдори он вобаста аст. Махсусан, самарои хуроки чорво дар баъзе ҷойҳои водии Зарафшон аз иқлим вобастагии зиёд дошт. Аммо бояд гуфт, ки муаллиф дар байни халқ қувваи тавоноеро намебинад, ки табиатро тағйир дода, аз ҳаводиси рӯзгори он раҳо ёфта, бо ҳамин барои рушди чорводорӣ шароити мусоид фароҳам оварда метавонад. Г.А. Арандаренко вазъи иқтисодии сокинони маҳаллиро наздиктар омӯхта, дар вилоят васеъ паҳн шудани риборо мушоҳида намуда, бори нахуст ин масъаларо ҳамчун мавзӯи таҳқиқот ба миён гузошт. Ин масъаларо муаллиф дар мақолаи «Дар бораи қарз аз бумиён» таҳқиқ кардааст, ки дар он мулоҳизаҳои ӯ

оид ба сабабҳои пайдоиш ва инкишофи рибо дар Осиёи Миёнаи давраи мазкур таваҷҷуҳи хосса доранд. Аз ҷониби муаллифон эътироф намудани нақши ҳалқунандаи омили иқтисодӣ дар пайдоиш ва паҳншавии рибо аҳамияти бузург дорад [157, с.59].

Маълум аст, ки дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар аморати Бухорою хонии Хўқанд то забти Русия ҳиссаи бузурги замин – тахминан 50%-ро заминҳои давлатӣ-амлоқӣ ва 25%-ро заминҳои вақфӣ ташкил меод. Дар ин заминҳо асосан деҳқонони камзамину безамин кор карда, ба ғойдаи хазинаи амирию хонӣ ва ташкилотҳои вақфӣ (мадрасаҳо, масҷидҳо ва ғайра) андоз-хироч месупориданд. Тахминан 25%-и боқимондаи заминро мулкҳои ҳури холис (яъне мулкҳои аз андоз озод) ва мулкҳои хириҷӣ ташкил менамуданд. Аз ҷунин тартиботи заминдорӣ ҳукуматдорони подшоҳӣ қаноатманд набуданд. Баъди забти Осиёи Миёна, дар кишвари Туркистон дар асоси тартибот ва талаботи ҳукумати ин кишвар заминҳои давлатӣ, яъне амлоқӣ ва як ҳиссаи заминҳои вақфӣ чун мулки хусусӣ бевосита ба ихтиёри истифодабарандагонаш – деҳқонон, бе пул супорида шуд. Ҳамчунин, он ҳиссаи заминҳои мулкӣ, ки то забтшавӣ аз андоз озод буданд, аз ҷунин ҳуқуқ маҳрум гардида, ба қатори заминҳои андозсупоранда дохил карда шуданд. Дар баъзе ноҳияҳо, дар асоси таҷрибаи Русия, қисме аз заминҳо ба ихтиёри ҷомеаҳои деҳқонӣ гузаронида шуд [1, с.48].

Дар кишвари Туркистон андози давлатиро бо номи оброк аз заминҳои истифодашавандаи обӣ, аз рӯйи даромадноқӣ, ба ҳисоби миёна 10 дарсад, ханӯз пеш аз кишт, яъне дар фасли баҳор муайян мекарданд. Аз заминҳои лалмӣ аз ҳар десятина 25 тин рӯёнида мешуд. Барои мардуми кўчманҷӣ, чун андоз, аз ҳар юрта (кибитка) 4 сумӣ, барои мулки ғайриманқулаи мардуми шаҳр андози давлатӣ муайян карданд. Ҳамаи ин андозҳо ба ғойдаи хазинаи подшоҳӣ ситонида мешуд. Агар соли 1896 аз мардуми Туркистон ҳамчун андоз 6 миллиону 978 ҳазору 720 сум ҷамъ карда бошанд, пас он соли 1917 зиёда аз 33 миллион сумро ташкил намудааст [58, с.57].

Дар аморати Бухоро, баъди ба зери тасарруфи Русия гузаштани он, оид ба шаклҳои заминдорӣ ва андоз тағйироте ба вучуд наомад. Дар ин ҷо мисли пештара замин ба шаклҳои: амлоқӣ (ё худ давлатӣ, ки ба он заминҳои бо ном амирӣ ҳам дохил мешаванд), вақфӣ, мулкҳои ҳури холис ва хирочӣ тақсим мешуданд. Мисли пештара (тахминан 75%-ро заминҳои амлоқӣ ва вақфӣ ташкил менамуданд. Аз заминҳои амлоқӣ ва хирочӣ андоз бо номи хироч бояд 10 дарсади ҳосил, яъне баъди ҷамъ намудани ҳосил, ба ғайри хазинаи амир, аз заминҳои вақфӣ ҳамин миқдор андоз ба ғайри мадрасаю масҷидҳо ва дигар маҳалҳои муқаддас ситонида мешуд.

Андози дигари асосии пуркунандаи хазинаи ҳукумати амирии Бухоро закот ба ҳисоб мерафт. Закот чун андоз аз чорво, молҳои тиҷоратӣ ва пули нақд ситонида мешуд [65, с.47].

Аминона ҳам яке аз шаклҳои андози асосии замони амирӣ ба ҳисоб мерафт. Ин намуди андозро аз ҳамаи молҳои барои фурӯштан муайяншуда меситониданд. Дар байни молҳои, ки ба фурӯш бароварда мешуд, ҷойи намоёнро пахта, ғалла, пӯсти қароқулӣ, пашм, чорво, мева, матоъҳои гуногун ва ғайраҳо ташкил менамуданд.

Ба ғайр аз андозҳои номбурда, дар Бухоро боз дахҳо намудҳои гуногуни андоз вучуд дошт. Амалдорони замони амирӣ барои аз мардум зиёдтар ситонидани андоз ҳавасманд буданд. Зеро бо чунин тадбир онҳо аз як тараф ба амир ва наздикони ӯ қарздорони худро нишон диҳанд, аз тарафи дигар як ҳиссаи андози ғунқардари аз онҳо худ мекарданд, ки ин гуна ҳолат ҳатто баъзе амалдорони ҳукумати подшоҳиро ба ташвиш гузоштааст [154, с.17].

Амалдорони ҳукумати подшоҳӣ барои оромии дохилии аморати Бухоро низ манфиатдор буданд. Зеро ҳангоми ба вуқӯъ омадани неҳзатҳои халқӣ амир барои имдод бегуфтугӯ ба онҳо муроҷиат мекард. Бино бар ҳамин, амалдорони рус борҳо дар назди ҳукумати амирӣ масъалаи ба тартиб даровардани тарзи ситонидани андоз, бартараф намудани он бетартибӣҳо, махсусан, худсарии

хокимон (бекҳо) ва мутасаддиёни андозро гузоштаанд. Чунончӣ, боре гумоштаи давлати Русия А. Сомов дар вақти суҳбат бо амир Олимхон ҳамин таклифро гузоштааст. Вале амир дар ҷавоб гуфтааст: «Ман худам дар аҳди падари марҳумам беки Каршӣ будам... Агар ба даромад кардани бекҳо роҳ надихам, дар он вақт ба онҳо маош додан лозим меояд, ки ин тамоман як дигаргунии калон мешавад, вале дар мамлакати мо ба ин одат накардаанд». Минбаъд, ҳарчанд аз тарафи ҳукумати амирӣ барои қисми амалдорон маош таъйин карда шуда бошад ҳам, вале худсариҳои онҳо ҳамон, мисли пештара давом кардааст [49, с.36].

Ҳамин тарз, баъди ба зери тасарруфи Русияи подшоҳӣ гузаштани Осиёи Миёна ҳукуматдорони подшоҳӣ танҳо дар шароити кишвари Туркистон то андозае тарзи истифодаи замин ва рӯёнидани андозро ба тартиби муайян даровардаанду халос [57, с.81].

Дар нимаи дуюми асри XIX яке аз масъалаҳои муҳимми соҳаи пахтакории Осиёи Миёна иваз намудани пахтаи навъи маҳаллӣ – ғӯза бо навъи пешқадами ҷаҳонӣ-амрикоӣ буд. Зеро ғӯза бо сабаби кӯтоҳнах буданаш талаботи рӯзафзуни саноатчиёни Русияро қонеъ гардонида наметавонист. Аз ҳамин сабаб дар сарзамини Осиёи Миёна бо ташаббуси ширкатҳои марказии Русия кишти пахтаи навъи амрикоӣ оғоз ёфт.

Аввалин кӯшишҳои дар ҳудуди Осиёи Миёна паҳн намудани пахтаи навъи амрикоӣ (солҳои 1859-1860 ва 1874) натиҷаи манфӣ дод. Баъдан, бо коркарди барномаҳои нав соли 1882 натиҷаи дилоҳ дод.

Солҳои 80-90-уми асри XIX намояндагони ширкатҳои номии русиягӣ, ки дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна нуфуз пайдо карда буданд, ба деҳқонон пунбаи пахтаи навъи амрикоиро бепул тақсим карда дода, бо мақсади ҳавасмандӣ, барои онҳое, ки зиёда пахтаи аълосифати ин навъро супоридаанд, ҳатто мукофотҳои пулӣ муайян мекарданд.

Албатта, ширкатҳои марказӣ аз харидани пахтаи маҳаллӣ – ғӯза низ даст накашидаанд. Вале онҳо кӯшиш мекарданд, ки деҳқонон ҳар чӣ зиёдтар маҳз

пахтаи навъи амрикоӣ коранд. Барои ин онҳо деҳқонони пахтакори кишварро маҷбур не, балки ҳавасманд менамуданд. Нархи хариди пахтаи навъи амрикоӣ низ нисбат ба ғӯза баландтар буд [154, с.14].

Маҳз бо ташаббуси ҳамон рафокату ширкатҳои русиягӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна баъзе таҷрибаҳои пешқадами ҷаҳонӣ, махсусан амрикоӣ охиста-оҳиста ҷорӣ карда шуд. Аз ҷумла, дар кишвар ба воситаи сеялка (васоили шудгор) ба кишти қатори пахта оғоз намуда, баъзе ҳоҷагиҳо ҳангоми шудгори замин аз плугҳо низ истифода бурдаанд.

Бо мақсади дар шароити ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна мутобиқ кунонидани пахтаи навъи амрикоӣ, майдонҳои таҷрибавии пахтакорӣ ҷорӣ карда шуд. Чунин майдонҳои таҷрибавӣ соли 1897 дар наздикии Ашқобод, соли 1900 дар дашти Дилварзин ва соли 1901 дар наздикии Андичон ба вуҷуд омаданд. Дар натиҷа, пахтаи навъи амрикоӣ бо зудӣ дар шароити ноҳияҳои гуногуни кишвар мутобиқ гардид.

Аммо он солҳо новобоаста аз воридшавии баъзе намудҳои техникаи нав ба ҳоҷагии қишлоқи кишвар, пахтакорӣ ҳанӯз ҳам бештар ба техникаи кӯҳна таъмакард. Зеро, аз як тараф, аксарияти ҳоҷагиҳои деҳқонӣ, имкони харидани техникаи навро надоштанд ва аз тарафи дигар, дар шароити кишвар муқобилони ҳукумати подшоҳӣ аз барои ҷорӣ намудани техникаи нави кишоварзӣ, кам набуданд. Чунинчӣ, 23-юми сентябри соли 1907 дар яке аз ҷамъомадҳои Кумитаи биржавии Хўқанд, бо иштироки раиси Кумитаи пахтаи Русия, собиқ вазири савдо ва саноати Русия В.И. Темирязов, қарор карда шуд, ки ҳосилнокии замини пахтаи бо меҳнати дастӣ асос ёфта, нисбат ба коркарди мошинӣ хеле баланд ва самаранок аст. Аз ин сабаб, таъкид шуд, ки «дар шароити деҳқонони яккадасти кишвар бо мошин иваз кардани меҳнати дастӣ беасос мебошад».

Умуман, ҷорабиниҳои гуногуни дар соҳаи пахтакорӣ пешгирифта (пеш аз ҳама, ҳавасманд намудани деҳқонон) имконияти дар Осиёи Миёна рушд кардани пахтакорӣ ва ҳосилнокии онро нисбат ба солҳои пешин таъмин намуд.

Дар натиҷа, агар дар саноати бофандагии Русия ҳиссаи пахтаи Осиёи Миёна соли 1890 тақрибан 30 дарсад ва хориҷӣ 70 дарсад бошад, пас соли 1914 ҳиссаи пахтаи ватанӣ, яъне осиеимиенагӣ, (ба марказ кашонидани он соли 1915 ҳам идома ёфт) тақрибан ба 70 дарсад расида, ҳиссаи пахтаи хориҷӣ то ба 30 дарсад коҳиш ёфт. Ин бори дигар гувоҳӣ медиҳад, ки дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳон Осиёи Миёна ба манбаи асосии ашёи хом – пахтаи саноати бофандагии Русия табдил ёфтааст.

Бояд дар назар гирифт, ки ҳанӯз дар охири асри XIX ва аввали асри XX ҳукумати подшоҳии Русия, бо мақсади дар сарзамини Осиёи Миёна инкишоф додани пахтакорӣ, уҳдадор шуда буд, ки мардумони онро бо ғаллаи арзони губернияҳои Русия, махсусан, аз ғаллаи ноҳияҳои Сибир таъмин намояд. Чунин «уҳдадорӣ» то солҳои аввали Ҷанги якуми ҷаҳон ба ҳуҷӣ иҷро шуд. Вале минбаъд, махсусан солҳои 1916-1917 он бо сабабҳои гуногун иҷро нагардид ва боиси гаронии нархи ғалла дар кишвар ва хеле паст рафтани сатҳи зиндагии мардум шуд [95, с.52].

Бояд тазаққур дод, ки яке аз масъалаҳои марказии зери назари муҳаққиқро ҷалб намуда, аз мушкилоти асосии ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои тоҷикнишин ба ҳисоб мерафт, масъалаи мардикорӣ буд. Профессор О.Б. Боқиев дар хусуси масъалаи мазкур, пеш аз ҳама, ба осори муаррихони тоинқилобии рус ва таърихшиногонҳои шоҳиди давр таъя намудааст.

Дар илми таърихшиносии шуравӣ ва даврони истиқлол масъалаи мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинқилобӣ ба таври бояду шояд мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар асарҳои баъзе муаррихони тоҷик ин масъала баъзан туфайли баррасии масъалаҳои дигари ҳаёти иҷтимоӣ инъикос гардида бошад ҳам, мавриди омӯзиш ва таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтааст. Паҳлуҳои мухталифи масъалаи мардикорӣ, аз ҷумла, вазъи халқи меҳнаткаш, ба табақаҳо тақсимшавии деҳқонон дар ибтидои асри XX, аҳамияти тараққиҳоҳона доштани мардикорӣ, ба вучуд омадани синфи корғари тоҷик ва монанди инҳо дар адабиёти шуравии

точик инъикос ёфтааст, ки дар ин ҷода сахми профессор О.Б. Боқиев барҷаста мебошад.

Муаррих О.Б. Боқиев дар осори худ масъалаи мардикориро мавриди таҳлилу баррасии махсус қарор дода, тазаккур додааст, ки мардикорӣ яке аз нишонаҳои муносибатҳои сармоядорӣ буда, он дар сохти ҷомеаи феодалӣ, давраи тезутундшавии муносибатҳои синфӣ ва таназзули феодализм ба вуҷуд омадааст. Асосгузори давлати Шуравӣ В.И. Ленин ҳам дар асари «Тараққии капитализм дар Русия» дар хусуси масъалаи мазкур ишораҳои зиёд намудааст.

О.Б. Боқиев дар асоси омӯзиши ташаккул ва рушди мардикорӣ дар минтақаҳои тоҷикнишин ба хулосае омадааст, ки заминаҳои асосии мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинқилобӣ, пеш аз ҳама, аз безаминии деҳқонон, хонахаробу муфлисшавии ҳунармандон, зиёд шудани маҷбуриятҳои феодалӣ, махсусан андозу хироч ва монанди инҳо ба шумор мерафтанд.

Аз таҳлили осори муаррих бармеояд, ки раванди мардикоршавии деҳқонони тоҷик, махсусан дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX вусъат ёфтааст. Академик Б. Ғафуров дар ин хусус равшанӣ андохта, тазаккур додааст, қариб 85 фоизи аҳолии Бухорои Шарқӣ дар ихтиёри худ ҳамагӣ 15 дарсад замин дошт, ҳоло он ки 85 дарсади заминҳои қорам ба феодалон ва руҳониён тааллуқ дошт [67, с.40].

Дар ин хусус О.Б. Боқиев аз В.И. Ленин иқтибос овардааст, ки чунин қайд шудааст: «... пролетари деҳотӣ, ки ҳеҷ хоҷагире надорад ё ин ки як порча замини ночизе дорад, ба замин он қадар дилбасатагӣ надорад, ... аз ҳамин рӯ, ба ҷойҳои дигар рафтани ва ба шартҳои ихтиёрӣ, яъне ба музди зиёдтар ва бе ҳеҷ асорат ба қор киро шудан барои ӯ осонтар аст» [83, с.521].

О.Б. Боқиев ин андешаи Лениро пурра ба шароити ҳалқи тоҷик созгор донистааст. Зеро деҳқонони тоҷик ҳам безамину камзамин ва қашшоқу бенаво буданд. Ин далел аз он хабар медиҳад, ки ба мисли дигар минтақаҳои Русияи

подшоҳӣ Тоҷикистони тоинқилобӣ ҳам раванди аз зироаткорӣ ба саноат гузаштани аҳолиро мегузаронд.

Бояд зикр кард, ки аз ҳисоби ҳунармандони нодору муфлисшавии ноҳияҳои мухталифи Тоҷикистони тоинқилобӣ саффи мардикорон меафзуд. Раванди мазкурро О.Б. Боқиев ботафсил шарҳ дода, қайд кардааст, ки дар натиҷаи сохта шудани роҳҳои оҳан маҳсулоти пастсифати косибони маҳаллӣ бо молҳои хушсифати саноатии шаҳрҳои Русия рақобат карда натавонист, аз ин рӯ меҳнати косибон рӯ ба таназзул ниҳод. То сохта шудани роҳи оҳан нақши асосиро шакли хонаводагии истеҳсолот бозӣ мекард, ки ҳоло ин шакли истеҳсолот аз истеъмори меҳнати кироя қафотар монда буд. Дар натиҷаи таъсири бевоситаи роҳҳои оҳан ҳунармандони ин минтақа аз касби худ даст кашида, барои дарёфти ризқу рӯзӣ ба шаҳрҳо рӯ оварда, саффи синфи коргари кишварро пур мекарданд. Бо ибораи В. И. Ленин «ягона унсури тараққӣ, ки ба ин шакли саноат махсус аст, барои бозёфт ба маҳалҳои дигар рафтани ҳунармандон аст» [48, с.19].

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки мардикорӣ дар ҳудуди Тоҷикистони тоинқилобӣ ба шуғли асосӣ табдил ёфта буд. Таҳлили осори О.Б. Боқиев нишон медиҳад, ки мардикорӣ дар ноҳияҳои тоҷикнишин, махсусан дар Бухорои Шарқӣ ва Кӯҳистони Помир хусусияти мавсимӣ дошт. Дар ин хусус муаррих аз ёддоштҳои яке аз муборизони фаъоли барпо намудани Ҳокимияти шуравӣ дар Осиёи Миёна, собиқ коргари роҳи оҳани Осиёи Миёна Д.И. Манжара иқтибос овардааст, ки чунин аст: «тақрибан нимаи дуоми моҳи сентябр ба шаҳрҳои кишвари Туркистон мерафтанд ва ибтидои моҳи май ба деҳаҳои дурдасти худ бармегаштанд» [90, с.7].

Бояд тазаққур дод, ки деҳқонон одатан сола ду маротиба, яъне баҳор, пас аз ба анҷом расондани кишту кор ва тирамоҳ, баъд аз ҷамъоварии ҳосил, ба шаҳрҳо мерафтанд. Дар ин хусуси О.Б. Боқиев зикр кардааст, ки муҳлати мардикории баҳорӣ аз дуоим то се моҳ ва зимистон то шаш-ҳафт моҳ тул мекашид, ки онҳо “мардикорони мавсимӣ” ном доштанд.

Таҳқиқи масъалаи мардикорӣ нишон медиҳад, ки мардикорон тамоми сол, ҳатто ду се сол ва дар баъзе ҳолатҳо муддати аз ин ҳам зиёдтар дар шаҳрои Хӯканд, Ҷалолобод, Намангон, Андичон, Марғион ва ҳамчунин Тошканд, Самаранд ва Бухоро мардикорӣ менамуданд. Ин раванд, бахусус баъд аз оғози сохтмони роҳҳои оҳан боз ҳам рушд кард. Мусаллам аст, ки мардикорон ҳатто то шаҳрҳои Қафқоз ва дигар манотиқи Русия мерафтанд [48, с.19].

Дар ин хусус В.И. Ленин зикр кардааст, ки «мардум аз пайи бозёфт ба корхонаҳои саноатӣ, ба сохтмони роҳи оҳан, ки ғӯшаю канораҳои мухталифи Русияро ба ҳам пайваستا молҳои корхонаҳои калонро ба ҳама ҷо мерасонданд, рафтан гирифтанд» [82, с.94]. Воқеаҳои ба ҳудуди тоинкилобии Тоҷикистон мансуббуда ба ҳаёти мардуми заҳматкаши ин сарзамин мувофиқат кардани гуфтаҳои болоро ба таври назаррас нишон медиҳад.

Гуфтан зарур аст, ки дар сохтмони роҳи оҳан ва устохонаҳо коргарони доимӣ аз ҳисоби мардикорон ташаккул меёфтанд. Чунончи соли 1906 дар роҳҳои оҳани Осиёи Миёна ва Тошканд коргарони дорои таҷрибаи кории панҷсола бештар аз 72 дарсад ва соли 1913 64 ва 70 дарсади коргарони ин роҳҳоро ташкил медиҳанд. Аз ин бармеояд, ки дар роҳҳои оҳан коргарони доимӣ беш аз пеш меафзуданд. Дар миёни коргарони роҳҳои оҳани манотиқи Осиёи Миёна мардикорон аз ҳоки имрӯзаи Тоҷикистон кам набуданд.

Мувофиқи маълумотҳои овардаи О.Б. Боқиев, дар ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон, водии болооби Зарафшон ва дигар мавзеоҳо ба мардикорӣ рафтани деҳқонони нодору мазлум ва ҳунармандони қашшоқу бенаво зиёд буд.

Дар ин баробар, муаррихи дигари тоҷик М. Бобохонов таъкид додааст, ки мардикорӣ асосан дар водию даштҳо, аз ҷумла, Унҷӣ, Қистакӯз, Ғонҷӣ, Нов, Конибодом ва дигар минтақаҳои, ки паҳтакорӣ нисбатан рушд карда буд, бештар паҳн шуда буд [59, с.17-18]. Таҳлили осори муаррихон, махсусан О.Б. Боқиев нишон медиҳад, ки аз волостҳои кӯҳи Зарафшон ба шаҳрҳо рафтани мардикорон ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд. Муаррих гуфтаи хидматгузори ҳукумати

подшоҳӣ Лютшро иқтибос овардааст, ки чунин аст: «Ба ман маълум аст, ки дар Зарафшон деҳаҳое ҳастанд, ки аҳолиашон онҳоро партофта рафтаанд» [100, с.93].

Профессор О.Б. Боқиев дар ин хусус қайд кардааст, ки аз волости Фалғар зиёда аз 36 ғоиз ва инчунин аз баъзе деҳаҳои ин волост қариб 50 дарсади аҳолии қобили меҳнат ба ҷустуҷӯи кор ба шаҳрҳо мерафтанд. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқи таърихи тоинқилобии Кӯҳистон В. Иброҳимов, ҳар сол аз 25 то 75 ғоиз аҳолии баркамоли Кӯҳистон барои дарёфти кор ба шаҳрҳо мерафтанд.

Бояд гуфт, ки мардикорӣ, махсусан дар байни меҳнаткашони Бухорои Шарқӣ ва дигар қисматҳои минтақаи кӯҳистон ба таври васеъ паҳн шуда буд. Ин ақидаи О. Боқиевро маълумоти С. Айнӣ тасдиқ менамояд. Устод Айнӣ менависад, ки «Аҳолии Қаротегин ва кӯҳистони Бухоро, – менависад ӯ, – аксаре барои таъмини маишат ва имрори ҳаёти худ ба Туркистони русӣ ва Фарғона рафта, ҳаммолӣ, муздурӣ ва саройбонӣ мекунанд» [123, с.139-140]. Дурустии ин ақидаро таҳқиқоти олимони дигар ҳам пурра собит мекунанд. Н. Латифов қайд кардааст, ки дар Қаротегин ва Дарвози тоинқилобӣ хоҷагӣ набуд, ки як-ду нафар узви он ба Хӯқанд, Фарғона ва дигар шаҳрҳои нисбатан тараққикардаи Осиёи Миёна нарафта бошад. Ш. Юсуфов тазаккур додааст, ки деҳқонони бекигарӣҳои ноҳияи Кӯлоб ба Тошканд, Самарқанд, Қатақӯрғон, Хӯқанд, Фарғона ва ғайра ба кор мерафтанд. Ҳар тобистон қисми аҳолии тобеи Кӯлоб ба Балҷувон ба воситаи ағбаи Яғноб ба тарафи Тошканд ба мардикорӣ мебаромаданд [165, с.139-140].

Масъалаи мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинқилобӣ то ҳол дар илми таърихшиносии тоҷик баҳснок ва ҷалталаб мебошад. Масалан, то ҳол шумораи умумии мардикорон маълум нест. О.Б. Боқиев равшан намудани масъалаи мазкурро хеле мураккаб арзёбӣ намудааст. Зеро оид ба омилҳои мардикорӣ, шумораи умумии мардикорон, аҳамият ё зарари мардикорӣ, тарзи зисту аҳволи иҷтимоии мардикорон дар тадқиқотҳо, сарчашмаҳои мухталиф, маводди бойгонӣ, қайдҳои оморӣ ва ғайра маълумотҳои мушаххасу мукамал ё нест ё бошад ҳам, ниҳоят ночизанд ва ё дастрас нестанд. Дар воқеъ, таҳқиқи омӯзиши

мавзуи мазкур ба ҳалли як қатор масъалаи баҳсталаби сиёсату иҷтимоии таърихи нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX-и халқи тоҷик мусоидат менамояд.

Дар ин миён баъзе муҳаққиқон бар он назаранд, ки пеш аз Инқилоби Октябр, аз деҳаҳои баландкӯҳи Бухорои Шарқӣ ҳамасола то 20-25 ҳазор нафар деҳқон ба мардикорӣ мебаромаданд. Дар ин хусус профессор О. Боқиев қайд кардааст, ки деҳқонони нодору камбағал ва хунармандони ҳақиру нотавон дар ҳудуди тоинқилобии Тоҷикистон аксарияти аҳолиро ташкил медоданд ва табиист, ки қисми зиёди онҳо баҳри таъмини зиндагӣ, эҳтиёҷоти оила маҷбур мешуданд, ки касб кунанд. Дар воқеъ, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки соҳтмони роҳи оҳан дар Осиёи Миёна ба афзоиши мардикорӣ оварда расонида буд. Аҳолии зиёди минтақа на танҳо ба шаҳрҳои кишвари Туркистон, балки ба воситаи роҳҳои оҳан ба шаҳрҳои Қасқоз, Астрахан ва ҳатто Русия мерафтагӣ шуданд. Дар хусуси афзоиши мардикорӣ маълумотномаҳои омории роҳҳои оҳани Осиёи Миёна муфиданд. О.Б. Боқиев дар таъриҳ ба ин маълумотҳо, таъкид додааст, ки зарурати зиндагӣ мардикоронро водор менамуд, ки тавассути роҳи оҳан ва нақлиёти обӣ аз ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон, аз ҷумла Бухорои Шарқӣ ва Помир ба минтақаҳои дурдаст раванд. Соли 1900 ба воситаи хатти роҳи оҳани Чорҷӯ беш аз 74 ҳазор, Хуҷанд 26,4 ҳазор, соли 1911 бошад, аз ин марказҳо зиёда аз 115,6 ва 235,4 ҳазор, соли 1908 қариб 22 ҳазор мусофир кашонда шудааст [48, с.21].

Вале на ҳамаи ин мусофирон мардикор буданд. Далелҳои мавҷуда, махсусан осори муаррихони давр шоҳиди он мебошанд, ки аксар мусофирон одамони нодору бенаво ва қашшоқу камбағали деҳот буданд, ки макону ҷойи истиқомати худро тарк намуда, аз барои дарёфти қути лоямӯте ба шаҳарҳои дурдаст сафар менамуданд. Дар ин хусус метавон аз осори дигар муаррихон далел овард. Масалан, М. Эркаев собит намудааст, ки аз бекигарии Қаротегин тули ҳар сол ба шаҳрҳои Туркистон, Бухоро ва ҳатто Қасқоз то 48 дарсади мардони қобили меҳнат ба мардикорӣ мерафтанд [120, с.109].

Шуғли қисми зиёди аҳолии деҳаҳо мардикорӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ин хусус О.Б. Боқиев қайд кардааст, ки танҳо аз деҳаи Яҳакпасти бекии Қаротегин зиёда аз 50 дарсад мардон ва то инқилоб ҳамаи мардони қобили меҳнати деҳоти музофоти Ғарм ба мардикорӣ мерафтанд.

Ақидаҳои болоро маълумоти ҳуччатҳои бойгонӣ низ тасдиқ менамояд. Мувофиқи маълумоти ҳуччатҳои бойгонӣ, ки аз ҷониби О.Б. Боқиев мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд, “Солҳои то Ҷанги якуми ҷаҳон аз бекигарии Қаротегин ва Дарвоз аз 10 то 12 ҳазор нафар тоҷикон барои кор ба шаҳрҳо мерафтанд” [48, с.21].

Зикр намудан бамаврид аст, ки дар арафаи инқилоби Октябр аз бекигарии мазкур ба ноҳияҳои мухталифи Туркистон, Қашқадузор ва ҳамчунин ба шаҳрҳои саноатии Русия тули ҳар сол то 15 ҳазор нафар ба мардикорӣ мерафтанд. Дурустии ин далелҳоро хотироти собиқ мардикорон, ки ба кӯшиши О.Б. Боқиев бори нахуст мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, тақвият медиҳанд. Профессор О.Б. Боқиев хотироти як тан аз мардикори қаротегинӣ – Сироч Раҳимовро мисол овардааст, ки мувофиқи он, ҳар сол дар корхонаҳои пахтадозакунии Тошканд, Фарғона, Андиҷон, ҳамдеҳагонаш кор мекарданд. Мувофиқи маълумоти ӯ, тахминан 40 нафар бо шолчаи одӣ пахта мекашониданд. Ба фикри собиқ мардикори кӯлобӣ – Усто Гадо ҳамаи мардони қобили меҳнати ин воҳа то шаҳрҳои Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва ғайра ба мардикорӣ мерафтанд.

Ҳамчунин, бояд таъakkур дод, ки дар сохтмони роҳи оҳани Осиёи Миёна саҳми мардикорон хеле назарас аст. Дар сохтани роҳи оҳани Бухоро (1914-1916) аз сабабаи нарасидани қувваи корӣ, мардикорони Бухори Шарқӣ ба таври маҷбурӣ ҷалб мешуданд. Мувофиқи маълумоти О.Б. Боқиев, бо фармони амири Бухоро ба сохтмони хатти роҳи оҳани Қарши – Тирмиз мардикорони қаротегинӣ ба таври хеле фаврӣ равона карда шуданд. Дар ин хусус С. Айнӣ қайд кардааст, ки «Ширкати роҳи оҳани Бухоро – Тирмиз, ки яке аз саҳмдорони калонаш амири Бухоро Олимхон ба ҳисоб мерафт, ба фикри ба даст овардани коргарони арзон

афтода, аз амир мардикор талаб карда ва ба мардикорони талабгор харчи роҳу музди кор доданро ваъда кард, ин маъниро ба ҳокими Қаротегин, ки аз лиҳози иқтисодӣ яке аз пасмондатарин минтақаи Бухоро маҳсуб меёфт, навишта, аз аҳолии он ҷо ин кор манфиат гирифтани шуд» [124, с.201]. Аз таҳлили осори муаррихон бармеояд, ки беки Қаротегин халқи камбағалро ғайриихтиёрӣ ва ба таври маҷбурӣ ба сохтмони роҳи оҳан фиристода, молу мулки онҳоро барои худ мусодира кард.

Ҳамин тавр, аҳаммияти бузурги рушди мардикорӣ дар он таҷассум меёфт, ки муздурони тоҷик дар шаҳрҳои мухталифи Осиёи Миёна ва Русия бо коргарони миллатҳои дигар ҳамҷо кор карда, аз истехсолот ва тарзи он дар корхонаҳои саноатӣ бохабар шуданд. Ҳамчунин, ин раванд боиси ташаккули синфи коргар гардид, ки дар оянда барои сохтани корхонаҳои саноатӣ дар Тоҷикистон замина гузошт. Профессор О.Б. Боқиев дар асоси маводди бойгонӣ ва осори муаррихони мухталиф, ки дар ин самт ишораҳо намудаанд, масъалаи муҳимми иҷтимоии халқи тоҷикро дар чунин як марҳилаи бисёр сарнавиштсоз мавриди баррасӣ ва инъикос қарор додааст. Бояд зикр кард, ки ӯ яке аз аввалин муаррихони ватанист, ки масъалаи мазкурро ба таври махсус мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор додааст.

Хулоса, профессор О.Б. Боқиев дар осори худ дар тақвия ба маълумоти муаррихони тоинқилобии рус ва муаррихони вақти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро вазъи хоҷагии деҳоти халқи тоҷикро тавсиф намуда, ба таври мушаххас баҳогузорӣ кардааст. Аз маълумоти ӯ ва таҳлили осори дигар муаррихон бармеояд, ки дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX хоҷагии халқи тоҷик зери таъсири ҷомеаи сармоядорӣ русӣ ва феодализми маҳаллӣ қарор дошт. Забти минтақа аз ҷониби Русияи подшоҳӣ то андозае дар ҳаёти хоҷагии халқи тоҷик, ки аксаран кишоварз буданд, таъсир расонид. Вале ин маънои онро надошт, ки сатҳи зиндагии онҳо хуб шуда бошад. Бо забти минтақа акнун мардуми маҳаллӣ ва заҳматкаш аз ду ҷониб мавриди истисмор қарор гирифтанд. Аз як ҷониб, амалдорони амирӣ дар симои ҳукумати подшоҳӣ пушту

паноҳи нав ёфта, дар ғорат намудани мардуми заҳматкаш ҳамто надоштанд. Аз чониби дигар, ҳукуматдорони подшоҳӣ аксар заминҳои киштро акнун барои ба маҳсулоти хом таъмин кардани саноати худ истифода намуданро оғоз бахшиданд. Дар ҳар ду ҳолат ба ҳаёти иҷтимоии халқи тоҷик таъсири манфӣ расонида шуд.

2.2. Омӯзиши вазъи саноат, ҳунармандӣ ва муносибатҳои тичоратии манотиқи Тоҷикистон

Масъалаи саноат ва ҳунармандии ҳудуди Тоҷикистон, дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус ба таври хеле васеъ инъикосёфта, дар осори профессор О.Б. Боқиев мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси маълумоти муҳаққиқони тоинқилобии рус профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки саноати ҳудуди Тоҷикистон дар охири асри XIX танҳо аз саноати коркард ва истихроҷ иборат буд. Аз маводди адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус дида мешавад, ки саноати ҳудуди Тоҷикистон дар арафаи ба Русия ҳамроҳ шудан хусусияти соф косибӣ дошт ва талаботи хоҷагии халқ ва аҳолии мамлакат то дараҷаи лозима қонеъ карда намешуд. Маълум мегардад, ки дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон дар солҳои 1866-1895 навҳои гуногуни ҳунар, аз ҷумла бофандагӣ, кулолгарӣ, чармгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, дуредгарӣ, рангуборкунӣ, собунсозӣ ва равшанкашӣ вучуд дошт. Аз ҳама бештар бофандагӣ рушд намуда буд, ки дар асарҳо ва мақолаҳои муҳаққиқони тоинқилобии рус бештар инъикос ёфтааст [154, с.11]. Ин маълумот дар осори П.И. Пашин, А.П. Хорошхин, Л.Ф. Костенко ва М.С. Бекчурин ба таври мухтассар оварда шудааст. Аз асарҳои ин муаллифон маълум мешавад, ки вилояти Хучанд маркази истеҳсолоти бофандагӣ маҳсуб меёфт. Дар баробари ин муаллиф хабар медиҳад, ки агар истеҳсоли пахта дар ҳамаи маҳалҳои аҳолинишини вилояти Туркистон ба роҳ монда шуда бошад, пас ҳамаи матоъҳои абрешимию нимабрешимӣ танҳо дар Хучанд истеҳсол мешуданд. Истеҳсоли пашм, ба ақидаи муаллиф, ҳатто хусусияти ҳунари надошт ва дар байни аҳолии бодиянишин бештар паҳн шудааст. Дар ин ҷо соҳиби ашёи хом ҳудудаш ҳам истеҳсолкунанда ва ҳам истеъмолкунандаи асосӣ буд. Ин андешаи П.И. Пашиноро муҳаққиқони дигар низ тасдиқ мекунанд. Дар асари Л.Ф. Костенко саноати бофандагии Осиёи Миёна васеътар ва муфассалтар омӯхта шудааст. Муаллиф саноати бофандагиро ба истеҳсоли пахта, абрешим ва пашм

тақсим кардааст, ки дар байни онҳо истеҳсоли пахта ҷойи якумро ишғол мекунад. Раванди истеҳсолот ва тақсимоти меҳнатро дар саноати бофандагӣ бодикқат омӯхта, бе ҳеҷ шубҳа, гуфтан мумкин аст, ки ӯ алақай хусусияти истеҳсолӣ дошт. Ин хусусан дар пахтакорӣ, ки тақсимоти меҳнат назар ба дигар соҳаҳои истеҳсолот ба дараҷаи баланди тараққиёт расидааст, равшан мушоҳида карда мешавад. Л.Ф. Костенко хусусияти истеҳсолии саноати насочиро дар мачмӯ дар Осиёи Миёна ва алалхусус дар ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон нишон дода, махсусан, ба аҳаммияти Осиёи Миёна барои Русия ҳамчун бозори пахта алоқаманд мекунад [4, с.145].

О.Б. Боқиев зикр мекунад, ки Русия кайҳо боз пахтаи заруриро аз Осиёи Марказӣ меҳарад. Аммо аҳаммияти Осиёи Марказӣ ҳамчун бозори пахта барои Русия, махсусан пас аз ҷанги шаҳрвандӣ дар Амрикои Шимолӣ (1861–1865) афзоиш ёфтааст. Баъд муаллиф саноати шоҳибифиро, ки аз пахта дар вазъияти бехтаре набуд, муфассал таҳлил мекунад. Истеҳсоли абрешим бо воситаҳои хом ба роҳ монда шуда, дар вақти кушодани пилла ягон низом риоя карда нашудааст. Вале сарфи назар аз усули ибтидоии шоҳибифӣ, бо ишғоли русҳо дар Тошканд, Хучанд ва Самарқанд матоъҳои абрешимии маҳаллӣ дар байни сокинони рус зуд паҳн шудан гирифтанд. Чунон ки маълум аст, дар солҳои 60-уми асри XIX бемории кирмак боиси таназзули кирмакпарварӣ дар кишварҳои Аврупо гардид. Ба гуфтаи профессор О.Б. Боқиев, кулолгарӣ ба се самти асосӣ тақсим мешуд: маснуот аз гили одӣ, сирнашуда: маснуот аз гили одӣ, маснуоти сирдор ва ғайна аз гили сафед, ки бо каму беш шишаи хуб пӯшонда шудааст, намунаҳои мукамалтар ва рангкардашуда. Маҳсулоти сирдор ба ҳамаи ашёи рӯзгор тааллуқ дошт, ҳамчунин барои сохтани танӯрчаҳои кулчапазӣ истифода мешуд. [154, с.12].

Дар баробари ин, хабар дар бораи конҳои ангишт ва дигар канданиҳои ғойаданок дар округи Хучанд на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар Русия ҳам зуд паҳн шуд. Ин ба он оварда расонд, ки дар солҳои 80-90-ум дар ҳудуди Хучанд

чамъиятҳои гуногуни саҳомии истихроҷи ангишт, намак, филиз, мис, сурб ва дигар канданиҳои ғоиданок ба вучуд омаданд. Ҳамин тариқ, масалан, дар охири даврае, ки мо дар назар дорем (1895), дар ҳудуди ноҳияи Хучанд танҳо барои истихроҷи ангишт алақай се ҷамъияти саҳомӣ аз ҷониби Н.И. Иванов, Петрова ва Е.М. Краузе таъсис ёфта буданд, ки конҳои ангишти онҳо низ дар Кокин-Саевокӯе буданд. Дар ин шахтаҳо соли 1898 262.720 пуд ангишт ҳосил карда шуд. Ба ғайр аз ноҳияи Хучанд, дар вилояти Исфараи уезди Хӯқанд, ки соли 1882 истихроҷи ангишт дар он ҷо оғоз ёфта буд, конҳои калони ангишт кашф карда шуданд. Ҷустуҷӯи канданиҳои ғоиданок, аз ҷумла ангишт, дар болооби Зарафшон низ анҷом дода шуд. Аввалин маълумот дар бораи кони ангишт дар болооби Зарафшон ҳангоми экспедитсияи илмӣ ҳарбии Искандарқӯл соли 1870 ба даст омадааст. Профессор О.Б. Боқиев тазаккур додааст, ки дар асарҳои муаллифони тоинқилобии рус перомунӣ истихроҷи ангишт дар болооби Зарафшон маълумоти дақиқ нест. Ягона маълумот дар бораи азхудкунии ангишт дар ҳудуди Зарафшони боло дар давраи таҳлил дар нашрияҳои расмӣ «Озориши вилояти Самарқанд барои солҳои 1889–1895» оварда шудааст. Маълумоти бештар дар китоби дигари «Шарҳи вилояти Самарқанд барои соли 1893» оварда шудааст ва дар он гуфта мешавад, ки дар вилояти Фороб аз ангишти Врублевский 1470 пуд истихроҷ карда шудааст. Дар ҳамин давра дар шахтаҳои Верешагин, ҳамагӣ 2570 пуд ангишт истеҳсол мешуд [13, с.8]. Дар асоси ин маълумотҳо тахмин кардан мумкин аст, ки шуруи истихроҷи ангишт дар поёноби Зарафшон аз нимаи дууми солҳои 80-ум оғоз ёфта буд. Дар адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус дар бораи тило, ки аз рӯзҳои аввали истилои ин минтақа диққати соҳибқорони русро ба худ ҷалб карда буд, бисёр маълумотҳои ҷолиб вучуд дорад. Чунон ки аз ин маълумот дида мешавад, сокинони маҳаллӣ аз дер боз ба истихроҷи бисёр канданиҳои ғоиданок бо роҳи косибӣ машғуланд, ҳарчанд ба миқдори маҳдуд. Аммо маъмултарин навъи истихроҷи сарватҳои табиӣ истихроҷи тило буд, ки тақрибан дар тамоми манотиқи ҷанубу шарқии қаламрави Тоҷикистони имрӯза

анҷом дода мешуд. Аввалин маълумотро дар бораи истихроҷи тило дар ҳудуди Тоҷикистон дар асарҳои худ узви экспедицсияи илмӣ ҳарбии Искандарқӯл Д.Н. Мишенков хеле кам, аммо пураиш овардаанд [10].

Дар бекигарии Қургонтеппа, Қабодиён, Қӯлоб ва Балҷувон дар соҳилҳои дарёҳои Вахш, Амударё, Ёхсу ва болооби дарёи Оби Мазор ҳам тило истихроҷ карда мешуд. Соли 1877 Полковники ситоди генералӣ Матвеев ҳангоми сафараш ба мулки Бухоро ва Афрон чанд гурӯҳи коргаронро дид, ки дар соҳилҳои Вахш Амударё, ба шустани реги тило машғуланд ва бори аввал усули шустани тилоро муфассал баён кардааст. Чунон ки аз паёми полковник Матвеев бармеояд, ҳукумати Бухоро ба корҳои зарқорон дахлат намекард ва истихроҷи тило танҳо бо ташаббуси шахси алоҳида сурат мегирифт. Ба ғайр аз шахтёрҳои алоҳидае, ки бо хавфу хатари худ кор мекарданд, дар аксар маврид мансабдорони серташаббускор чанд нафар коргаронро бо буридан барои ҳар яки онҳо рӯзе ду кокан киро мекарданд ва баъди ин кор таҳти назорати шахсии ӯ ба роҳ монда мешуд [19, с.12].

Сокинони баъзе ноҳияҳои Помир ҳам ба шустани тило машғул буданд. Ба гуфти муҳандиси маъданкор А.П. Михайлов, капитан Ванновский, Муханов, геологҳо Д.И. Мушкетов ва В.В. Поклевский-Козелл, дар Помир тило дар қадқади дарёҳо то Сурхоб ҷорӣ мешавад. Ҳамин тавр, капитан Ванновский хабар медиҳад, ки сокинони деҳаҳои Бадурт, Бардара ва Басит дар давоми се-ҷор моҳ бо душворӣ то бист гулобро шуста, ба афғонҳо андоз медоданд. Ё ба гуфтаи муҳандиси-маъданкор А.П. Михайлов, сокинони Язғулом аз тиллои истихроҷкардашон ба беки Дарвоз андоз месупориданд. Муҳаққиқони дигари тоинқилобии рус ҳам маълумоти мазкурро тасдиқ намудаанд.

Профессор О.Б. Боқиев тазакур додааст, ки дар ҳудуди Тоҷикистон бештар ба истихроҷи намак, ҳамчун маҳсулоти ниёзи аввал машғул буданд. Намак аз қонҳо дар шакли намаки сангӣ ё аз чашмаҳои шӯр гирифта мешуд. Махсусан, қонҳои қалони намаки сангӣ дар минтақаҳои ҷанубу шарқии қаламрави

Тоҷикистони ҳозира зиёд буданд. Ҳамин тавр, А. Галкин дар асари худ «Очерки мухтасари хонии Бухоро» менависад, ки дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ намак ба миқдори кифоя на танҳо эҳтиёҷоти тамоми аҳолии хониро қонеъ мегардонд, балки хеле зиёд медод. Муаллиф дар охири асар ба тавсифи муфассали роҳҳои иртиботӣ аз Бухоро ба воситаи гузаргоҳи Самарқанд ба Хўқанд, ҳамчунин, аз Ўротеппа ба воситаи Нов ба Хучанд ва Хўқанд маълумот додааст. Тавассути ин роҳҳо дар байни хониҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла бо вилоятҳои алоҳида муносибатҳои тичоратӣ ба роҳ монда мешуданд. Хучанд маркази асосии тичоратие буд, ки аз он ҷо қорвонҳои Бухоро ва Қуканд мегузаштанд ва дар ин ҷо барои боркашонӣ зақот ситонида мешуд. Ба ғайр аз аҳаммияти стратегияш, он дар қорроҳае воқеъ буд, ки Фарғонаи бойро бо воҳаи Самарқанду Бухоро ва Тошқанд мепайваст. Ба андешаи муаллифони тоинқилобии рус, Ўротеппа дар раванди савдо нақши қалон мебозид, ки дар он деҳаҳо қучманчиён нону пахта, зардолу, мавиз, харбуза, тарбуз, қорво, пӯсти даббоғинашуда, пиёз, сабзӣ, матоъҳои абрешимию қоғазӣ, газвор, қой, қанд, мӯза, қалош, зин, қилав, маснуоти оҳану мис, сақол, тамоқу, собун, намак, равғани растанӣ ва молҳои воридотӣ меҳариданд. Ҳуллас, мубодилаи дохилии мол, ба молҳои қосибӣ ва саноатӣ иваз қардани маҳсулоти деҳот ба амал омад. Шумораи бештари дуқонҳоро молҳои истеҳсоли маҳаллӣ, пеш аз ҳама меваҳо, ангуру мавиз, зардолу, бодому қормағз, pista, анор, харбуза ва тарбуз ташкил медод. Барои содирот зардолу мавизро на аз бозор, балки дар деҳаҳо ҳангоми қамъоварии ҳосил меҳариданд. Дуқонҳои гӯштфурӯшӣ ҳар қадоме аз як то ду, дар як рӯз то се рама мефурӯхтанд. Пас аз дуқонҳои гӯшт, дуқонҳои пахтаи қом маъмул буданд. Ба Тошқанд бештар пахта содир қарда мешуд. Дар ин рақиф дуқонҳои қандум, қав, арзан, пӯсти даббоғинашуда, намак, абрешим, пиёз, сабзӣ ва тамоқу низ қаболият доштанд [19, с.12].

Аз маълумоти ҳуди ҳамин муаллиф бармеояд, ки дар байни дуқонҳое, ки дар онҳо ашёи ҳунармандии маҳаллӣ фурӯхта мешуд, дуқонҳои пойафзолдузӣ қои

аввалро ишғол кардаанд. Дар чойи дуом нонвойхонаҳо буданд, ки дар як шабонарӯз то 50 ҳазор ё 1250 кулча мепухтанд. Дар бисёр дӯконҳо чавахироти гуногун фурӯхта мешуд, ки қисман аз Русия, Ҳиндустон, Эрон тавассути Бухоро оварда мешуд. Аз Хурамаи вилояти Тошканд шолӣ оварда мешуд, бинобар ин дар Ёротеппа назар ба Тошканд қимматтар буд. Масалан, вақте, ки қўшунҳои подшоҳӣ Ёротеппаро забт карданд, дар он ҷо биринҷ 1 сум арзиш дошт. Он вақт дар Тошканд биринҷро 60 тин ва берун аз Чирчик 30-40 тин мефурӯхтанд. Бояд гуфт, ки Ю.Д. Южаков вазъи савдои шаҳри Ёротеппаро хеле муфассал тавсиф намуда, чадвали нархҳои муқоисавии бозорҳои маҳаллии Ёротеппа ва Тошкандро оварда, савдои маҳсулоти ватанӣ ва воридотро тавсиф мекунад. О.Б. Боқиев баъзе маълумоти омории муаллифро муболиғаомез дониста, аз ин рӯ, бо маводди бойгонӣ муқоиса намудааст. Ба назари ӯ, маълумоти М.С. Бекчурин назар ба маълумоти Ю.Д. Южаков ба воқеият наздиктар аст [154, с.19].

Дар дӯконҳо асосан молҳои воридотӣ дар тамоми шаҳр ва дар ҳашт бозор гурӯҳбандӣ шуда буданд. Маҳсулоти асосии истеҳсолоти маҳаллӣ дар бозор чорвои калони шохдор, асосан гўсфандоне, ки бодиянишинҳо қисман аз Урра мебурданд буданд. Ба ғайр аз шаҳрҳои Хучанд ва Ёротеппа, ҳамчунин дар чор деҳаи уезд Қистақуз, Нов, Ғулакандоз ва Исмон 139 дукон мавҷуд буд, ки дар рӯзҳои махсуси бозор ҳафтае як маротиба савдо мекарданд. Умуман дар Хучанд нон намерасид ва ин камбудӣ аз вилояти Ёротеппа ва хонигарии Куканд овардани ғалла бароварда буд. Воридоти нон аз мавсими сол ва баландии ҳосили маҳаллӣ вобаста буд.

Матоҳои асосии содиротӣ – абрешимӣ ва нимабрешимӣ аз Хучанд, Бухоро ва Самарқанд матоҳои буданд. Умуман, дар соли 1868 ба Бухоро ва Самарқанд ба маблағи 27200 сум мол фиристода шуд. Соли 1868 аз Самарқанду Бухоро ба Хучанд чой, шакар, мурч, либосҳои қоғазии рус, матоҳои русӣ, риштаҳои қоғазии англис барои истеҳсоли салла ва матоҳои қоғазӣ оварда шуданд. Қолинҳои устоҳои туркманию каршӣ, молҳои гуногуни шохӣ ва ғайра. Аммо аз сабаби арзон буданаш

дар Хучанд ва дар Хӯканд гарон буданаш онро ба он чо фиристоданд. Дар асарҳои Л.Ф. Костенко дар бораи вазъияти савдои Осиёи Миёна, алаҳхусус, Хучанд бисёр маводди гуногун мавҷуданд. Муаллиф баъзе молҳои англисиро номбар мекунад, ки бо онҳо дар солҳои 60-ум моли русӣ рақобат карда натавонист. Ба ин маснуоти қоғазӣ, матоъҳои абрешимӣ, тунука ва чой дохил мешуданд. Аз ин рӯ, ҳукумати Русия аз 22-юми апрели соли 1868 фармони барҳам додани хатти гумрукии Оренбург – Сибирро бароварда, ба хониҳои Осиёи Миёна ва ҳудуди Туркистон, ки аз тарафи Русия ишғол шуда буд, овардани молҳои англисиро манъ кард. Ғайр аз ин, бо мақсади дар Осиёи Миёна инкишоф додани савдои рус 13 декабри соли 1863 ҳукумати Русия қарор баровард, ки дар Туркистон бебоҷ истеъмол кардани чойи русӣ иҷозат дода шавад. Ба чойи аз хониҳои Осиёи Миёна овардашуда, ба ғайр аз закот ба ҳаҷми бочҳое, ки барои чойи қяхта муқаррар шудааст, андози махсуси вазн таъйин кунанд. Аз Туркистон овардани ҳар гуна чойро манъ намуда, ба вазири молия супориш дода шуд, ки қоидаҳои савдои чойи Осиёи Миёнаи Русияро тартиб дода, тасдиқ кунад. Мо дар лоиҳаи маърузаи генерал-губернаторҳо – К.П. Гейер ва А.П. Шишов дар бораи савдои Хучанд бисёр маълумоти пурқимат пайдо мекунем. Аз ҳисоби истеҳсоли пахта аз соли 1870 сар карда, ба Русия ва ба бозорҳои савдои маҳаллӣ сола ба маблағи 50 ҳазор батман бароварда мешуд. Агар дар солҳои 1868-1869 ба бозори Хучанд ҳар сол зиёда аз 10-12 ҳазор пуд пилла оварда шуда бошад, пас дар соли 1880 танҳо аз 27 май то 18 июн дар бозори маҳаллӣ 28262 пуд пилла фурӯхта шуд, ки ба маблағи то 225 ҳазор сум буд. Маводе, ки дар «Шарҳи вилояти Самарқанд» оварда шудаанд, дар бораи инкишоф ва вусъати робитаҳои тиҷоратии вилояти Хучанд бо дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна, ҳамчунин, бо қисми аврупоии Русия ва Сибир нақл мекунанд. Аз ин мавод дида мешавад, ки сохтмони роҳи оҳан ба инкишофи савдои ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон таъсири хеле калон расонд, ки бо кушода шудани он идораҳои нақлиётӣ ба фаъолияти худ шуруъ карданд. Қамъияти бародарон Каменский, Надежда, Кавказ ва Меркурий аз ҷумлаи онҳо буданд. Сохтмони роҳи оҳан на танҳо боиси ба вучуд омадани саноати махсуси калон ва инкишофи савдо дар шаҳрҳои Хучанд ва

Ўротеппа мусоидат кард, балки боиси боз ҳам ба таври намоён эҳёи тамоми роҳи оҳан гардид [154, с.19].

Профессор О.Б. Боқиев зикр намудааст, ки вазъи савдо дар ҳудуди болооби Зарафшон бори аввал дар мақолаю асарҳои иштирокдорони экспедитсияи илмӣ-харбии Искандаркӯл – А.П. Федченко, А.Д. Гребенкин, П.А. Аминова, Е. Воронс инъикос гардид. Бар асоси маводде, ки дар мақола ва осори ин муаллифон мавҷуд аст, метавон гуфт, ки тичорат дар қаламрави кӯҳистон, яъне сарғаҳи Зарафшон хеле суस्त аз худ карда шуда буд. Дар ҳудуди Кӯҳистон, ки 120 деҳа дорад, ягон бозоре набуд, ки набудани онро А.Д. Гребенкин бо нобаробарии деҳаҳо, душвории алоқаи байни онҳо, ба даст овардани молҳои саноатӣ алоқаманд мекунад. Вобастагии иқтисодии сокинони Кӯҳистон ба бозорҳои водӣ, ки дар он ҷо молҳои худро бомуваффақият мефурӯшанд ва хариди зарурӣ меkunанд. Баландкӯҳҳо бо миқдори кам молҳои худро ба бозорҳои ҳамсоя мебурданд. Баъзан тоҷирон аз водии Кӯҳистон барои харидани молҳои маҳаллӣ меомаданд, ҷавохироти занона, чой, қанд ва дигар молҳо меоварданд. Ба гуфтаи А. Д. Гребенкин, маҳсулоти содиротӣ аз Кӯҳистон меваи хушк, чормағз, бодом, pista, пӯсти гӯсфанд, пиёз, қаламфур, равған, ғалладона, гӯсфанд ва буз буданд. Ғайр аз ин, ба миқдори кам маҳсулоти маҳиннах ва пашмин бароварда мешуд. Маҳсулоти асосии воридотӣ гандум, биринҷ, намак, чарм, пахта, адрас, шай, зин, ароба, маснуоти оҳанӣ ва чуяӣ, ҷавохироти занона, чой, доруворӣ, хӯрокҳои лазиз ва ғайра буданд. Нуқтаи асосии савдо дар ҳудуди Зарафшони боло шаҳри Панҷакент буд. Аз тамоми деҳаҳои кӯҳсор ба бозорҳои он сокинон меомаданд. Ба ғайр аз ин, тоҷирони Панҷакент, Самарқанд ва Ҳиндустон дар Панҷакент қорвонсаройи хурди худро доштанд. Ҳамин тавр, яке аз муаллифон навишта буд: «Панҷакент яке аз шаҳрҳои хеле муҳимми тоҷикон аст. Бозори он хеле серравшан аст. Самарқандиҳо барои харидани ашёи хоми гуногун меоянд, тоҷикон аз водӣҳои кӯҳӣ осори худро барои фурӯш ба ин ҷо меоранд, ба ... кипчоқҳо меоранд. Аз ин рӯ, Панҷакент барои ноҳияҳои гирду атроф аҳаммияти зиёд

дорад». Маълум шуд, ки шумораи харидорон тобистони соли 1872 дар бозорҳои Панҷакент ба 5 ҳазор нафар расид [131, с.121].

Маводди пураарзиши оморӣ ва мудаллал оид ба вазъи тиҷорат дар қаламрави болооби Зарафшон ва баҳусус, дар шаҳри Панҷакент дар мақолаҳои Г.А. Арандаренко, ки дар матбуоти даврии гуногуни Русия чоп шудаанд, оварда шудааст. Чунон ки аз ин мавод маълум мешавад, соли 1877 дар шаҳри Панҷакент 3 қорвонсарой шомили 246 мағоза ва 7 саройи шаҳрӣ вучуд дошт. Дар онҳо нон ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ фурӯхта мешуданд. Дар рӯзҳои бозор муомилоти солони он тақрибан 38 ҳазор сум буд. Дар бораи савдои ҳудуди Зарафшони боло ва шаҳри Панҷакент баъзе маълумотҳо дар мақола ва асарҳои В.В. Радлов, П.С. Усов ва В.В. Динин оварда шудаанд. Маълумоти П.С. Усов, ки ба ақидаи ӯ яке аз сабабҳои суст инкишоф ёфтани тиҷорат дар ҳукумати Бухорои вақт дар ҳудуди водии Зарафшон зиёд будани андоз ва бочҳои аз ғайрасосӣ буд, диққати махсус дорад. Баъди ба Русия ҳамроҳ шудани болооби Зарафшон, дар натиҷаи кам кардани андозҳо ва тараққӣ додани хоҷагии қишлоқ дар ҳудуди Кӯҳистон тиҷорат аз нав барқарор гардид. Ин ақидаро дигар муаллифон ҳам ҷонибдорӣ мекунанд.

Дар бораи масъалаи роҳҳои алоқа бошад, онро иштирокчиёни экспедитсияи илмӣ ҳарбии Искандарқӯл – А. П. Федченко, Е. Воронцов ва П. А. Аминов, ҳамчунин, В. В. Радлов, капитанҳо Багилдеев хеле муфассал таҳқиқ кардаанд. Мақолаҳо ва осори ин муаллифон барои омӯзиши таърихи муносибатҳои тиҷоратӣ дар қаламрави Кӯҳистон аҳамияти калон доранд. Онҳо ба мо имкон медиҳанд, ки бо кадом шаҳру ноҳияҳо робитаи тиҷоратӣ доштаанд, ки сокинони болооби Зарафшон аз кадом ағбаҳои кӯҳӣ роҳҳои тиҷоратӣ мегузаштанд, ҳангоми савдо бо мулкҳои ҳамсоя ба чӣ душвориҳо дучор шуданд, ҳамчунин аз дараҷаи муомилоти молӣ шаҳодат медиҳанд. Ҳангоми омӯختани маводди адабиёти таърихӣ тоинқилобии рус маълум мешавад, ки ин гуна муомилоти тиҷоратӣ, ки дар шимоли Тоҷикистон ривож дошт, дар ноҳияҳои ҷанубу шарқии

Тоҷикистон тақрибан мушоҳида карда нашудааст. Ноҳияҳои ҷанубу шарқӣ, хусусан, манотиқи кӯҳистонӣ дар муомилоти тичорӣ нисбатан ақиб мемонданд. Сабабҳои асосии сусти инкишоф ёфтани савдо дар ноҳияҳои кӯҳсор инҳо буданд: аз ҷиҳати ҷуғрофӣ, парокандагии деҳаҳо, набудани алоқаи хуби байни навоҳии алоҳида, сусти инкишоф ёфтани муносибатҳои молику пулӣ. Аммо, сарфи назар аз сабабҳои дар боло зикршуда, ки бешубҳа ба инкишофи муносибатҳои тичоратӣ таъсири манфӣ мерасонд, бисёр ноҳияҳо бозорҳои доимии худро доштанд, ки аз ҷойҳои гуногун барои хариду фурӯши молҳои гуногун савдогарон меомаданд ва мавҷудияти бозорҳои доимӣ алақай дар бораи инкишофи муносибатҳои молику пулӣ дар дохили кишвар шаҳодат медиҳад. Аввалин маълумотро дар бораи савдои ноҳияҳои ҷанубу шарқии ҳудуди Тоҷикистон дар асари Н. А. Маев «Очерки географии бекигарии Ҳисор ва Кӯлоб» пешниҳод намудааст. Аз маълумоти ӯ мундариҷ дар китоб бармеояд, ки дар бекигарию Ҳисор, Кӯлоб ва Балҷувон ҳар гуна маҳсулоти зироатӣ ва боғдорӣ вучуд доштааст. Аммо аз сабаби он ки ба ноҳияҳои Осиёи Миёна кашондани маҳсулот хеле гарон буд, аз ин рӯ, асосан аз Ҳисор, Душанбе, Кӯлоб ва Балҷувон нону зағир, рама ва қисман намаки сангин бароварда мешуд [19, с.11-13].

Дар бораи воситаҳо Н.А. Маев хабар медиҳад, ки дар тамоми вилояти Ҳисор роҳи чархдор вучуд надошт ва аз бекҳои Ҳисор ва Кӯлоб ба Қаршиву Бухоро бо шутуру хар ва асп бор мебурданд. Фикри Н. А. Маевро капитан Матвеев, ки дар ибтидои соли 1877 сафар карда буд, дастгирӣ мекунад. Дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ кишоварзӣ на танҳо асоси истеҳсолот буд, балки барои тичорати дохилӣ ва хориҷӣ ашёи хом таъмин мекард.

Вазъияти тичорат дар қаламрави мулкҳои Қаротегину Дарвоз дар мақолаҳои Г. А. Арандаренко, В. Ф. Ошанин, капитанҳо Покотило ва Весилев инъикос ёфтааст. Ба гуфтаи Г. А. Арандаренко, қаротегинҳо дар бораи ченакҳои дарозӣ тасаввуроте надоштанд, дуқону қорвонсаройҳо вучуд надошт, пул надоштанд, асосан мубодилаи ғайрипулӣ ҳукмрон буд. А. Арандаренко таъкид додааст, ки

дар бекигариин Қаротегин савдо инкишоф ёфта, савдои дохилӣ дар бозорҳои шаҳри Ғарм ба роҳ монда шуда, аҳоли дар бозорҳо асп, чорвои калону хурд, гандум, чав ва дигар маҳсулоти маҳаллӣ савдо мекарданд. Аксарияти ин молҳо ба ивази чорвои калон фурӯхта мешуданд, пӯсти хирсу паланг, рӯбох, сусар, суғур, сухар, моли воридотӣ назар ба арзиши аслиашон се баробар қимат буд.

Г.А. Арандаренко дар очерки «Дарвоз ва Қаротегин» молҳои сершумори савдори номбар намуда, дар бораи нархи ин молҳо, ки тобистони соли 1882 дар Ғарму Дарвоз ба фурӯш рафта буданд, маълумот медиҳад [131, с.123].

В.Ф. Ошанин ва капитан Василев дар бораи муносибатҳои тичории бекҳои Дарвозу Қаротегин ва мулкҳои ҳамсоя маълумоти зиёд медиҳанд, Ҳарчанд аксари маҳсулоти ниёзи зиндагиро мардуми Қаротегин дар ҳамон ҷо ба даст меоранд, – навиштааст В. Ф. Ошанин, – «бе баъзе ашёи воридшаванда, ки дар байни онҳо пахта ва оҳан ҷойи якумро ишғол мекунанд, кор карда наметавонанд, аз вилояти Фарғона ва Дарвоз пахтаю матоъ, оҳан, асосан аз Дарвоз оварда мешуданд.

Дар хусуси Дарвоз бошад, ба гуфтаи В. Ф. Ошанин, соли 1878 дар ҳудуди он ягон бозор набуд, дар байни сокинони маҳаллӣ ва тоҷирони меҳмонӣ ҳамагӣ чанд қалъа моли табодули мол сурат мегирифт. Ба ғайр аз пахта, оҳан ва тило низ ҳамчун ашёи содиротӣ хизмат мекарданд. Маводҳо оид ба савдои ноҳияҳои ҷанубу шарқии ҳудуди Тоҷикистон низ дар мақолаҳо ва асарҳои минбаъдаи муаллифони тоинқилобии рус: А.А. Семёнов, А. Губаревич-Радобилский, Д.Н. Логофет, Р.Ю. Шишов, Тимофеевич ва ғ. Маълумоти ин муаллифон асосан ба охири асри XIX ва ибтидои асри XX дахл дорад. Бо вучуди ин равобити тичоратии ноҳияҳои ҷанубу шарқии Тоҷикистонро то андозае инъикос мекунанд ва истифодаи онҳо барои омӯзиши савдои давраи таҳқиқшаванда аҳамияти муайяне дорад. Аз ҷумла, дар бораи муносибатҳои савдои берунии Тоҷикистон, ки дар асарҳои муаллифони пештара набуданд, маълумоти нав медиҳанд [131, с.119].

О. Б. Боқиев тазаккур додааст, ки барои Осиёи Миёна солҳои 80-90-и асри XIX асосан солҳои бавучудой ва инкишофи соҳаҳои гуногуни саноат ба ҳисоб меравад. Зеро, мувофиқи баъзе маълумотҳо, то соли 1880 дар кишвари Туркистон ҳамагӣ 21 корхонаи саноатӣ вучуд доштаасту халос. Аз он ҷумла: як корхонаи пахтатозакунӣ, 2 корхонаи пӯст, 1 корхонаи собунпазӣ, 1 матбаа, 4 корхонаи истеҳсоли шароб (вино), 1 корхонаи шаробпазӣ (пиво), 5 корхонаи спирттозакунӣ, 1 корхонаи пиллахушккунӣ, 1 корхонаи биринҷтозакунӣ ва ғайра амал мекардаанд [13, с.7-14].

Дар ин давр гумоштагони ширкатҳои марказӣ пахтаи аз Осиёи Миёна ҳаридаашонро ба шаҳрҳои марказӣ, аз он ҷумла Маскав ва атрофи он фиристода, дар ҳамон ҷо онро аз пунбааш (пундонааш) тоза мекарданд, ки ин барояшон хело гаронӣ мекард. Бинобар ин, минбаъд, яъне аз солҳои 80-уми асри XIX бо ташаббуси он ширкатҳо дар маҳалҳои гуногуни пахтакорӣ (бештар дар назди деҳаҳо) корхонаҳои пахтатозакунӣ сохта шуданд. Дар аввал барои ҳаракати он корхонаҳо қувваи ғов ё асп истифода мешуд. Минбаъд онҳоро ба қувваи механикӣ иваз карданд.

Корхонаҳои пахтатозакунӣ ба соҳибонашон даромади зиёди «бедардимииён» медоданд. Зеро, онҳо пахтаро аз деҳқонон бо нархи нисбатан арзон ҳарида, онро дар заводи худ тоза намуда (яъне нахашро аз пунбааш ҷудо намуда), нахашро бо нархи дучанд ба корхонаҳои бофандагӣ мефурӯхтанд. Аз ҳамин сабаб, ҳам шумораи корхонаҳои пахтатозакунӣ дар Осиёи Миёна аз аввали солҳои 80-уми асри XIX сар карда бо суръати тез меафзуд ва дар соли 1914 то ба 378 адад расид, ки аз он 338 корхона фақат дар кишвари Туркистон (аз ҷумла, танҳо дар вилояти Фарғона – 240 корхона), дар аморати Бухоро – 29 корхона ва дар хонии Ҳева – 11 корхона таъсис ёфта буд [10, с.15].

Сохтмони корхонаҳои пахтатозакунӣ минбаъд ҳам идома ёфт. Аз он ҷумла, соли 1916 дар Саройикамар (шаҳрчаи Панҷи ҳозира) ягона дар Бухорои Шарқӣ

заводи пахтатозакунӣ сохта шуд, ки он то баркароршавии Ҳукумати Шуравӣ фаъолият мекард. Он корхона ба ширкати Бухорои Шарқӣ тааллуқ дошт.

Дар аввал пунба (ё худ пундона)-ро аз пахта (ё худ ғӯза) чудо карда, онро бештар ба ҷойи сӯзишворӣ истифода мебуданд. Яъне қисми бузурги пунба ҳамчун ашёи хом бе ягон ғоида набуд мешуд. Бо мақсади истифодаи ин ашё ва аз он гирифтани раған аз аввали солҳои 90-уми асри XIX, боз бо ташаббуси ширкатҳо ва тоҷирон корхонаҳои рағанкашӣ сохта ба истифода дода шуданд, ки шумораи онҳо соли 1914 ба 29 адад расид [154, с.17].

Ҳамин тавр, О.Б. Боқиев дар осораш дар таърих ба маълумоти муаррихони рус вазъи соҳаи саноатро дар манотиқи тоҷикинишин мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Муаррих забти манотиқи тоҷикнишинро аз ҷониби Русияи подшоҳӣ яке аз омилҳои таҳаввулот дар низоми иқтисодӣ бо дарназардошти пайдоиш ва рушди корхонаҳои саноатӣ номидааст. Воридшавии сармоягузори русӣ ба минтақа боиси ба вуҷуд омадани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ дар сарзаминҳои тоҷикнишин гардид, ки аз ҳама муҳиммаш пайдоиши корхонаҳои саноатӣ буд. Новобоста аз он ки корхонаҳои саноатӣ аксаран маҳсулоти нимтайёр истеҳсол мекарданд, вале ин заминаи муҳим баҳри рушди саноат гардид. Дар заминаи саноат синфи корғари маҳаллӣ ташаккул ёфт. Дар охири асри XIX дар минтақаҳои шимолии Тоҷикистон, ки ба Русия шомил мешуданд як қатор корхонаҳои саноатӣ сохта ба истифода дода шуд, ки заминаи ташаккули тафаккури буржуазиро гузошт. Дар маҷмӯъ, аз лиҳози ворид гардидани унсурҳои буржузӣ забти минтақаро аз ҷониби Русияи подшоҳӣ профессор О. Б. Боқиев як ҳодисаи прогрессивӣ ё худ тараққиёт номидааст.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ бадастомадаи таҳқиқот

Таҳқиқоти баанҷомрасида ба яке аз масъалаҳои мубрами илми таърихнигорӣ – инъикоси таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар осори муаррихи варзидаи тоҷик О.Б. Боқиев башида шудааст. Аз таҳлилу омӯзиши осори ин муаррихи ватанӣ бармеояд, ки диққати ӯ ба яке аз марҳилаҳои муҳимму сарнавиштсози халқи тоҷик равона шуда буд. Маҳз аввалин маротиба бо дарназардошти методҳои илми таърихнигорӣ ин марҳилаи таърихии ҳудуди Тоҷикистон аз ҷониби ӯ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифт. Бо дарназардошти аҳамияти илмӣ осори муаррихони тоинқилобии рус, ки ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии халқи тоҷик бештар равона шудаанд, профессор О.Б. Боқиев ин марҳилаи таърихиро мавриди пажӯҳиш қарор додааст.

Омӯзиши осори профессор О.Б. Боқиев, дар маҷмӯъ, ба мо имкон дод, ки барои равшану мушаххас намудани тамоми паҳлуҳои илмӣ мавзӯи таҳқиқотӣ хулосабарорӣ намоем:

1. Таҳқиқи зиндагинома ва фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии доктори илмҳои таърих, профессор О.Б. Боқиев нишон дод, ки ӯ дар рушду инкишофи таърихнигории ватанӣ саҳми босазо гузоштааст. Олуболу Боқиев яке аз нахустин мунаққидони илми таърихнигории тоҷик ба ҳисоб рафта, чун таърихнигори соҳибтаҷриба осори илмӣ боарзишро ба мерос гузоштааст, ки омӯзиш ва таҳқиқи он аҳамияти бузурги илмӣ дорад. Таҳқиқ ва омӯзиши масъалаҳои мубрами таърихнигории таърихи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ҳудудҳои муосири Тоҷикистон ва инъикоси он дар таърихнигории тоинқилобии рус дар маркази диққати муаррих қарор доранд. Зиеда аз 200 асарҳои илмӣ, мақола, барномаҳои таълимӣ ва ёрирасонро доир ба мавзӯи мазкур таълиф кардааст.

Соли 1991 О.Б. Боқиев таҳқиқоти хешро дар соҳаи таърихнигорӣ ҷамъбаст намуд ва рисолаи докториашро таҳти унвони «Тоҷикистон дар таърихнигории

тоинкилобии рус» дифоъ мекунад. Дар шароити душвори солҳои нахустини соҳибистиклолии кишвар низ ӯ пайваста ба омӯзиши паҳлуҳои гуногуни масъалаи инъикоси таърихи Тоҷикистон дар таърихнигории тоинкилобии рус машғул гардида, барои дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани таълиму тадрис, таҳияи дастурҳои таълимиву методӣ ва инкишофи илми таърихнигории ватанӣ талош мекард. Соли 1993 бо ташаббуси бевоситаи ӯ кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултаи таърихи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон таъсис ёфт. Пас аз як соли фаъолияти босамар дар кафедраи навтаъсиси таърихнигории факултаи таърих ӯ соли 1994 бо унвони профессори кафедраи номбурда мушарраф мегардад. Дар ҳамин сол асари дигари бунёдии ӯ бо унвони «Забт ва ҳамроҳ гардидани Тоҷикистони Шимолӣ, Кӯхистони Бадахшон ва Помир ба Русия» ба нашр расид, ки дастоварди шоистаи илми таърихнигории ватанӣ ба шумор меравад. Хидматҳои ӯ аз ҷониби Вазорати маорифи Тоҷикистон бо нишони «Аълоҷии маорифи Тоҷикистон» «Аълоҷии макотиби олии ИҶШС», «Собиқадори меҳнат», «Корманди шоистаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайра қадрдонӣ карда шудааст.

2. Дар така ба осори профессор О.Б. Боқиев вазъи сиёсӣ ва сохтори ҳудудию маъмурии манотиқи муосири Тоҷикистон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифт. Осори ӯ оид ба инъикос ва пажӯҳиши илмии масъалаҳои зикршуда аҳаммияти хосси илмиро доро мебошанд, зеро дар асоси маълумоти дасти аввал ва арзишманди таърихнигории тоинкилобии рус таълиф карда шудаанд. Дар навбати худ нахустин шуда муаллифони тоинкилобии рус омӯзиши ҳамачонибаи илмии минтақаҳои Тоҷикистонро асос гузоштаанд. Аз ин рӯ, маълумот ва маводди гирдоваришудаи онҳо, ки таълифоти профессор О.Б. Боқиев дар асоси он офарида шудааст, арзиши баланд ва аҳаммияти ғавқуллодаро доро мебошанд. Ӯ ин масъаларо дар асарҳои В.В. Веляминов-Зернов, А.Б. Вревский, Л.Ф. Костенко,

М.А. Терентев, А.Л. Кун, Ю.Д. Южаков, В.Г. Котелннов, ва Е.Л. Марков, ки мавод ва маълумоти пураарзишро фаро гирифтаанд, баррасӣ намудааст.

О.Б. Боқиев махсусияти сохтори ҳудудиву маъмурии ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро дар давраи мазкур дар асоси маълумоти парокандаи асарҳо, очеркҳо ва мақолаҳои муаллифони тоинкилобии рус, ки асосан баъди тавсеаи забткориҳои Русия дар Осиёи Миёна ба нашр расидаанд, инъикос кардааст. Аз осори ӯ бармеояд, ки ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар арафаи забткориҳои Русия дар Осиёи Миёна воҳидҳои гуногуни маъмурию сиёсии мустақил ва ё ниммустақил дохил мегардид, ки пайваста бо ҳам дар ҳолати ҷангу низоъ қарор доштанд. Ин яке аз омилҳои асосие буд, ки барои ташаккул наёфтани маркази ягонаи муттаҳидкунандаи сиёсию маъмурӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ дар ҳудудҳои Тоҷикистони муосир сабаб гардида буд. Бо вучуди хусусиятҳои умумӣ, сохтори маъмурии минтақаҳои Тоҷикистон аз ҳам фарқиятҳои ҷузъӣ низ доштанд. Пас аз забт гардидани як қисми ҳудудҳои Осиёи Миёна аз тарафи Русия дар сохтори ҳудудию маъмурии Тоҷикистони муосир дигаргуниҳои кулӣ ба амал омад. Ҳудудҳои имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳайати Генерал-губернатории Туркистон дохил карда шуда, дар сохтори идорӣ ва маъмурии русӣ ҷорӣ карда шуданд. Танҳо дар зинаи охири идоракунии баъзе хусусиятҳои маҳаллӣ нигоҳ дошта шуданд.

3. Таҳлили осори профессор О.Б. Боқиев нишон дод, ки яке аз масъалаҳои меҳварии мавриди баррасӣ қарордодаи муаррих забт гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони шимолӣ ва Помир аз ҷониби Русияи подшоҳӣ ба шумор меравад. Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки ӯ паёмади ин воқеаи таърихиро ба тағйироти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоию фарҳангии минтақа мансуб медонад. Агарчи тамоми ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз ҷониби Русияи подшоҳӣ забт нагардид, вале сиёсати мустамликавӣ дар ҳама самтҳои ҳаёти мардуми Бухорои Шарқӣ ва Помир таъсири ҳудро расонид. О.Б. Боқиев аз миёни муҳаққиқони ватанӣ нахустин шуда мавзуи мазкурро дар асоси омӯзиши васеъ ва таҳлили амиқи

маводи гуногунмазмуни таърихнигории тоинкилобии рус инъикос намудааст. Сабабҳо, рафт, хусусиятҳо, моҳият, мақсад, дигаргуниҳо, натиҷаҳо ва паёмадҳои мусбат ва манфии забт ва ҳамроҳ гардидани ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар осори илмии профессор О.Б. Боқиев аз дидгоҳи танқидии илмӣ тасвир карда шудаанд. Ӯ ҳар як ҳодиса ва далелҳои марбут ба ин мавзӯро ҳолисона ва дақиқназарона омӯхта арзёбӣ кардааст. Профессор О.Б. Боқиев дар асоси омӯзиши маводи таърихнигории тоинкилобии рус муайян кардааст, ки манотиқи имрӯзаи Тоҷикистони шимолӣ, бо истиснои шаҳраки Нов ва баъзе деҳкадаҳои болооби Зарафшон бо роҳи ҳарбӣ аз тарафи сипоҳи Русияи подшоҳӣ забт карда шудаанд. Дар робита бо забти минтақаи Помир зикр намудааст, ки забти ҳудудҳои он бо ду роҳ сурат гирифтааст. Қисмати Помири Шарқӣ ду маротиба, дар соли 1876 ва солҳои 1891–1894 бо роҳи ҳарбӣ, ҳудудҳои Помири Ғарбӣ бошад, соли 1895 дар асоси мурочиат ва талаби боисрори сокинони он бо роҳи осоишта ва худихтиёрон ба Русия ҳамроҳ карда шудаанд. Омӯзиши осори О.Б. Боқиев доир ба ин мавзӯ нишон медиҳад, ки ӯ забт гардидани Осиёи Миёна, аз ҷумла ҳудудҳои Тоҷикистони муосирро як воқеаи ногузир ва объективии таърихӣ ба қалам додааст, ки боиси дигаргуниҳои кулӣ дар ҳаёти мардумони он гардид. Ҳамчунин, ӯ паёмаду оқибатҳои манфии сиёсати мустамликавиро ба таври мушаххас иброз намудааст.

4. Дар осори профессор О.Б. Боқиев вазъи хоҷагии деҳоти ҳудудҳои Тоҷикистон инъикос гардидааст, ки дар муқоиса ба осори дигар муаррихон мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифт. Муаррих таъсири сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳиро ба ҳаёти хоҷагии деҳоти Тоҷикистон, ки аксаран ба заминдорӣ шуғл доштанд, бо далелҳои амиқу дақиқ нишон додааст. Махсусан, тағйирот дар низоми заминдорӣ ва андозу хироч, ки бештар ба қисми шимолии Тоҷикистон рост меомад, диққати муаррихро ҷалб намудааст. Дар осори ӯ вазъи хоҷагии деҳоти ҳудудҳои мухталифи Тоҷикистон муқоиса шуда, дар маҷмӯъ ин тағйиротро ба манфиати халқ арзёбӣ накардааст. Аз таҳлили осори

ӯ бармеояд, ки дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии халқи тоҷик бо ворид гардидани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ ва омехта шудани он бо ҷомеаи анъанавии феодалӣ-исломӣ то ҷое тағйиротҳо ба миён омад. Ин тағйирот, аз як тараф, омили ташаккули баъзе аз қувваҳои тараққиҳо, махсусан табақаи зиёии ҷомеа гардид. Аз миёни ин табақа шахсиятҳои ба вучуд омад, ки дар зери таъсири ин таҳвуллот ба таҳлили вазъи замона пардохтанд. Дар ин росто яке аз масъалаҳои иҷтимоӣ, ки нахустин маротиба аз ҷониби муаррих мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ин масъалаи ба мардикорӣ рӯ овардану муҳочир шудани аҳолии ҳудудҳои Тоҷикистони муосир дар ибтидои асри XX мебошад.

5. Масъалаи дигар, ки дар асоси осори профессор О.Б. Боқиев мавриди пажӯҳиш қарор гирифт, вазъи саноат, ҳунармандӣ ва муносибатҳои тижоратии манотиқи Тоҷикистон мебошад. Дар радифи дигар масъалаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ҳамчунин паёмади сиёсати мустамликавии Русияи подшоҳӣ ва таъсири он ба ҳудудҳои Тоҷикистони муосир аз ҷониби муаррих дар така ба осори муҳаққиқони тоинқилобии рус таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар робита ба ин ӯ яке аз паёмадҳои мусбат ҳамроҳ кардани қисми шимолии Тоҷикистонро ба воҳидҳои маъмурии ҳукумати подшоҳӣ дар ташаккули корхонаҳои саноатӣ, синфи коргари маҳаллӣ ва рушди муносибатҳои тижоратӣ, ҳамчунин таъсири он ба дигар минтақаҳои тоҷикнишин мебинад. Ташкили корхонаҳои саноатӣ, бонкҳо ва сохтмони роҳи оҳан то андозае ба вазъи иқтисодии минтақа ва афкори ҷомеа таъсири мусбат расонид. Ҳарчанд то соли 1920 ин омилҳо дар ҳудудҳои марказӣ ва ҷанубӣ то Помир мушоҳида намешуд, вале таъсири ҳудро ба афкори ҷомеа дар натиҷаи ба ҳайси мардикор муҳочир гардидани мардум ба қисми шимол расонид.

Тавсияҳо доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

1. Бо мақсади омӯзиши амиқу дақиқи таърихи охири асри XIX ва ибтидои асри XX зарур аст, ки осори чунин муаррихони барҷаста ба мисли профессор О.Б. Боқиев дар шакли курси махсус дар ихтисосҳои самти таърихнигорӣ таълим дода шавад. Осори ин муаррих намунаи барҷастаи истифодаи услуби таърихнигорӣ дар илми ватанӣ ба шумор меравад;

2. Дар робита ба омӯзиши ин марҳилаи таърихӣ, ки ҳамчун давраи таҳаввулот дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангӣ маҳсуб меёбад, осори тоинқилобии муҳаққиқони рус ба забони тоҷикӣ тарҷума ва барои донишҷӯён дастрас гардонида шавад. Ин осорест, ки дар он махсусияти таърихӣ, ҷуғрофӣ ва миллии тоҷикон инъикос гардидааст;

3. Ҳамчунин, зарур аст, ки масъалаи мафҳуми «Ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русияи подшоҳӣ» пурра ба мафҳуми «Истилои Осиёи Марказӣ аз ҷониби Русияи подшоҳӣ» табдил дода шавад. Дар робита ба ин, бояд гуфт, ки ҳеҷ минтақае ба ҳукумати аҷнабӣ, ки хусусиятҳои иҷтимоӣ, динӣ ва таърихӣ худро дорад ба таври осоишта ҳамроҳ намешавад, дар ҳоле ки ҳадафи асосии Русияи подшоҳӣ ба мустамликаҳои худ табдил додани минтақа буд, ки дар сиёсат нисбат ба мардуми минтақа минбаъд ин хусусият маълум гардид;

4. Дар робита ба осори профессор О.Б. Боқиев ва маълумоти муаррихони тоинқилобии рус зарур аст, ки дар хусуси яке аз масъалаҳои мубрами ҳаёти иҷтимоии халқи тоҷик, махсусан ҳудудҳои Тоҷикистони муосир (марбут ба ибтидои асри XX) – мардикорӣ таҳқиқоти махсуси илмӣ сурат гирад, чун ин масъала то имрӯз қариб, ки аз мадди назари муаррихон дур мондааст.

РҶӮХАТИ САРЧАШМА ВА АДАБИЁТ

I. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда

1. Бокиев, О.Б. Земельный вопрос в Средней Азии в освоении русских революционных востоковедов [Текст] / О.Б. Бокиев // Учен. зап. Тадж. гос. ун-та; ист. фак-та; сб. науч. тр. – 1973. – Вып.1. – С.42-63.
2. Бокиев, О.Б. На основании личных наблюдений [Матн] / О.Б. Бокиев // Памир. – 1982. – №9. – С.66-69.
3. Бокиев, О.Б. О памяти благодарных потомков [Текст]: об исследователе Средней Азии, историке В.П. Наливкине / О.Б. Бокиев // Коммунист Таджикистана. – 1990. – №5. – С.69-72.
4. Бокиев, О.Б. Освещение истории Таджикистана в трудах русских дореволюционных востоковедов [Текст] / О.Б. Бокиев // Из истории культурного строительства в Таджикистане: сб. ст. – Душанбе, 1970. – Вып.2. – С.136-161.
5. Бокиев, О.Б. У истоков Великого Октября [Текст]: к 75-летию Всероссийской Октябрьской политической станки 1905 г. / О.Б. Бокиев, Р. Мингалеев // Агитатор Таджикистана. – 1980. – №19. – С.30-31.
6. Бокиев, О.Б. Установление двоевластия колониального типа в Горном Бадахшане [Текст] / О.Б. Бокиев // Вестн. Тадж. гос. ун-та. Сер. история. – 1990. – №2. – С.14-23.
7. Бокиев, О.Б. Англо-русское соглашение 1995 г. о разграничении на Памире и Горном Бадахшане и его последствия [Текст] / О.Б. Бокиев // Центральная Азия. Вчера, сегодня и завтра: (материалы междунар. конф. «Россия в исторических судьбах народов Центральной Азии. Принципы сосуществования: вчера, сегодня и завтра» 21-23 нояб. 1995 г. – Душанбе, 1996. – С.5-7.
8. Бокиев, О.Б. Англо-русское соперничество в Средней Азии в связи с присоединением территории Таджикистана к России [Текст] / О.Б. Бокиев, О.Б. Боктев // Актуальные проблемы истории и историографии Средней Азии (вторая

половина XIX начало XXв.): сб. науч. тр. – Душанбе, 1990. – С.23-29.

9. Бокиев, О.Б. В помощь кураторам [Текст] / О.Б. Бокиев // Вестник высшей школы. – 1982. – №1. – С.61-62.

10. Бокиев, О.Б. В.П. Наливкин «Явление персонального перехода от буржуазии к пролетариату» [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе: ТГУ, 1994. – 23 с.

11. Бокиев, О.Б. Вклад А.А. Семёнова в изучение истории Горного Бадахшана и Памира [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе, 1994. – 10 с.

12. Бокиев, О.Б. Внутренние и внешние факторы добровольного вхождения Горного Бадахшана в состав России [Текст] / О.Б. Бокиев // Национальные движения в условиях колониализма (Казахстан, Средняя Азия, Северный Китай): материалы Всесоюз. «круглого стола» 27-28 июля 1990 г. – Целиноград, 1991. – С.86-92.

13. Бокиев, О.Б. Вопросы истории колониального периода Таджикистана в трудах академика Б.Г. Гафурова [Текст] / О.Б. Бокиев // Научно-практическая конференция, посвященная 80-летию со дня рождения Б.Г. Гафурова. – Душанбе, 1990. – С.7-14.

14. Бокиев, О.Б. Гиссар в освещении русских дореволюционных исследователей [Текст] / О.Б. Бокиев // Таджикистан: вчера и сегодня: материалы конф. посвящ. 70-летию образования Республики Таджикистан. – Душанбе, 1994. – С.6-7.

15. Бокиев, О.Б. Объективные предпосылки победы социалистической революции на Памире в Горном Бадахшане [Текст] / О.Б. Бокиев // Душанбе: дирӯз ва имрӯз: маводди конфереция бахшида ба 70-умин солгарди эҳёи шаҳри Душанбе. – Душанбе, 1994. – С.15-16.

16. Бокиев, О.Б. Освещение истории таджиков и Таджикистана в трудах русских революционных исследователей [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 167 с.

17. Бокиев, О.Б. Памир во второй половине XIX в. [Текст] / О.Б. Бокиев // Таджикская Советская Социалистическая Республика. – Душанбе, 1984. – С.92-94.

18. Бокиев, О.Б. Проблема завоевания и присоединения Центральной Азии

к России в освещении академика З.Ш. Раджабова [Текст] / О.Б. Бокиев // Маводди конференция илмӣ бахшида ба 90-умин солгарди зодрӯзи академики АУ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ходими шоистаи илми ҷумҳурӣ, аввалин ректори Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, профессор Раҷабов Зариф Шарипович. – Душанбе, 1996. – С.17-18.

19. Бокиев, О.Б. Проблемы завоевания и присоединения территории Таджикистана к России в советской историографии [Текст] / О.Б. Бокиев // Центральная Азия. Вчера, сегодня и завтра: (материалы междунар. конф. «Россия в исторических судьбах народов Центральной Азии. Принципы сосуществования: вчера, сегодня и завтра» 21-23 нояб. 1995 г. – Душанбе, 1996. – С.11-13.

20. Бокиев, О.Б. Проблемы присоединения Памира и Горного Бадахшана к России в исторической литературе [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе: ТаджикНИИНТИ, 1994. – 36 с.

21. Бокиев, О.Б. Рец. на кн.: Арапов Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 128 с. [Текст] / О.Б. Бокиев // История СССР. – 1984. – №1. – С.198-200.

22. Бокиев, О.Б. Социально-экономическая и общественно-политическая жизнь Северного Таджикистана [Текст] / О.Б. Бокиев // Вклад русских исследователей в естественно-историческом изучении Таджикистана во второй половине XIX - нач. XXв. – Душанбе, 1990. – С.145-264.

23. Бокиев, О.Б. Танҳоҳ [Матн] / О. Б.Бокиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1987. – Ҷ.7. – С.251.

24. Бокиев, О.Б. Аз таърихи пайдоиши матбуоти равияи демократии рус дар Осиёи Миёна [Матн] / О.Б. Бокиев // Коммунисти Тоҷикистон. – 1969. – №7. – С.28-32.

25. Бокиев, О.Б. Дар сарғаҳи Октябри Кабир [Матн]: ба муносибати 75-солагии корпартоии сиёсии Октябри умумирусиягӣ / О.Б. Бокиев, Р. Мингалеев

// Агитатори Тоҷикистон. – 1980. – №19. – С.30-31.

26. Боқиев, О.Б. Ибтидои дӯстӣ бо халқи кабири рус [Матн] / О.Б. Боқиев // Уфукҳои илм. – 1982. – №2. – С.32-37.

27. Боқиев, О.Б. Куратор дар мактабҳои олии / [Матн] / О.Б. Боқиев // Мактаби советӣ. – 1970. – №6. – С.21-23.

28. Боқиев, О.Б. Қиссаи Хучанд ва сафирони асир [Матн] / О.Б. Боқиев // Илм ва ҳаёт. – 1989. – №5. – С.12-13.

29. Боқиев, О.Б. Муборизаи сокинони Кӯҳистони Бадахшон дар зидди афғонҳои истилогар аз нигоҳи муҳаққиқони рус [Матн] / О.Б. Боқиев // Тезисҳои конференсияи апрелии илмӣ-назариявии профессорону муаллимон. Бахши илмҳои ҷамъиятӣ. – Душанбе, 1994. – С.132-133.

30. Боқиев, О.Б. Музаффар [Матн] / О. Боқиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1983. – Ҷ.1. – С.527.

31. Боқиев, О.Б. Натиҷаҳои прогрессивии ба Русия ҳамроҳ гаштани Помир ва Кӯҳистони Бадахшон [Матн]: ба ёрии лекторон / О.Б. Боқиев. – Душанбе: Дониш, 1990. – 20 с.

32. Боқиев, О.Б. Нахустин нерӯҳои барқи Бадахшон [Матн] / О.Б. Боқиев // Илм ва ҳаёт. – 1990. – №4. – С.36-37.

33. Боқиев, О.Б. Низомномаи муваққатии идоракунии ноҳияи Помир [Матн] / О.Б. Боқиев // Революцияи Кабири Социалистии Октябр: энциклопедия. – Душанбе, 1987. – С.456.

34. Боқиев, О.Б. Омӯзиши забон ва таърихи халқҳои Осиёи Миёна дар Русияи тоҷикӣ [Матн] / О.Б. Боқиев // Уфукҳои илм. – 1988. – №1. – С.40-46.

35. Боқиев, О.Б. Снесарев Андрей Евгеньевич [Матн] / О.Б. Боқиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1987. – Ҷ.7. – С.80.

36. Боқиев, О.Б. Танобона [Матн] / О.Б. Боқиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1987. – Ҷ.7. – С.250.

37. Боқиев, О.Б. Хотираи авлоди фархунда [Матн]: дар бораи таҳқиқотчи

Осиёи Миёна, муаррих В.П. Наливкин (1852-1918) / О.Б. Боқиев // Коммунисти Тоҷикистон. – 1990. – №5. – С.69-72.

38. Боқиев, О.Б. Ҳукумати муваққати Туркистон дар Помир [Матн] / О.Б. Боқиев // Революцияи Кабири Социалистии Октябрь: энциклопедия. – 1987. – С.837-838.

39. Боқиев, О.Б. Ҷамъиятҳои илмӣ Осиёи Миёна [Матн] / О.Б. Боқиев // Энциклопедияи советии тоҷик. – 1988. – Ҷ.8. – С.458.

40. Боқиев, О.Б. Чанд мулоҳиза роҷеъ ба шӯриши деҳқонон таҳти раҳнамоии Восеъ [Матн] / О.Б. Боқиев, М. Бобохонов // Уфӯқҳои илм. – 1988. – №4. – С.57-60.

41. Боқиев, О.Б. Ғалабаи инқилоби Октябр дар сарзамини тоҷик – тасдиқи ҳақиқати ҳаётии назарияи ленинии ниқилоби сотсиалистӣ [Матн] / О.Б. Боқиев // Социализм: Теория и практика. – 1998. – №1. – С.54-57.

42. Боқиев, О.Б. Муборизаи халқҳои мамлакати мо барои истиқлолият бар зидди аҷнабиёни хориҷӣ – дар асрҳои XII-XIII [Матн] / О.Б. Боқиев; муҳ. масъул М.Б. Бабаханов. – Душанбе: УДТ, 1987. – Ҷ.3. – 111 с.

43. Боқиев, О.Б. Низомномаи муваққати идоракунии райони Помир [Матн] / О.Б. Боқиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – 1984. – Ҷ.5. – С.181.

44. Боқиев, О.Б. Омӯзиши таъриху забонҳои халқҳои Осиёи Миёна дар Русияи тоинқилобӣ [Матн] / О.Б. Боқиев // Изв. АН ТаджССР. Сер.: Востоковедение, история, филология. – 1991. – №1. – С.27-34.

45. Боқиев, О.Б. Системаи хирочу андоз дар Кӯҳистони Бадахшон фарқи байни закот ба саркорӣ [Матн] / О.Б. Боқиев // Маводди конфронси ҷашнии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 50-солагии донишгоҳ. – 1998. – С.207.

46. Боқиев, О.Б. Соҳти ҷамъияти ибтидоӣ ва ғуломдорӣ дар ҳудуди мамлакати мо [Матн] / О.Б. Боқиев. – Душанбе: Ун-ти дав. Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин, 1983. – 150 с.

47. Боқиев, О.Б. Таърих таҳқиқоти ҳақиқиро металабад [Матн] / О.Б. Боқиев

// Паёми Донишгоҳ. Бахши Таърих. Ҳуқуқ. – 1993. – С.36-44.

48. Боқиев, О.Б. Чанд мулоҳиза роҷеъ ба мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинкилобӣ [Матн] / О.Б. Боқиев, Ю.Ш. Бозоров // Изв. АН ТаджССР. Отд-ние обществ. наук. – 1985. – №2. – С.18-24.

49. Боқиев, О.Б. Шаклҳои асосии андозу уҳдадорӣҳои феодализм дар давраи феодализм [Матн] / О.Б. Боқиев // Мактаби советӣ. – 1968. – №9. – С.33-36.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

50. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.

51. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро [Матн] / А. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.

52. Акимбеков, С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии [Текст] / С. Акимбеков. – Алматы: КИСИ, 1998. – 156 с.

53. Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археология и этнография народов Памира и Припамирья в трудах А.Б. Громбчевского [Текст] / Н.М. Акрамов. – Душанбе, 1974. – 180 с.

54. Акрамов, Н.М. Русские исследователи и их вклад в изучение истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья [Текст] / Н.М. Акрамов. – Душанбе, 1975. – 38 с.

55. Арапов, Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии [Текст] / Д.Ю. Арапов. – М., 1961. – 127. с.

56. Бабаханов, М. Баъзе масъалаҳои асосии таърихи СССР таърихшиносӣ [Матн]: дастури таълимӣ / М. Бабаханов, О. Боқиев, А. Ёрмаҳмадов, С. Пулодов. – Душанбе: ДДТ, 1990. – 113 с.

57. Бабаханов, М. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом [Текст] / М. Бабаханов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 321 с.

58. Бабаханов, М. Социально-экономическое положение северного Таджикистана накануне октября (вопросы генезиса капитализма [Текст] / М. Бабаханов. – Душанбе, 1970. – 153 с.

59. Бобохонов, М. Бедории сиёсии омма дар арафаи Револютсияи Октябр [Матн] / М. Бобохонов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 80 с.

60. Бобринский, А.А. Горцы верховьев Пянджа (Ваханцы и ишкашимцы). Очерк быта по путевым заметкам [Текст] / А.А. Бобринский. – М., 1908. – 152 с.

61. Бобринской, А.А. Орнамент горных таджиков Дарваза [Текст] / А.А. Бобринской. – М., 1900. – 10 с.

62. Бокиев Олуболу Бокиевич [Текст]: библиографический список к 80-летию со дня рождения. – Душанбе, 2014. – 11 с.

63. Бокиев, О.Б. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана к России [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 272 с.

64. Бокиев, О.Б. Приложение к докторской диссертации «Таджикистан в русской дореволюционной историографии» [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе, 1991. – 39 с.

65. Бокиев, О.Б. Социально-экономическое положение Таджикистана в дореволюционной русской историографии [Текст] / О.Б. Бокиев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 152 с.

66. Гафуров, Н.У. История культурно-просветительной деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начале XX века) [Текст] / Н.У. Гафуров. – Худжанд, 2000. – 176 с.

67. Гафуров, Б. История таджикского народа в кратком изложении [Текст] / Б. Гафуров. – 3-е изд. испр. и доп. – М., 1955. – Т.1. – 544 с.

68. Гафуров, Б. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав / Б. Гафуров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 714 с.

69. Давлатбеков, Н. Таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик [Матн] /

Н. Давлатбеков. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 273 с.

70. Дастури методӣ оид ба навиштани корҳои курсӣ [Матн] / мурат.: О.Б. Боқиев, У.П. Пулодов. – Душанбе: УДТ, 1989. – 24 с.

71. Джамолова, М.К. Присоединение Северного Таджикистана царской Россией [Текст] / М.К. Джамолова. – Душанбе, 2012. – 263 с.

72. Дониш, А. Наводир-ул-вақоеъ [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 2017. – 469 с.

73. Дониш, А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 196 с.

74. Инъикоси таърихи тоинқилобии халқи тоҷик дар осори профессор О.Б. Боқиев [Матн]: маводди конфронси илмӣ-назариявӣ бахшида ба 90-солагии профессор О.Б. Боқиев / зери таҳрири С.С. Шарофуддинов, Б. Неъмонов. – Душанбе, 2024. – 229 с.

75. Искандаров, Б. Восточная Бухара и Памир в период присоединение Средней Азии к России [Текст] / Б. Искандаров. – Сталинабад, 1960. – 213 с.

76. Искандаров, Б. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. [Текст] / Б.И. Искандаров. – 2-е изд. – Душанбе: Дониш, 2012. – 752 с.

77. Искандаров, Б. Из истории Бухарского эмирата [Текст] / Б. Искандаров. – М.: Из-во ВА, 1958. – 129 с.

78. Искандаров, Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. [Текст] / Б.И. Искандаров. – Душанбе, 1962. – Ч.1-2.

79. Исломов, С. Проблемаҳои иқтисодӣ дар осори Аҳмади Дониш ва Садриддин Айний [Матн] / С. Исломов. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 304 с.

80. Кодырова, Т. Из истории крестьянских движений в Маверннахре и Хорасане [Текст] / Т. Кадырова. – Ташкент: Наука, 1965. – 238 с.

81. Коржинский, С.Н. Очерк Рошана и Шугнана с сельско-хозяйственной точки зрения [Текст] / С.Н. Коржинский. – СПб., 1889. – 132 с.

82. Ленин, В.И. Асарҳо [Матн] / В.И. Ленин. – Душанбе, 1961. – Ҷ.2. – 878 с.

83. Ленин, В.И. Асарҳо [Матн] / В.И. Ленин. – Душанбе, 1961. – Ҷ.3. – 933 с.
84. Лиский, В.И. Горная Бухара [Текст] / В.И. Лиский. – СПб., 1902. – Т.1. – 318 с.
85. Логофет, Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом [Текст] / Д.Н. Логофет. – СПб., 1911. – Т.2. – 61 с.
86. Логофет, Д.Н. В горах и на равнинах Бухары [Текст] / Д.Н. Логофет. – СПб., 1913. – 191 с.
87. Логофет, Д.Н. Страна без правия [Текст] / Д.Н. Логофет. – СПб., 1909. – 50 с.
88. Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 80-солагии профессор О.Б. Боқиев [Сабти видеоӣ]. – Душанбе, 2014.
89. Маджлисов, А.Р. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начале XX вв. [Текст] / А.Р. Маджлисов. – Душанбе, 1967. – 331 с.
90. Манжара, Д.И. Революционные движения в Средней Азии 1905–1920 гг. [Текст]: воспоминания / Д.И. Манжара. – Ташкент: Среднеазиатиздат, 1934. – 147 с.
91. Мухтаров, А.М. Очерки истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. [Текст] / А.М. Мухтаров. – Душанбе, 1964. – 126 с.
92. Мухторов, А. Ҳисор: Очерки таърихӣ [Матн]: охири асри XV – аввали асри XX / А. Мухторов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 304 с.
93. Мухторов, А. Шӯриши Восеъ [Матн]: бахшида ба 100-солагии шӯриши Восеъ [Матн] / А. Мухторов, Ш. Юсупов. – Душанбе, 1998. – 140 с.
94. Пирумшоев, Х. Памирское разграничение 1895 года: историко-политический аспект [Текст]: материалы международной конференции / Х. Пирумшоев. – Душанбе, 2012. – 216 с.
95. Пирумшоев, Х. Русские дореволюционные исследователи о городах Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. [Текст] / Х. Пирумшоев. – Душанбе: Дониш, 1992. – 128 с.

96. Пирумшоев, Ҳ. Таърихи Дарвоз [Матн] / Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 703 с.
97. Примаков, Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость [Текст] / Е. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2009. – 238 с.
98. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 560 с.
99. Раҷабӣ, М. Ислом, Ҷадидия ва инқилоб [Матн] / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Маориф, 1997. – 390 с.
100. Раҷабов, З. Аз таърихи афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / З. Раҷабов. – Сталинобод, 1959. – 448 с.
101. Раҷабов, З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш [Матн] / З. Раҷабов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 308 с.
102. Русские исследователи Таджикистана: в помощь лектору [Текст] / сост. О.Б. Бокиев. – Душанбе: О-во «Знание» ТаджССР, 1986. – 23 с.
103. Садри Зиё. Наводири Зиёия [Матн] / С. Зиё. – Душанбе: Адиб, 1991. – 123 с.
104. Семенов, А.А. На рубеже Афганистана [Текст] / А.А. Семенов. – М., 1900. – 22 с.
105. Семёнов, А.А. Этнографические очерки Зерафшанских гор, Каратегина и Дарваза [Текст] / А.А. Семёнов. – М., 1903. – 52 с.
106. Сухарева, О.А. Бухара. XIX - начало XX вв. [Текст]: позднефеодальный город и его население [Текст] / О.А. Сухарева. – М.: Наука, 1966. – 328 с.
107. Табаров, С. Се маорифпарвари тоҷик дар бораи амирони манғит [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 205 с.
108. Тухтаметов, Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века [Текст] / Т.Г. Тухтаметов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.

109. Усманов, Н. История Ходжентского уезда (1866-1917 гг.) [Текст] / Н. Усманов, И. Мамадалиев. – Худжанд: Ношир, 2019. – 243 с.
110. Усмонов, И. Тоҷикон [Матн] / И. Усмонов. – Душанбе, 2001. – 307 с.
111. Хайдаров, Г.Х. История Ленинабада [Текст] / Г.Х. Хайдаров. – Душанбе: Ирфон. – 1986. – 164 с.
112. Халфин, Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60 - 90-е годы XIX в.) [Текст] / Н.А. Халфин. – М.: Наука, 1965. – 468 с.
113. Хаников, Н.В. Описание Бухарского ханства [Текст] / Н.В. Хаников. – СПб., 1843. – 286 с.
114. Ҳакимов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ барои макотиби оӣ / Н. Ҳакимов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 484 с.
115. Ҷабборов, Ш. Андешаҳои сиёсии Аҳмади Дониш [Матн] / Ш. Ҷабборов. – Душанбе, 2005. – 192 с.
116. Шакурӣ, М. Пантуркизм ва сарнавишти таърихии тоҷикон [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе, 2012. – 348 с.
117. Шакурӣ, М. Садри Бухоро [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 330 с.
118. Шакурӣ, М. Фитнаи инқилоб дар Бухоро. Аббос Алиев [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе, 2010. – 139 с.
119. Шамолов А.А. Бозиҳои геополитикӣ [Матн] / А.А. Шамолов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 133 с.
120. Эркаев, М. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокомияти Советӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М. Эркаев. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 470 с.
121. Юсупов, Ш. Очерки истории Кабадианского бекства в конце XIX - начале XX века [Текст] / Ш. Юсупов. – Душанбе: Дониш, 1986. – 133 с.
122. Юсупов, Ш. Очерки истории Куляба в конце XIX и начале XX вв. [Текст] / Ш. Юсупов. – Душанбе, 1964. – 126 с.

III. Мақола, маъруза дар маҷмуаҳо ва матбуоти даврӣ

123. Айнӣ, С. Аз аволи кӯҳистони Бухоро [Матн] / С. Айнӣ // Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1966. – Ҷ.10. – С.139-140.
124. Айнӣ, С. Одина [Матн] / С. Айнӣ // Куллиёт. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. – Ҷ.1. – С.201.
125. Акрамов, Н. Омӯзгори пурдону олими нуктасанҷ [Матн] / Н. Акрамов, М. Бобохонов // Комсомоли Тоҷикистон. – 1985. – 11 январ.
126. Акрамов, Н. Ҷӯяндаи сарнавишти мардум [Матн] / Н. Акрамов, Ё. Пӯлодов, М. Иброҳимов ва диг. // Ҷумҳурият. – 1994. – 4 июн.
127. Бобохонов, М. Қонёи нашавӣ ба ҳар чӣ ёбӣ [Матн] / М. Бобохонов, Ю. Бозоров // Муаллимон. – 1984. – 23 июн.
128. Бобохонов, М. Мунаққиди таърих [Матн] / М. Бобохонов, Н. Мирзоев, Ю. Шодипур // Тоҷикистон. – 1994. – 20 май.
129. Бойгонии шахсии профессор О. Боқиев [Матн].
130. Боқиев, О.Б. Англо-русское соперничество в Средней Азии в связи с присоединением территории Таджикистана к России [Текст] / О.Б. Боқиев // Актуальные проблемы истории и историографии Средней Азии (вторая половина XIX - начало XX в.): сб. науч. тр. – Душанбе, 1990. – 3-29.
131. Боқиев, О.Б. Торговля на территории Таджикистана в освещении дореволюционной периодической печати [Текст] / О.Б. Боқиев // Сборник работ аспирантов. – Душанбе, 1968. – Вып.6. – С.116-132.
132. Боқиев, О.Б. Воқеъаи таърихӣ ва тақдирсоз [Матн]: ба пешвози 100-солагии ҳамаҷониби Помир ба Руссия // Бадахшон. – 1995. – 14 июл.
133. Боқиев, О.Б. Низомномаи муваққатии идоракунии райони Памир [Матн] / О.Б. Боқиев, Ю. Бозоров // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1984. – Ҷ.5. – С.181.

134. Боқиев, О.Б. Омӯзиши таъриху забонҳои халқҳои Осиёи Миёна дар Русияи тоинкилобӣ [Матн] / О.Б. Боқиев //Изв. АН ТаджССР. Сер.: Востоковедение, история, филология. – 1991. – №1. – С.27-34;
135. Боқиев, О.Б. Ҷамъиятҳои илмӣи Осиёи Миёна [Матн] / О. Боқиев // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.458.
136. Боқиев Олуболу [Матн] / Қ. Расулиён // Энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе: СИЭМТ, 2014. – Ҷ.3. – С.42.
137. 80 лет со дня рождения профессора Бокиева Олуболу Бокиевича [Текст] // Русский язык и литература в Таджикистане. – 2024. – 20 май.
138. Земельный вопрос в освещении русских дореволюционных востоковедов [Текст] // Ученые записки исторического факультета Таджикского госуниверситета им. В.И. Ленина. – Душанбе, 1973. – Вып.1. – С.42-63.
139. Истоки братской дружбы таджикского и русского народов [Текст] // Коммунист Таджикистана. – 1985. – №7. – С.60-67.
140. Латипов, Н. Экономическое состояние Дарвазского бекства и основные занятия его населения [Текст] / Н. Латипов // Ученые записки Кулябского педагогического института. – Куляб, 1958. – Вып.4. – С.53-87.
141. Морозов, Ю. Перекройка политической карты? [Текст] / Ю. Морозов // Азии и Африка сегодня. – 2002. – №7. – С.9.
142. Негматов, Н.Н. Ходжент во второй половине XIX-XX вв. [Текст] / Н.Н. Негматов // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. – Душанбе, 1967. – №1. – С.39-53.
143. О вкладе А.А.Семенова в изучении истории Памира [Текст] // Памир. – 1982. – №9. – С.66-69.
144. Острогоров, В. Памиры и памирский вопрос [Текст] / В. Острогоров // Наблюдатель. – 1894. – №6. – С.78.
145. Профессор Б. Окун [Текст] // Ленинградский Университет. – 1972. – №17 (2086). – 1 март.

146. Рукопись деп. в ТаджикНИИНТИ. – 1994. – 7 феврал. – №6.

147. Халид, А. Туркестан в 1917-1922 годах. Борьба за власть на окраине России [Текст] / А. Халид // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советской Союза. – М., 2005. – С.189-226.

148. Хромов, Ю. Интересы великих держав в Центральной Азии: взгляд из России [Текст] / Ю. Хромов // Центральная Азия в XXI веке: сотрудничество, партнёрство и диалог. – Ташкент: Шарк, 2004. – С.99-104.

149. Осиёи Марказӣ бо таваҷҷӯҳ ба мавқеияти жиупулитикӣ [Манобеи электронӣ]. – Низомии дастрасӣ: www.eftshacar

150. Шерғозиев, М. Чунон зӣ, ки номат ба таҳсин кунанд [Матн] / М. Шерғозиев, Н. Офаридаев, Н. Шакармамадов // Бадахшон. – 2004. – 4 май.

151. Ятимов, С. Эҳёи миллат-бақои давлат [Матн] / С. Ятимов // Ҷумҳурият. – 2023. – №171 (24 782). – 24 август.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо

152. Асоев, Х. Развитие рабочего класса и вопрос отрожения нового героя в таджикской художественной прозе [Текст]: автореф. дисс... канд. филол. наук: 10.01.03 / Асоев Худойназар. – Душанбе, 1976. – 29 с.

153. Бакиев, М.И. Отражение истории таджикского народа конца XIX в.– 1917 г. в произведениях С. Айни, Дж. Икромии, Р. Джалил [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.02 / Бакиев Махсуд Иноятуллоевич. – Душанбе, 1988. – 178 с.

154. Бокиев, О.Б. Социально-экономический строй Таджикистана второй половины XIX в. в русской дореволюционной и исторической литературе [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.00 / Бокиев Олуболу Бокиевич. – Л.: Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова, 1969. – 15 с.

155. Бокиев, О.Б. Социально-экономический строй Таджикистана второй половины XIX в. в русской дореволюционной и исторической литературе

[Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.00 / Бокиев Олуболу Бокиевич. – Л.: Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова, 1969. – 444 с.

156. Бокиев, О.Б. Таджикистан в русской дореволюционной историографии [Текст]: автореф. дисс... д-ра истор. наук: 07.00.09 / Бокиев Олуболу Бокиевич. – СПб., 1991. – 46 с.

157. Бокиев, О.Б. Таджикистан в русской дореволюционной историографии [Текст]: дисс... д-ра истор. наук: 07.00.09 / Бокиев Олуболу Бокиевич. – Душанбе, 1991. – 531 с.

158. Василев, Д.В. Становление и развитие системы управления Туркестанского края, 1865-1886 гг. [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.02 / Васильев Дмитрий Валентинович. – М., 1999. – 26 с.

159. Каримов, О.К. Вклад академика Б. Г. Гафурова в создание истории таджикского народа [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.02 / Каримов Осим Косимович. – Хучанд, 1999. – 165 с.

160. Кушматов, А. Таджикское крестьянство в конце XIX и начале XX века [Текст]: дисс... д-ра истор. наук: 07.00.02 / Кушматов Абдували. – Душанбе, 1998. – 474 с.

161. Мухиддинов, Р.Т. Освещение истории таджикского народа в творчестве Садриддина Айни [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.02 / Мухиддинов Рахматбой Туйчиевич. – Душанбе, 1999. – 144 с.

162. Пирумшоев, М.Х. Памир в русской историографии второй половины XIX – начала XX вв. [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Пирумшоев Мунир Хайдаршоевич. – Душанбе, 2011. – 220 с.

163. Собиров, Н.И. Верховья Зеравшана в историографии второй половины XIX-первой половины XX вв. [Текст]: автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.09 / Собиров Нусратулло Иноятович. – Душанбе, 2012. – 25 с.

164. Файзуллаев, М. Таджики предгорий Северного Таджикистана: хозяйство и социальная организация (конец XIX - первая треть XX вв.) [Текст]:

автореф. дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Файзуллаев Мухидинджан. – М., 1987. – 23 с.

165. Юсупов, Ш. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX века [Текст]: дисс... канд. истор. наук: 07.00.00 / Юсупов Шарки. – Душанбе, 1967. – 219 с.

РЀЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Нуров, С. Саҳми профессор О.Б. Боқиев дар омӯзиш ва инъикоси масъалаи мардикорӣ дар Тоҷикистони тоинқилобӣ [Матн] / С. Нуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума. – Душанбе, 2022. – №7. – С.93-99.

[2-М]. Нуров, С. Инъикоси масъалаи рақобати Русияи подшоҳӣ ва Британияи Кабир оид ба ҳамроҳ намудани Помир дар осори О.Б. Боқиев [Матн] / С. Нуров // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022. – №4 (99). – С.302-308.

[3-М]. Нуров, С. Инъикоси аҳаммияти таърихӣ ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Русия дар осори профессор О.Б. Боқиев [Матн] / С. Нуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума. – Душанбе, 2023. – №8. – С.32-42.

[4-М]. Ғуломов, Т.М., Нуров, С. Инъикоси масъалаи забти ҳудудҳои Тоҷикистони шимолӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар таҳқиқоти О.Б.Боқиев. [Матн] / Т.М. Ғуломов, С. Нуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума. – Душанбе, 2025. – №3. – С.5-12.

II.Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

[5-М]. Нуров, С. Инъикоси масъалаи ҳамроҳ намудани Помир ба ҳайати Русияи подшоҳӣ дар таҳқиқоти О.Б. Боқиев [Матн] / С. Нуров // Инъикоси таърихӣ тоинқилобии халқи тоҷик дар осори профессор О.Б. Боқиев. Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба 90-солагии бузургдошти бунёдгузори кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ О.Б. Боқиев. – Душанбе, 2024. – С.198-203.

[6-М]. Нуров, С. Саҳми профессор О. Б. Боқиев дар таҳқиқи вазъи иҷтимоии халқи тоҷик дар охири асри XIX ибтидои асри XX [Матн] / С. Нуров // Interpretation and researches. – 2025. – №2 (48). – С.306-321.